

Évk. 194. IX. 2.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Péntek János: Normagondok Erdélyben

Wacha Imre: Van-e egységes köznyelvi kiejtés?

Büky László: A nyelvi minták követésének hátrányáról

Balázs Géza: Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat

Kis Ádám: A számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei

Zabó Zoltán: Esterházy rizsája ürügyén

Szikoráné Kovács Eszter: József Attila: Sárga füvek

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Versek kreatív-
produktív megközelítése

Máté Jakab: Elméleti és alkalmazott nyelvészet a kutatásban és az oktatásban

Molnár Zoltán Miklós: Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban

Pete István: Mondataspektus vagy igeszemlélet?

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A SZÁMOT SZERKESZTETTE: SZENDE ALADÁR és KESZLER BORBÁLA

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Péntek János</i> : Normagondok Erdélyben	133
<i>Wacha Imre</i> : Van-e egységes köznyelvi kiejtés?	144
<i>Büky László</i> : A nyelvi minták követésének hátrányáról	159
<i>Balázs Géza</i> : Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat	162
<i>Kis Ádám</i> : A számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei ..	168

Íróink nyelve

<i>Zabó Zoltán</i> : Esterházy rizsája ürügyén	184
<i>Szikoráné Kovács Eszter</i> : József Attila: Sárga füvek	198

Nyelv és iskola

<i>Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa</i> : Versek kreatív-produktív megközelítése	202
<i>Máté Jakab</i> : Elméleti és alkalmazott nyelvészet a kutatásban és az oktatásban	214

Nyelvjárásaink

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelv- terület nyugati régióiban	221
---	-----

F 1246/38

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Normagondok Erdélyben* (1793—1993)

1. Nem volna érdektelen, részleteiben sem, párhuzamba állítani a XVIII. és a XX. század kilencvenes éveinek közéleti történéseit itt Erdélyben. Aranka György „Rajzolatai”-t a Felsőleges Rendekhez a magyar nyelv elismertetéséért hivatalos nyelvként, az oktatás nyelveként, magyar nyelvű tankönyvek ügyében, a magyar nyelvű tudományosság ügyében hasonlóan kell látnunk azokhoz a mai beadványokhoz, törvénytervezetekhez, amelyeket érdekvédelmi szervezetünk és szakmai egyesületeink szinte hentelelőterjesztenek. Nem akarok élni, még kevésbé visszaélni az aktualizálás csábításaival, már csak azért sem, mert ez hangulatában ronthatná az ünnep örömeit. Bizonyára van, aki azt is vigasztalónak találná, ha kétszáz esztendő múlva hasonló gondokról ülésezhetnénk itt Marosvásárhelyen. Nem csábít ugyan az aktualizálás lehetősége, de nyomasztanak mai nyelvi gondjaink, amelyek néha megdöbbenően hasonlóak vagy még reménytelenebbek, mint voltak Arankáék korában.

2. Két nagy gond foglalkoztatta kétszáz évvel ezelőtt is az erdélyi magyar írástudókat: az anyanyelvűség gondja és a magyar nyelv állapota. Az első akkor közös gond volt a két hazában: a magyar nyelv státusa szerint legfeljebb harmadik lehetett a latin és a német után. Mostani erdélyi státusát meg sem lehet határozni pontosan. Mindig ott lebegett és lebeg ma is a tolerancia és az intolerancia határán, amelyet felemásan úgy érzékelünk — még ha mást mond is néha a hatalom —, hogy azt esetleg eltűrik vagy elnézik, hogy valaki magyarul beszéljen és tanuljon, de az államnyelv hivatalos használata mindenütt kötelező, és a hivatalos kinyilatkoztatás szerint az oktatásnak és a nevelésnek is ez a nyelve. Hetvenöt esztendővel ezelőtt az erdélyi magyar nyelv jószerivel nem csupán az államiságból, de a törvényből is kizáratott. Valamely nyelv méltánytalan jogi helyzete vagy „törvényen kívülisége” részben ellenhatást szül, mint II. József 1784-es nyelvrendelete vagy századunk diszkriminatív nyelvi törvényei, részben pedig — akarva-akaratlan — csökkenti az illető nyelv presztízsét, vonzását

* Elhangzott 1993. december 4-én Marosvásárhelyen, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság bicentenáriumi rendezett ünnepi emlékülésén.

még az anyanyelvi beszélők körében is. A latin nyelv akkor még vitathatatlanul az írástudók közös „szent” nyelve volt, a tudomány nyelve, egyetemesebb, mint bármelyik mai világnyelv. És bár az előző században pl. Szalárdi János fejedelmi levéltáros a magyar nyelvű történetírás szükségességére figyelmeztet, Aranka György általános helyzetként még mindig ezt kénytelen regisztrálni: „Szomorán tapasztaljuk, hogy a’ Nemzetben, a’ leg-tudósabb és érdemesebb Urak közül sokan, egy *Pray*, egy *Katona*, egy *Kováchich*, egy *Benkő Josef*, *Veszprémi*, *Grossinger*, *Engel*, *Eder*, inkább szeretik deákul írni, mint magyarul” (MNYTM. I, 15). Első helyen áll tehát tekintélyével és a szellemet a nemzetek fölött átfogó szerepével a latin nyelv, második helyen a birodalom hivatalos nyelve, a német, és Erdélyben harmadiknak lehet tekinteni a magyart, amelynek hivatalos voltát a rendek ugyan jogilag elismerték, a központi kormányzat azonban ezt egyértelműen nem szentesítette.

A nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az utolsó helyek egyikén, ha egyáltalán megemlíttetik. Mindez megszabja nyelvünk használati körét, közvetve pedig használati értékét, illetve jelzi, hogy mely fontos területekről szorult ki, mely fontos változatait nem tudta kifejleszteni, mely változatai sorvadtak el korunkban használat híján (a szaknyelveket és a hivatali nyelvet kell említenünk elsősorban).

3. Egy nyelv jogi státusa és ebből fakadó presztízse, tekintélye, használati köre mind a nyelvpolitika szférájába tartozó kérdések. Az ilyen jellegű sérelmek, hátrányos megkülönböztetések olyan mértékben foglalkoztathatják a nyelvi közösséget, hogy óhatatlanul az anyanyelvűség jogának elismeretése kerül a politikai programok élére, a közélet figyelmét is inkább ez köti le; az anyanyelv állapota, a tényleges nyelvi, nyelvhasználati kérdések háttérbe szorulnak. Ma különösen ezt tapasztaljuk. Némelyek bizonyára úgy vélik, ez tisztán szakmai kérdés, a nyelvészekre tartozik csupán meg az írókra, hogy milyen nyelvünk állapota. Arankáék programjában még mindkét gond jelen van, nagyobb hangsúllyal a nyelvfejlésztés és a nyelv művelés feladata, a mai közfigyelem inkább a nyelvpolitikára összpontosul. Holott mindenekelőtt az tartozik ránk, minden beszélőre, hogy vállaljuk-e anyanyelvünket, és hogyan beszéljük.

4. Ha az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot nem is lehet tisztán „nyelvmívelő”-nek tekinteni, kétségtelen, hogy jelentős mértékben az volt. Már csak azért is, mert — és ezt a kortársak is jól érzékelték — azok voltak az egységes magyar nemzeti nyelv kialakulásának döntő évtizedei. Ebből egy olyan jelentős régió, mint Erdély, semmiképpen nem maradhatott ki. Az unió gondolatát elutasította a kormányzat, részben emiatt a birodalom e keleti provinciája még inkább elszigetelődött, és fennállott annak a veszélye, hogy a nyelvi és szellemi mozgalmakból kimaradva az egységes magyar

nyelvből is kirekesztődik. A művelt erdélyi magyarok reálisnak érezték azt a veszélyt, hogy a két hazába szakadt nemzet nyelvileg is elkülönül (akkor attól még nem kellett tartani, hogy esetleg el is tűnik az erdélyi magyar nyelv). Jól ismert Aranka 1791. jan. 2-án kelt „Rajzolat”-ának alábbi részlete: „...ha mi magunkat ezen közös dolgokból kihúznók, netalán könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok” (EMNYTI. 94). Éppen ebből a megfontolásból a Társaság programjában „A' második közelebb való Tárgy ezen Rendben a' Nyelvnek a' két Hazában egyesítése, és a' Különb-ségek esmérteése” (Aranka György: Ujjabb elmélkedés. 13). A cél tehát a közös nemzeti nyelv¹ megteremtése, amelynek alakításában ekkor a közép-ső, északkeleti régióknak van kiemelkedő szerepe polgárosultabb városaival (Kassa, Sárospatak, Debrecen, Miskolc), iskoláival, folyóirataival és főképpen a szellemi életet irányító személyiségeivel (Kazinczy, Révai, Baróti Szabó, Versegly stb.).

Az erdélyiek természetesen saját szülőföldjük nyelvére voltak büszkék, ám ez a büszkeség, amelyet az is erősített, hogy más tájak jelentős írástudói is eszményítették az erdélyi nyelvet, ekkor már inkább a múltból táplálkozott. Pontosabban véleményem szerint egyik forrása a múlt, Erdély és a székelység mítosza², aztán a közelebbi múlt, hiszen az önálló erdélyi fejedelemség hosszú időn át valóban a magyar nyelv és a magyar nyelvű művelődés központja volt; másik forrása a lokálpatriotizmus: az írástudókra (Arankára, Benkő Józsefre, Gyarmathira) is jellemző provinciális nyelvi öntudat, harmadik pedig — és ezt reálisnak kell elismerni — Erdély szinte kiapadhatatlannak látszó nyelvi tartaléka, a keleti nyelvjárásoknak az írástudók nyelvében is megmutatkozó tömör képszerűsége, szókincsbeli és frazeológiai gazdagsága, amely nem érvényesülhetett kellőképpen a nyelv formai szabályozásában, a helyesírás és a grammatikai formák kodifikálásában. A szókincs bővítésében ennek már jóval nagyobb volt az esélye³, hiszen a szókészletnek bőven voltak rejtett, fel nem tárt kincsei, bár a szépirodalomnak, amely a köztudatba bevitte és elfogadtatta volna a regionalizmusokat, ekkor apályos évtizedei voltak Erdélyben. Aranka és a Társaság józanul azt az álláspontot képviseli, hogy a nagy tájak közötti nyelvi különbségeket

¹ A nemzeti nyelv terminust itt és a továbbiakban a sztenderd változat nevéként használom. Az ennél tágabb értelmezést nem tartom indokoltnak, hiszen az a magyar nyelv szinonimája. Célszerűnek tartanám a visszatérést ehhez a korábbi szóhasználatához, ez részben fölöslegessé tenné mind az idegen standard, sztenderd terminusokat, mind a jóval körülményesebb magyar köz- és irodalmi nyelvet.

² Erdély és a székelység mítosza jól ismert motívum több szerzőnél: Oláh Miklósnál, Benczédi Székely Istvánnál, Bessenyei Györgynél és másoknál.

³ Ismeretes, hogy maga Benkő József is sok új szóval gyarapította nyelvünket; ezek jórészt elfeledett régiek vagy tájnyelvek: *repkény, pityóka; botanikus, füvész, üvegház; napló-könyv, szótár* stb. (Vö. Éder 1978: 232 kk.)

meg kell vizsgálni, és annak alapján kell eldönteni, hogy kit illet meg az elsőbbség, kinek kihez és milyen mértékben kell igazodnia: „b) Tudni való dolog az a nyelvbe való különbség a két Haza között, és némü némü részben a Székelysége nézve, mely nem csak a betűkbe, szókbá, és ki-mondásokba, hanem nevezetesen az Igék változásáiba is (Conjugatiojokba) vagon. Ezt már nem csak lajstromba kell szedni, hanem ki-is fejtegetni, és meg-ítélni a nyelv természetéből. Mert ámbár a N. Magyar Ország Magyarok töbnyire a Magyar nyelv tudása, és ki mondása-béli elsőséget Erdélynek, és a Székelységnek közönségesen láttatnak-is meg-engedni: de mind azok a különbségek kérdőre vétetvén, 's a nyelv természetéből ki nyomoztatván, akkor jőne ki a valóság” (Aranka György i. m. 14).

Az egységes nemzeti nyelv éppen e korszak nyelvi harcai nyomán jött létre, és ebben Erdélynek és a Nyelvmívelő Társaságnak is fontos szerepe volt. A XX. század történései azonban, az, hogy a magyarságot megosztó államhatár nemhogy a nyelvi határhoz, de még a nyelvjárási határhoz sem próbált igazodni, újabb izolációhoz vezettek. A nyelvterület keleti szélei foszlani kezdtek, tömbjei lassan széttöredeztek. A több mint hetvenéves elszigeteltség után, az elmúlt években, amikor újra megindult a mozgás Erdély és az anyaország között, sok erdélyi magyar úgy érezte, ő nem is tud magyarul, az anyaországiak pedig vagy a nosztalgikus közhelyet ismételték: „Ti beszélitek az igazi magyar nyelvet!”, vagy az inkább sértés számba menő kérdéssel udvariaskodtak: „Hogy-hogy (ilyen szépen) beszéltek magyarul?”. Sok erdélyit el is kápráztattak ezek a kétes értékű dicséreték, valóban elhitték és hiszik, hogy az anyaországi nyelv koreszosult el, és mi beszéljük az igazit. Nem nehéz példát találni arra, miben különbözik az erdélyi (vagy a fel- és délvidéki) nyelv az anyaországitól: kiejtésben, mint a magyarországi régiók is egymástól, hagyományos erdélyi regionalizmusokban és újabb keletű román elemekben, a *jöszök* — *jöttök*, *laska* — *tészta*, *murok* — *répa* és egyéb kettősségekben, a *kap* 'talál' jelentésében stb. Jogos-e még mindig az az aggodalom, amely többünkben élt a korábbi években, hogy az országhatár okozta elkülönülés idővel nyelvileg is megosztja a magyarságot?

Ismeretes az a — mostanában az anyaországban is némelyektől gyakran emlegetett — nemzetkonceptió, amely a nemzethez való tartozást jogi kérdésnek tartja, az állampolgárságtól teszi függővé, és amely jól ismert történelmi (de nem magyar) példák alapján azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem releváns jegye a nemzetnek. Ha mi is elfogadnók ezt a koncepciót, akkor közös (vagy netán elkülönült) nyelvünkötől függetlenül kívül rekednénk a nemzetben, illetőleg akaratumk ellenére más nemzet tagjaivá lennénk.

A helyzet talán még bonyolultabb, mint kétszáz évvel ezelőtt: adott mint történelmi tény a két (ill. több) országhoz tartozása a magyarságnak. A kérdés és a tét a közös nemzeti nyelv és az egyetlen nemzet: hogy abba mindannyian beletartozunk-e? A nemzettudat és a nemzetfogalom olyan értelemben függ össze egymással, hogy az egyiknek tükröznie kell a másikat. A fogalom zavarai a nemzettudat zavarait tükrözik, amely mindig arra

érzékeny, hogy ki kit zár ki a nemzetből, és nem arra, hogy kit fogad be. A nemzettudat zavarait kell tehát eloszlatni, elsősorban az anyaországban, hiszen Erdélyben alig lehetne találni olyan magyart, aki ne a magyar nemzethez tartozónak tekintené önmagát; aztán pedig újra kell gondolnunk közösen a lehetséges nemzetfogalmat és a nemzeti nyelv fogalmát is.

Ez utóbbi el is kezdődött a szakirodalomban az ún. normavitákkal és a határon túli magyarok nyelvének megítélésével. Nincs szándékomban mind számba venni a nyelvi norma vitatott kérdéseit⁴ (deskriptív vagy preskriptív, norma és nyelvi eszmény, implicit és explicit norma stb.), és a róluk szóló vélemények közül is csupán kettőt idéznék: „... a határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot” (Tolcsvai Nagy 1991: 171). „A «hány magyar nyelv létezik?» kérdést alig-alig teszik fel. A lehetséges válaszok az 1-től körülbelül 15–20-ig terjednek. Van olyan jószándékú, ámde nyelvészetileg laikus vélemény, mely szerint egyetlen magyar nyelv van, amit határoktól függetlenül beszélnek a magyarok. De szaktudományos szempontból korrekten lehetne érvelni amellett is, hogy a magyarnak a Magyar Köztársaságban használt változata mellett számos kontaktusváltozata él Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában, Ausztriában, Amerikában és máshol” (Kontra 1993: 127). Saját, nyelvészetileg meglehet laikus, véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek — mint minden nyelvnek — valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül.

A normavitából szintén két, bennünket érintő mozzanatot emelnék ki. Az egyik, hogy túl gyakran társítják a sztenderdhez a központi jelzőt (és ez azért is szimptomatikus, mert a norma, a közös nyelvi mérce néha valóban túl centralizált és túl merev, ezért gyakran kizáró és nem befogadó); a másik, hogy egyetlen szerző sem említi, ami a nyelvi normában mégis a legfontosabb, ti. azt, hogy közös. Földrajzi értelemben ma központi norma nincs, semmiképpen nem lehet azt állítani, hogy a hiteles nyelvi mérce a nyelvterület központjában vagy a fővárosban volna. A központi csupán központi akadémiai és egyéb művelődési intézményeket jelenthet, amelyeknek valóban fontos szerepük van a normák explicitté tételében, kodifikálásában. És jelentheti azt is, hogy ez a sztenderd változat (azaz a nemzeti nyelv) fő vonulata, változata az egyébként színes, változatos magyar nyelvnek. A norma mindig közös vagy éppen egyetemes mércét jelent, hatékonyságától függően, kisebb-nagyobb emberi közösség számára. A beszédben vagy az írásban mindig igazodnunk kell egymáshoz, a régiók nyelvét is egymáshoz kell igazítani, meg kell újra ismernünk egymás nyelvi változatait, és adott határig tolerálnunk kell őket, csak ez

⁴ Részletesebben l. Normatudat — nyelvi norma. Szerk. Kemény Gábor. Az MTA Nyelvtudományi Intézete 1992. *Linguistica Series A, Studia et Dissertationes*, 8.

jelentheti mindannyiunk számára a nemzeti nyelvet. A közös nemzeti nyelvnek mindenütt jelen kell lennie, ahol a nemzet tagjai élnek, főképpen a mindenkori írástudók nyelvhasználatában. Az erdélyieknek egyre több lehetőségük és esélyük van arra, hogy közvetlen tapasztalatból vagy a tömegkommunikáció révén megismerjék az anyaországi nyelvet és nyelvi változatokat, és arra is, hogy részben igazodjanak hozzá, az anyaországiaknak pedig szintén tudomásul kell venniük a határon túli régiók nyelvét, hozzá kell szokniuk éppen úgy, mint az *ö-ző* szegedihez, az *á-zó* palóchoz vagy a szintén nyelvjárásias somogyihoz vagy zalaihoz. Ennek az egészséges kölcsönhatásnak máris vannak jelei. Pesti nyelvész kollégám megfigyelése szerint újabb erdélyi hatásra egyre gyakrabban hallható a fővárosban a *mondta volt* szerkezet, enyhült a korábbi elutasítás az *el kell menjek* szerkezettel szemben. Valószínűleg lehetne még hasonló példákat találni az egymáshoz való közeledésre.

Némelyek szerint zavart okoz, ha a normával kapcsolatban nyelvi eszményt emlegetünk. Nem szeretnénk most a múltra, pl. Kazinczy véleményére hivatkozni, csupán arra, hogy a közös mérce mindig eszmény is, mert senki nem birtokolja a maga teljességében, de mindenkinek törekednie kell, hogy elérje⁵. Az eszményi nem úgy értelmezendő, ma legalábbis nem, hogy valaki saját nyelvi hóbortját tűzi mások elé követendő mintaként. A nyelvben benne van, de még nem közös, ám érdemes közössé tenni. A közös nemzeti nyelv és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag valószínűleg az is feltétele, hogy lazítsunk a normák feszségén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen, és így kirekesztő. Azzal pedig, hogy a közösség igényli és elfogadja, tudatosan vállalja is az irodalmi nyelv mindenkire érvényes kötöttségeit. A nemzeti nyelv normáinak mégis kellően rugalmasaknak, nyitottaknak kell lenniük, amelyek egységes megoldásúak ugyan, de nem föltétlenül központiak és nem is provinciálisak.

És talán az sem korszerűtlen, ha Kazinczyt idézve arra figyelmeztetünk, hogy a nemzeti nyelv visszahat a nemzeti karakterre, kisebbségi körülmények között pedig fontos megtartó ereje van. 1808-ban ezt írja Tübingai pályairatával kapcsolatban Dessewffy Józsefnek: „Melly befolyása van a' nyelvnek a' Nemzeti karakterre, azt igen bőven meg tudnám mutatni, ha szabadon szólhatnék. Az másoknak sem épen batorságos, hát nékem!” (Lev. V, 431; idézi Benkő: NytudÉrt. 113).

A nemzetközi szakirodalomban sem ismeretlen a nemzeti nyelvvel kapcsolatban a nyelvi hűség kritériuma. „A nyelv iránti hűség, lojalitás . . . az az attitűd, amely a nyelvnek presztízst ad, és az embereket arra készíti, hogy megvédjék »tisztaságát« a kiejtésbeli »romlás« vagy »külföldi« kölcsönzések ellen” (Gumperz 1962/1975. 160). A hűség a nyelv és a

⁵ Már Hermann Paul definíciója (1886) is ezt emelte ki: „A köznyelv . . . semmi egyéb, mint ideális norma, amely megmutatja, hogyan kell beszélni” (idézi Villó: Normatudat — nyelvi norma 8).

közösség kölcsönösségében nyilvánul meg, a megtartó erő a közösségben tovább is élni akaró nyelv hűsége. A tapasztalat az, hogy ilyen értelemben a nyelv mindig hű marad beszélőjéhez, a beszélő közösség asszimiláló csoportjai viszont hűtlenekké válnak anyanyelvükhöz.

5. Az egységes nyelvhasználat igénye, a magasabb nyelvi műveltség eszménye kétszáz évvel ezelőtt még jórészt csak az írásbeliségre terjedt ki: a kéziratokra és még inkább a nyomtatott kiadványokra. Ezt az igényt az erdélyi írástudók is hangoztatták, egymás szövegeinek színvonalát is kritikusán szemlélték,⁶ gyakran panaszkodtak némely nyomdászok csapnivaló munkájára. Még kritikusabbak a kor nem erdélyi vezető alakjai, köztük Kazinczy például, aki Arankát és a Nyelvmívelő Társaságot sem kíméli⁷. Kívülről, polgárosultabb szellemi központokból nézve Erdély ekkor írásbeliségében is valóban provinciális. Nincs különösebb hatású nyelvi góca, nincs olyan nagy tekintélyű vezető egyénisége, mint Kazinczy vagy Révai. Gyarmathi a kor egyik legnagyobb tudós egyénisége volt, de ezt inkább csak az utókor fedezte föl, sőt ma is mint ismeretlen hírességről kell beszélni róla, akinek nagyobb a híre a nagyvilágban, mint itthon. Többek között azt is ő látja meg és fejt ki elsőként, hogy a magyar nyelv táji különbségei csekélyek, és hogy ezek hangtani és szókinszbeli jellegűek (vö. Benkő: FelvIr. 264). Benkő József szintén kiváló tudós, polihisztor mivoltában is, de falusi elszigeteltségében másoknál is jobban ki volt szolgáltatva kézíratai másclóinak, gondozóinak és főképpen nyomdászainak (anyagilag is, mint közismert). Szinte minden írástudó ebben a helyzetben volt, és ezen a Társaság működése sem változtatható lényegesen.

A felvilágosodás elvi álláspontjával ellentétben, amely határozottan utasította el a tudomány, a ráció nevében a paraszti babonát és tudatlanságot, a parasztok illetlen szavait, a fennkölt nyelvi és irodalmi ízlés nevében a nyelvjárásiaságot, a nyelvi provincializmust, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság álláspontja jóval rugalmasabb. Az erdélyiek tudták vagy legalább sejtették, hogy a régió szerves nyelvi hagyományai, az irodalomba is beemelhető értékei éppen a nyelvjárásban vannak. „A szokott nyelvkülönbséget, ún. dialektust és az imitt-amott bizonyos szokásban lévő szokat

⁶ Benkő József írja levelében Aranka egyik művének kiadásáról: „... A' nyomtató kezét sem átkozom, de bizony jól megkopolnám, ha hatalmamban volna, a' sok látható hibákért” (Éder 1978: 220).

⁷ Kazinczy már 1789—1790-ben megrója Arankát szóisméltelése miatt, logikátlan képeiért (vö. Benkő: NytudÉrt. 113. 43). 1794-ben már a Társaság kiadványáról ír lesújtóan: „Egy szóval, édes Barátom, sokat adnék érte, ha az a levél még ki nem nyomtattatott, le nem küldetett volna. Ily csúf hibák igen kirívóak egy oly Társaság tagjainak pennájokból a' mely nyelvet akar művelni” (Lev. II, 358—9, idézi Benkő, FelvIr. 249). Ugyanerről még kíméletlenül Kis Jánosnak: „Megírtam Arankának ítéletemet, 's kértem hogy vagy ne dicsekedjenek Nyelvmíveléssel, vagy tanuljanak grammatikát és orthográfiát. Ha historiai 's filozofiai tárgyat téznek czélul, úgy senki nem botránkozik-meg az ő rossz magyarságokon 's rossz orthográfiájokon; de ha Nyelvmívelés peng a' szájokon, már akkor pirontság éri” (Lev. II, 262; idézve uo.).

s szók élésit, melyet az idegenek provincializmusoknak neveznek, úgy tartja a Társaság, mint két bányát a nyelv bővítése rendiben. Azért érdemes társaira fogja bízni, hogy ezekben azokat a szókat, melyek a közönséges nyelvben (ti. a köznyelvben) elvesztenek és illendők, egybegyűjtven, a társaságnak adják bé” (1793. dec. 3-i Jegyzőkönyv: EMNyTI. 134—5). Aranka több ízben ír részletesen és mai szemmel nézve is pontosan a szavak helyi értékéről és stiláris értékéről, arról, hogy a maga helyén mindegyik jó. És amire különösen érzékenyek voltak abban a korban: hogy illendő-e az a szó, az a nyelvi forma (stiláris norma!).

A magyar nyelvtudomány történetében is fontosak ezek a finom distinkciók: dialektusbeli, vidéki, azaz regionális, népnyelvi vagy: provinciális vagy helységbéli, azaz szűkebb értelemben vett tájszó („melly ugyan jó; de ebben igen vigyázni kell, tsak egy helység-béli, úgynevezett Provinciális szók, sőt még szóllás formái-is tisztességes Beszéd rendibe soha fel ne vétessenek; mert tsömört okoznak, alaton és házi beszédbe pedig élni lehet vélek” — Aranka György i. m. 17—8), közönséges, azaz köznyelv, országos és piatzos szó, a nyelv „piattza”, azaz általános használatú, publikus nyelvhasználat. A dialektus nem rossz, a regionális nyelvhasználat nem ítéhető el, írja több helyen Aranka, a szavak is sokfélék, de „... magába, maga rendibe és hazájába jó lehet mindenik” (Éder 1978: 268). Néha mégis mintha túl engedékeny volna: „...élhet ugyan vélek (ti. a dialektusokkal) akárki szabadon és senki érette törvényesen meg nem perelheti akármiképpen mondja és írja, főnn vagy fenn, Eskola vagy Iskola, Hút vagy Hit, Ingolna vagy Angolna: de illő még is réá vigyázni és meg választani, kivált az írásba, és aval élni, a’ melly azokon a’ helyyeken, mellyeken a’ nyelvnek mintegy piattza vagyon, inkább Szokásban vagyon” (i. m. 271—2).

A nyelvnek ez a sokszínűsége jelenik meg Aranka szótári tervében is, amikor arról ír, mire kellene kiterjednie, és miként kellene minősítenie egy nem latin célú tiszta magyar szótárnak: „Mellyben minden Magyar Szok, sőt nem tsak a’ Magyarok, hanem a’ bé tsuszott kortsos Szok is mellyek kőz beszédbe forognak, jova, roszsza; avassa és ujja; szépe és idétlennye; simája és faragotja; betsületes és tsunya, jádzi, pajkos, kufárné, katona, ’s Pap szájába való; szokott és szokatlan; gyógyógó, édesgető, és kemény paraszt Szok, Szóllások formái; példa beszédek; ’s ezeknek rosz és jo élések meg lennének, ’s mellettek Magyarul a’ magyarázatjuk, és az hová illik egy tsova is, hogy e’ rosz, e’ jádzi; e’ paraszt, e’ dialectus ’s a’ t. ritkán fordulván elé, annak az Ironak neve is, a’ ki vélek élt” (i. m. 245).

Az erdélyi magyar nyelv kétszáz évvel ezelőtt szinte kizárólag a nyelv-járásokban élt: „... a normatív írásbeliség Erdélyben meglehetősen csekély mértékben, mintegy vékony felső rétegben érvényesült csupán...” (Benkő: FelvIr. 490). Területileg, szintén Benkő Loránd megállapítása szerint, ez a normatív írásbeliség és valószínűleg a nem provinciális élőbeszéd is erőteljesebben érvényesült Erdély keleti és nyugati részein, az iskolavárosokban és a polgárosultabb városi településeken. A spontán kollektív kétnyelvűség

bizonyára már akkor is kiterjedt lehetett, azt viszont csak találgatni lehet, milyen irányú és milyen mértékű volt az asszimiláció.

A mai romániai magyar nyelvjárások közül azok állnak legközelebb a nemzeti nyelv beszélt változatának normáihoz, amelyek hídként átnyúlnak az országhatáron (az északkeleti, a tiszai és a déli). A legértékesebb transzilván nyelvi hagyományokat továbbra is a székely nyelvjárás őrzi, ebben ötvöződnek leginkább az erdélyi régió és a nemzeti nyelv normái. A nyelvi szigetek és a szórványok (a lakótelepi szórványok is) a kevertnyelvűség, a kétnyelvűség, a nyelvi széttöredezetség állapotában saját hagyományos normáikat sem képesek őrzeni, és mint fuldokló a levegőt, úgy igénylik a nemzeti nyelv hozzájuk eljutó, éltető elemeit. Erdélyben is kialakultak köznyelvek (némelyek szerint nincs is más köznyelvünk, csak regionális), ezek részben a nagyobb nyelvjárási régiókat hidalgják át (ilyen a székely városok nyelve, a partiumi városok nyelve, Kolozsvár nyelve stb.). Az anyaországi regionális köznyelvektől eltérően ezek nem kizárólag a nyelvjárások integrálódásának eredményei: az erdélyi regionális köznyelv, akár csak a felvidéki és a délvidéki, a nemzeti nyelvtől való elszigetelődés és különfejlődés jegyeit is magán viseli.

Ma is azt mondhatjuk, mint kétszáz évvel ezelőtt: nem az a baj, hogy vannak nyelvjárásaink, még az sem kárhoztatható, hogy a beszélők többsége valamely vidék nyelvjárását beszéli. Érzékeljük viszont, hogy nincs eléggé jelen és nem mindenütt hozzáférhető a nemzeti nyelv beszélt változata, a mai köznyelv. Az ezt hordozó és közvetítő polgári magyar értelmiség, amelynek megfelelő nyelvi kultúrája volna, nagyon vékony és egyre apadó réteget képvisel Erdélyben. Ma sem célja senkinek a nyelvjárások háttérbe szorítása, de sokkal inkább a köznyelv erősítése, a nyelvterület csángósodó széleinek megerősítése.

6. Erdély, nyelvi nimbusza ellenére, és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is úgy szerepel a XVIII. század végi magyar szellemi köztudatban, mint konzervatív, maradi régió, amely ellenzi az újításokat. Ha a korabeli szövegek indulati hőfokát nézzük, kétségtelen, hogy Arankáék semmit nem kárhoztatnak úgy, mint a nyelvbővítés szörnyszülőtteit⁸. Sőt elvileg is meg lehet kérdőjelezni a mesterséges nyelvbővítés lehetőségét, mint egy késői, 1806-ból származó „Rövid vélekedés”-ben olvassuk: „Csekély vélekedésem

⁸ Ez a háborgás még a mérsékelt hangnemű szövegekből is érződik: „4. Regula. Mivelhogy pedig némelly jó reménségű újj vitéz nyelv herosok, a' Magyar nyelvhez való buzgáságból, ennek bőbítettésének (!), ékesgetésének és kedveltetésének némelly olyan úttyait kezdették meg próbálni, mellyek éppen ellenkező tzelra visznek: mellynek példájai az újj Magyar termésekbe találtató némelly tsuda bogár újj szók: más nyelvekből szükség felett bé-hozott szók és majmólt szóllás-formáji . . . a' Társaságnak a' leg-szellesebb és munkásabb Tárgyai közül való lenne mind ezeknek a' hibáknak az újj Könyvek elő-adása alkalmatosságával léendő helyes és törvényes, igasságos, de inkább elmés mint éles meg-ítéllések; némellyeknek lajstromba szedések, és az el-túrhetetleneknek éppen ki tégerezések” (Ujjabb elmélkedés 16—7).

az, hogy egy nemzeti nyelvet, amint . . . csinálni, úgy . . . bővíteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás bévett kölcsönös élés munkája” (EMNyTI. 337). Az 1791-ben publikált Ujjabb elmékedésekben ezt írja Aranka: „A’ Magyar Nyelv természeti édességén és kellemetességén fellyül ép és egész bőv nyelv lévén. Ebben a részben azért nem a’ nyelvet tsak a’ fejet kell bővíteni, és szélesíteni. A’ mi bővítésre nyelvünkbe szükség vagyon, kétség kívül tsak a’ Szókban, még pedig a’ Mesterség, Tudomány, Játék-béli ’s hasonló szókban vagyon” (i. m. 15). Benkő József is kételkedik abban, hogy gyors nekibuzdulással meg lehet tisztítani nyelvünket az idegen szavaktól, különösen a deák szóktól. 1791. március 1-jén Arankához írott levelében a tervezett Társaság ürügyén fejti ki véleményét: „. . . ma (:áldassanak az Egek!:) tisztán magyarul kíván szóllani az Haza. . . felette sajnálom némelyeknek sok új magyar szókkal való sietéseket: mert az ilyent lassanként, tsak halkal, és nem edj két embernek, hanem köz akarattal kellene tselekedni, ’s meggondolni, valyon tanátsos é, de lehet é, nem tsak ily hirtelen, hanem valaha, mind kirázni Nyelvünkéből az idegen, kiváltképpen deák szókat” (Éder 1978: 220). Május 9-én újra visszatér e gondolathoz: „Bár késtek vólna számos szókkal mostanság némely Könyveknek írói. A projektált Társaságot illetné, ’s publica auctoritate lehetne az ilyeneket köz hasznuvá tenni” (i. m. 230). Érdemes-e közhasznuvá tenni olyan szavakat, amelyek közfelháborodást keltettek, Erdélyben különösen? Az avatatlan-ság és a sietség az okai a túlzásoknak, ez az általános vélemény: „Innen vagynak azok az idétlén és szenvedhetetlen új szók, mint megannyi afrikai csudák, melyekkel némelyek, igen sietett és éretlen buzgóságból nyelvünket meg kezdettké fertéztetni. Ezeketől az egek őrizzék édes nyelvünköt” (EMNyTI. 96).

Két okát lehet megjelölni, megítélésem szerint, annak, hogy az erdélyiek ellenzői voltak a kapkodó újításnak: 1. a maguk provinciális elszigeteltségében, a nagyvilágtól távolabb, a polgárosultság alacsonyabb szintjén nem érezték annyira sürgetőnek a nyelvbővítés szükségét (bár ezt elismerték), 2. érezték viszont a már említett szerves nyelvi hagyományt, azt a kimeríthetetlen nyelvi tartalékot, amelyet a régi nyelv és a nyelvjárások jelentettek itt Erdélyben. Nem véletlen, hogy szerintük a nyelvbővítés első három kútfeje: az élő nyelv, a régi magyar nyelv és a nyelvjárások.

Nem lehet azt állítani, hogy az újítások ellenében a régi nyelvet idealizálták volna, hiszen gyakran kritikusan nyilatkoznak róla. Nem éppen konzervatív magatartásra vall, amikor elmarasztalják „a régi Bendegúz apja és Árpád anyja idejébéli szókkal s paraszt példapeszédekkel való helytelen élés”-t (EMNyTI. 136). Máshol a Társaságtól elvárható tennivalók közt említik: „. . . ha igyekezni fog az ékesenszólásnak eme veszett kútfejeit bédugni, minéműek a Bendegúz apja idejébéli szók a mái szokott szók helyett s a paraszt konyhabéliek a tisztességesek helyett. . .” (EMNyTI. 125). Nem szeretném most az ünnep hangulatában még a Társaság konzervativizmusát is túlértékelni, azt viszont mindenképpen látnunk kell, hogy neves tagjainak még látszólagos maradiságukkal is volt szerepük a

közös és egységes normák alakításában, abban, hogy nemzeti nyelvünk a régiók tekintetében is kiegyensúlyozottá vált, és abban is, hogy nem vert gyökeret minden vadhajtsága a szócsinálásnak. Erdély volt mindenképpen a mérleg egyik serpenyője a maga nyelvi tradícióival és máig kiapadhatatlan értékeivel.

A nemzeti nyelv ügye rég eldőlt, és a nemzet sorsában is beteljesedett Aranka álma, hogy „más pallérozottabb Nemzetekkel... majdég hajdon... a' pallérozódás, esméret, és értelem világába-is vetélkedhessék” (Ujjabb elmélkedés 36). Mindaz, ami kétszáz évvel ezelőtt kihívást és programot jelentett az egész magyarság számára, anakronizmusként csak itt Erdélyben őrizte meg szomorú aktualitását. A tudatos nyelvgazdagításra és nyelvápolásra most éppen annyira szükség van, mint akkor. A magyar nyelv erdélyi regionális változatáról ma is azt kell mondanunk, hogy „Mindazáltal a tudományok, mesterségek, sőt társalkodásbeli szókból is nagy fogyatkozása vagyon, melynek kipótlása a művelő kezeket várja” (EMNyTI. 124). Minden tudományterületnek és szakmának van ugyan egyetemes magyar terminológiája, de az erdélyieket megfosztotta ettől a korlátozó és tiltó nyelvpolitika, az oktatás sem tette és nem teszi lehetővé a megismerését és elsajátítását, a gyakorlat pedig szintén nem kedvez sem használatának, sem művelésének. A hivatali és jogi szaknyelvvvel hasonló a helyzet. A „társalkodásbeli szókból”-kal sem állunk az anyaországihoz mérhető színvonalon, mert a közéleti nyelv, a publikus nyelv talán a legfertőzöttebb a mértéktelen és szükségtelen átvételek miatt. Ezek azok a nyelvi változatok, amelyek hiányoznak a kisebbségi nyelvváltozatokból, vagy keverten vannak jelen. A mai nyelvfejlésnek, nyelvgazdagításnak, valamint az oktatásnak és a sajtónak e hiányokat kell pótolnia a nemzeti nyelv meglévő, eddig tőlünk elzárt elemeivel. Ehhez ma is szükségesek, mint kétszáz évvel ezelőtt, gyakorlati és tudományos célú nyelvtanok, közhasznú normatív szótárak (szaknyelvi, iskolai helyesírási és értelmező szótárak stb.), iskoláinkban különösen nagy szükség van a magyar nyelv e bibliáira. A közéletben és a szellemi köztudatban pedig nemcsak az anyanyelvűség politikai programjára és megvalósulására kell éberren figyelnünk, hanem az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségével együtt minden közművelődési intézményünk: iskolánk, templomunk, színházunk, rádióink és újságunk a legfontosabb közügynek kell, hogy tekintse az anyanyelv megőrzését, az anyanyelv művelését és ápolását.

Ne áltassuk magunkat azzal, hogy Erdély ma is a tiszta magyar nyelv földje, lássuk be, hogy nyelvünk levegője itt bizony megritkult és szennyezetté vált. Hogy jól érezhessük benne magunkat, és benne együtt megmaradjunk, legalább annyi a tennivalónk, mint volt azoknak a derék elődeinknek, akiket ünnepelünk.

FORRÁSOK, IRODALOM

- Aranka György: Ujjabb elmélkedés = A' Magyar Nyelv Mivelő Társaságról Ujjabb Elmélkedés. Die 1. Augusti 1791. Claudiopoli Imprimatur C. Eszterházi mp.
- Benkő József levelezése. Az MTA Irodalomtudományi Intézete. 1988.
- Benkő, FelvIr. = Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960.
- Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. NytudÉrt. 113. sz. Budapest, 1982.
- Éder 1978 = Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Budapest.
- EMNyTI. = Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1955.
- Gulya János: Gyarmathi Sámuel. MMT VIII. Budapest, 1978.
- Gumperz 1962/1975 = Gumperz, J. G.: A nyelvi közösségek típusai. Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Szerk. Pap Mária és Szépe György. 151—70.
- Kontra Miklós: Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről? Szivárvány XIV, 1993/2, 123—30.
- MNyTM. = A' Magyar Nyelv-Mivelő Társaság' Munkáinak első darabja. Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Márton betüivel. 1796.
- Normatadat — nyelvi norma. Szerk. Kemény Gábor. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. Linguistica Series A, Studia et Dissertationes, 8.
- Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest, 1968.
- Tolesvai Nagy Gábor: A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. Regio 1991/3, 166—73.

Péntek János

Van-e egységes köznyelvi kiejtés?¹

1. 1989 októberében az újvidéki beszélt nyelvi tanácskozáson a regionális köznyelvi kutatásokról szólva Balogh Lajos ezekkel a gondolatokkal kezdte előadását: „A magyar nyelvjáráskutatásban általánossá vált az a gyakorlat, hogy tájnyelvi jelenségek leírása »az úgynevezett hasonlító módszer alapján végezhető el a legeredményesebben«. (...) A legtekintélyesebb szakemberek — Deme László, Imre Samu, Benkő Loránd, Nyirkos István — véleménye az, hogy a legideálisabb összehasonlítási alapnak a köz- és irodalmi nyelv látszik (...). A következőkben az a kérdés merül föl — folytatja Balogh Lajos —, hogy vajon mennyire egységes ez a köz- és irodalmi nyelv, amelyhez a tájnyelvi jelenségeket viszonyítjuk, mert ha a köznyelv is rétegekre tagolódik, akkor meglehetősen nehézé válik a nyelvjárással való szembesítés. Megint csak Imre Samut idézem: »Éppen ezért én összehasonlítási alapul azt az ideális — egyelőre senki által sem beszélt — formáját tekintem, melynek normáit egyrészt az egységes magyar helyesírás, másrészt bizonyos hangkapcsolatok esetében (...) a magyar köznyelvi

¹ Rövidítve elhangzott Kolozsvárt a beszélt nyelvi konferencián, 1991. szept. 22-én.

kiejtésnek ma érvényben lévő s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályai adják meg. (Ezt a normát nevezhetjük az irodalmi nyelv eszményi beszélt változatának is.)« (. . .) Eljutottunk tehát a nyelvi norma kérdéséhez — folytatja —, ugyanis arról van szó, hogy e regionális nyelvváltozatok leírása során a köznyelvnek csak a normatív szabályok által rögzített változata lehet az összehasonlítási alap. Rendelkeznünk kellene tehát valamiféle kodifikált köznyelvi normarendszerrel, amelynek segítségével egyértelműen meg lehet mondani például egy hangtani jelenség esetében azt, hogy hogyan hangzik ez a köznyelvben, és miben tér el ettől a regionális köznyelvi kiejtés” (Balogh 1989: 377—8; a kiemelések tőlem, W. I.).

Ezután Balogh Lajos hangtani, alaktani, lexikai példákat sorol fel a kérdés bonyolultságának illusztrálására, s végső soron a nyelvi norma kérdéseinek alaposabb vizsgálatát, körüljárását, végül megnyugtató megoldását: meghatározását sürgeti. (I. m. 388.)

Hasonló eredményre jutott Sebestyén Árpád is Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban című tanulmányában (Sebestyén 1987. 507—16). Ő cikkében egyebek között a *regionális köznyelv* terminussal kapcsolatos aggályait is kifejti, s 1987-ben megismétli, tehát érvényesnek tartja Imre Samunak 1971-ben és 1983-ban megjelentetett nézetét: „Maga a köznyelviség fogalma sem kristályosodott ki elég világosan” (Imre 1971: 4; 1983: 408—17; Sebestyén 1987: 509—10).

E két hivatkozással — számukat persze szaporítani lehetne — azt akartam igazolni, hogy még ma is tisztázásra vár nemcsak (és nem is elsősorban) az, mit is értünk vagy értsünk a *nyelvi normán*, hanem hogy egyáltalán mi értendő a *köznyelv* és a *köznyelviség* terminus technicuson, s mi értendő a *regionális köznyelv* kifejezésen. (Ez utóbbira l. Zilahi 1978: 333—8; Kiss 1989: 187—95). [Nem tudjuk pontosan, milyen nyelvi tényeket rejt és ölel fel a *köznyelv* kifejezés, amelyet mint a nyelvi norma (vagy az igényes, de még nem az eszményi nyelvi norma) megtestesítőjét szoktuk emlegetni. Hiszen Balogh Lajos és Sebestyén Árpád még az 1980-as évek végén is érvényesnek érzi Imre Samunak egy eléggé korai megállapítását, hogy ti. tisztázásra vár a *köznyelv* és a *köznyelviség*, a *regionális köznyelv* terminus technicusok fogalma, tartalma.] Magyarázata ennek az is lehet, hogy az évek során eléggé megváltozott mindkét terminus technicus jelentéstartalma. Még egy és ugyanazon szerző felfogásában és használatában is. A *köznyelv* szó ugyanis az 1950-es években egy olyasféle jelentéstartalommal élt a nyelvészeti szakirodalomban, hogy az nem más, mint az (írott) irodalmi nyelvnek (többé-kevésbé általánosan használt és többé-kevésbé területek feletti, hangállományában egységesült vagy egységesülőben lévő) beszélt változata. S mint ilyen — az egységesült hangállományú írott nyelvváltozatnak beszélt és egységesült hangállományú változata — a hangállományában nem egységesült területi nyelvváltozatokkal volt szembeállítva. Az évek során azonban kialakult és egyre inkább elterjedt egy olyasféle felfogás, hogy a *köznyelv* egy olyan igényes, talán a standardnak megfelelő, normatív értékű nyelvi változat, amelynek egyaránt van írott és beszélt

változata, amely azonban az eszményi normát tükröző, írott vagy hangosított (interpretált) irodalmi nyelvhez viszonyítva kevésbé igényes. (Lásd erre legutóbb: Benkő 1988a: 15–33; 1988b: 251–7; Wacha 1987: 1992.)

2. A nyelvi rétegződés és vele együtt a nyelvi — kiejtési — norma kérdéseinek tisztázása már azért sem könnyű feladat, mert kérdéseinek vizsgálatában gyakran keverednek a területi, társadalmi, foglalkozás és műveltség szerinti, valamint az igényszintek és stíluszintek — sőt olykor közlésmódok, műfajok, műnemek — szerinti felosztásnak, azután a csoport- és rétegnyelvek vizsgálatának, továbbá a diakróniának és a szinkróniának a szempontjai is. (Lásd az utóbbi évek fontos elvi cikkei közül Benkő 1988a–b, Péter Mihály 1987, Sebestyén 1990, Wacha 1987, 1992, Zeman 1978.)²

3. Azonban nemcsak a *köznyelv* — *regionális köznyelv* — *köznyelviség* jelentéskörének, tartalmának tisztázatlansága (az eredeti jelentéstartalom módosulása) az egyetlen gond. Bonyolítja a kérdést, hogy a nyelvjáráskutatással foglalkozó szakemberek többsége a területi nyelvváltozatokkal „szembenálló”, hangállományában kiegyenlítettnek tekinthető, területek feletti nyelvváltozatként értelmezi és használja a *köznyelv* terminust, míg a nyelvhelyességgel, nyelvműveléssel, beszédműveléssel foglalkozók norma szintű, igényességet tükröző és tartalmazó terminusként élnek vele. (Vö. Sebestyén Árpádnak a regionális köznyelvvél kapcsolatos, említett fenntartásaival.) S mindkét szakembercsoport szerint a köznyelvi változat hangállományát a helyesírás tükrözi-szabályozza. Csakhogy — erre Deme az egri kiejtési konferencián nyomatékosan felhívta a figyelmet — a helyesírás és a kiejtés nem mindenben felel meg egymásnak, noha kölcsönösen hat egyik a másikra. (Vö. Deme 1967: 23–58.) Ezt igazolják a meg-megváltozó hangkapcsolódási szabályok is (vö. Deme 1962: I, 94–104). De a szóalakokban is találunk példákat arra, hogy a helyesírási és az ejtési változat nem esik egybe az igényesen beszélők kiejtésében sem (pl. *bura*—*búra*, *árbo*c—*árbóc*, *szimfonikus*—*szimfónikus* stb.).

Ha már most a nyelvjárások—köznyelv szembenállást fogadjuk el, mégpedig a nyelvjáráskutatók szemléletmódjából kiindulva, elfogadhatjuk mindazt is, amit Imre Samu, Kiss Jenő és mások írnak a kettősnyelvűségről, a diglossziáról: A „diglott nyelvközösség egyazon nyelv két megkülönböztethető változatát használja: a »magas« változatot ún. presztizsfunkciókban, az »alacsony« változatot a mindennapi helyzetekben (...). A (...) köznyelvi változat a nagyobb presztizsű, az erősen szabályozott, többnyire

² Mivel többször is eléggé részletesen tárgyaltam (Wacha 1985, 1990, 1992a–b), a kérdés fejtegetésébe, taglalásába itt és most nem bocsátkozom. Felosztásom nagyon közel áll ahhoz, amelyet Zeman László mutat be — nagyon fontos, elvi megállapításokat tartalmazó *A tudományos nyelvhasználat* című cikkében — a csehszlovák és a szovjet szakirodalom tézisei alapján (Zeman 1978: 316–26).

tudatosan tanult-elsajátított s formális helyzetekben használt nyelvváltozat. A nyelvjárás ezzel szemben alacsony presztízsű, nem olyan erősen szabályozott, spontán módon elsajátított s a hétköznapi, illetőleg familiáris beszédhelyzetekben használt változat (...).

Helyénvaló — de kivételeket is magában foglaló — általánosításnak látszik, hogy a nyelvjárás ma a familiáris, tehát informális nyelvhasználat formája, a köznyelvi(es) változat pedig a közéleti, nyilvános, azaz formális megnyilatkozások nyelve (...). A kettő között a határ persze nem éles, ez is oka annak, hogy a két szóban forgó változat nem különíthető el mindig pontosan egymástól. A másik, ennél is fontosabb ok pedig az, hogy a nyelvjárás mellett második nyelvváltozatra, a köznyelv vagy annak valamely regionális változata normatív használatára (még) nem képes. A köznyelvi első nyelvű diglott személyek száma kevés, ezért figyelmünk középpontjában a nyelvjárás mellett áll, aki a számára legtermészetesebb beszédhelyzetekben nyelvjárást beszél, s akinek közéleti nyelve valahol a köznyelv és a nyelvjárás között helyezkedik el.” (Kiss Jenő 1989. 406.)

4. Csakhogy a kérdés korántsem ilyen egyszerű, még ekkor sem. Mert ha meggondoljuk, hogy beszédreteg vagy beszéd szint váltásakor (pl. nyelvjárásból a regionális köznyelvbe vagy a régió köznyelvébe, vagy onnan tovább a köznyelvbe való „átlépéskor”, területenként még azonos műveltségi szinten lévő beszélőknél is más és más minősül nyelvjárásias vagy köznyelvi alaknak, különösen pedig azonos területen a különböző műveltségi szinten lévő beszélőknél (l. Sebestyén 1987; 510: ő pl. a debreceni *i*-zést és a szegedi *ő*-zést veti össze), akkor nemcsak diglossziáról, hanem legalább triglossziáról kell beszélnünk, elfogadva a nyelvjárás, regionális köznyelv, köznyelv hármasságát.

Penavin Olga *Nyelvjárás és köznyelv* című tanulmányában pedig arról ír, hogy kommunikációs helyzeteknek és szerepeknek megfelelően négy rendszerből válogathat a nyelvjárás beszélő (Penavin 1986: 15). De ugyanilyen erővel az átmenetek széles skálájára is gondolhatunk. (Nota bene! Erdélyben járva: milyen nyelven beszél és ír Sütő András? Szerintem nyelvjárásiasan színezett irodalmi nyelven. Ti. műveit felolvastatni, megszólaltatni csak irodalmi hangvétellű akusztikummal lehetséges!)

Kiss Jenő mondta az ELTE Egyetemi Anyanyelvi Napok tudományos ülészakán tartott előadásában 1993-ban: „minden egyes nyelvváltozat többsikű és (...) többstíliú. Köznyelven éppúgy lehet pongyolán, igénytelenül, sőt vulgárian megnyilatkozni (...), ahogy lehet nyelvjárásban is igényesen, választékosan beszélni. (Kiss Jenő: *Köznyelv és regionális nyelvváltozatok*. Kézirat.)

A regionális köznyelvi vizsgálatok — Balogh Lajos, G. Varga Györgyi, Zilahi Lajos és mások kutatási eredményei, szövegközlései is — még a szűkebb értelemben vett kiejtésre figyelve is — legalábbis az átmenetek

széles skálájára utalnak. E szövegközlések alapján nemcsak a regionalitás mértéke, statisztikai eredményeinek közzététele lehet érdekes, hanem az is, hogy egyazon beszélő szövegében milyen rendszerességgel vagy rendszertelenséggel jelennek meg a köznyelvi és regionális köznyelvi vagy nyelvjárási ejtészváltozatok. Magam, empirikus megfigyelések alapján, úgy tapasztaltam, hogy a jellemzők (mintegy hullámhegy-hullámvölgyszerűen) tömbösödnek — sűrűsödnek, ritkulnak —, bár eléggé ötletszerűen és annak megfelelően, hogy a beszélő mennyire ügyel beszédének igényességére, mikor lanyhul el „önellenőrzése”, mikor lép át feszesebből, igényesebből, merevebből oldottabb, bizalmasabb, családiasabb partnerkapcsolatba, vagy fordítva. Egy regionális köznyelvi gyűjtés alkalmával egy vidéki nyelvész adatközlő elsősorban nyelvművelő(!) — beszélgetésünk során egyszer sem hibázta el a *nem* + *-e* kérdőszócskás alakulat (*nem volt-e*) használatát. Miután kikapcsoltam a magnót, s „magánbeszélgetésbe” kezdtünk, noha nyelvi, nyelvhelyességi, szakmai kérdésekről, meg-megjelent beszédében alapnyelvjárásának *nem-e* formulája (*nem-e volt ott*).

Az elmondottak arra utalnak, amit Kiss Jenő és mások is megállapítottak, hogy a regionális köznyelv és a köznyelv használata, a köznyelviség ma már nemcsak területi, hanem igényszint: beszédhelyzet és beszédpartner kötöttségű s meghatározottságú is. Kiss Jenő említett cikkében (Kiss 1989: 406—11) többször is hivatkozik nyugati — német, francia — példákra. Gyergyai Albert önéletrajzi visszaemlékezéseiben, így A falutól a városig és A várostól a világig című kötetekben (Szépirodalmi Könyvkiadó 1979, 1986) többször is írja, hogy nyelvjárásban vagy nyelvjárásiasan, de igényesen beszélő német, francia ismerősei (mindannyian írók, tanárok, tehát értelmiségiek!), de idegenek is, azonnal az irodalmi nyelvre váltottak át, ha vele (a külföldivel, a nem francia anyanyelvűvel) társalogtak.

5. Sebestyén Árpád megfigyelései (1987: 509—10) azonban nemcsak a nagyobb vidéki városok értelmiségi beszélőire érvényesek. Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a vidékről elszármazott, hosszú ideje Budapesten élő és magasabb funkciót, tisztséget betöltő, nagy kvalitású és képzettségű, írással hivatásszerűen is foglalkozó személyeknek: politikusoknak, egyetemi tanároknak — mind magán, mind közéleti — beszédében is. Olyanokéban, akik írásaikban a köznyelvi, sőt az irodalmi nyelvi nyelvhasználat normáinak megfelelően fejezik ki magukat, és előszóban is tudatosan, mintegy „hivatalból” törekszenek a köznyelvi, sőt irodalmi nyelvhasználatnak és stílusnak, az igényes „kiejtési norma” szabályainak megfelelően szólni. Elhangzó beszédükben — különösen spontán fogalmazású megnyilatkozásaikban, de nemegyszer még felolvasásaikban is — megvannak a tájnyelvi színek és ízek, noha írásaik hangállományából természetesen — de még szókincséből is — ezek hiányoznak. Számos politikusunk, közéleti személyiségünk nevét sorolhatnánk fel mind a közelmúltból, mind a jelenből. Színészeink közül az igazán igényes Gáti József magánbeszédében is feltűnnek a tizántúli *-ület/-űl* ragok, *-ület/-ület* képzők. Sinkovits Imre beszédének is

vannak nyelvjárási(?) ízei; a korábbi időkből pedig — mint azt egykori film- és híradófelvételek igazolják — színészeink, sőt arisztokratáink és politikusaink jelentős többségének beszédén is lehetett regionális ízeket érezni. De, hogy csak a „szakmán” belül maradjak: noha írásaikban nem (akár felolvasnak, akár közvetlenül szólnak), átüt vagy átütött a nyelvjárási íz például Balázs János, Balogh Lajos, Benkő Loránd, Bolla Kálmán, Fábrián Pál, Hadrovics László, Imre Samu, Király Péter, Kiss Jenő, Lőrincze Lajos, Máté Jakab, Papp László, Szathmári István, Zsirai Miklós élőszavas megnyilatkozásain. A vidéken — bár nem okvetlenül szülőhelyükön — élők közül pl. Bachát László, Nyíri Antal, Rónai Béla, Sebestyén Árpád, Temesi Mihály és mások beszédén érezhető anyanyelvjárásuk íze. A magyar államhatárokon kívül élőket szándékosan nem említem, holott rájuk is érvényes mindez, hiszen a „hangállomány”, az alaktan, a szintaxis, a frazeológia tekintetében többnyire ők is a „köznyelvet tükröző” helyesírást használják írásaikban. Nyelvjárásiasságra utaló jegyek legfeljebb alaktani, szintaktikai jellegűek akadnak írásaikban, amelyekben a „hangállományt”, pontosabban talán a fonémaállományt tükröző(?) betűállomány természetesen a köznyelvnek felel meg. (— Hogy magamat se hagyjam ki a sorból, a magam beszédén is érezhető bizonyos mértékű regionalitás, noha több mint negyven éve élek Budapesten, a „kiegyenlítő kohóban”, és harminc éve tanítom a köznyelvi kiejtést hivatásos beszélőknek: rádióbemondóknak, riportereknek, közéleti szereplőknek. Talán nem eredménytelenül, hiszen Kazinczy-díjas és -érmes tanítványaim is vannak.)

Vajon az említett professzorok, kutatók regionális köznyelven vagy köznyelven tartják-e egyetemi előadásait, nyilvános felszólalásait, s köznyelven vagy regionális köznyelven, ennek megfelelő kiejtéssel nyilatkoznak-e meg, amikor magánemberként beszélgetnek? — Azt hiszem, mindkettőn: váltogatva. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a nyelvjárási—regionális köznyelv—köznyelv már nemcsak területi-területfeletti kategória, hanem szituatív és igényszinti kategória is, s a *köznyelv* csak ez utóbbi formájában területfeletti.

6. Úgy gondolom, hogy amit Kiss Jenő a regionális köznyelvvél, a regionális köznyelvi vizsgálatokkal kapcsolatban elmondott (1980: 187–95), azt joggal vonatkoztathatjuk a köznyelvre is. Annyi a különbség — a dolgot nagyon leegyszerűsítve —, hogy ahol Kiss Jenő regionális köznyelvet ír, ott helyébe a köznyelv terminust kell tennünk, ahol pedig a köznyelv terminust használja, ott helyébe az irodalmi nyelv szakkifejezést kell beírni. Természetesen az általa említett régiókat is át kell értelmeznünk! (Vö. Kiss Jenő 1980: 188–9; a regionális köznyelv terminus technicus kialakulására, tartalmára lásd Zilahi 1978: 333–8.)

6.1. Meggondolandónak ítélem Balogh Lajos javaslatát, hogy ti. „nem lenne-e helyesebb, ha regionális köznyelvnek egy-egy vidéki város közéleti nyelvét tekintenénk” (idézi Kiss Jenő 1980: 189). A családom-

ban, a (túlnyomórészt értelmiségi) nagyobb familiában és az ismerősök (az értelmiségiek) körében gyermekkoromban tapasztaltakra visszaemlékezve, Győrött bizony megvolt — legalábbis az 50-es évekig — a kettősnyelvűség: otthon, bizalmasabb ismerősök körében az erőteljesen nyelvjárásiás színezetű nyelvváltozat, az iskolában, a közéletben ennek enyhébb, a köznyelvhez közelítő vagy a regionális köznyelvnek megfelelő változata. Pl. otthon nyugodtan *i*-ztünk (*písz* *kírék*, *kényír*, *szíp*, *mísz*, *nízd még* stb.), *l*-eztünk (*müllik*, *királ*, *foló*, *goló*, *góla*, *legfellebb* stb.), az iskolában, a munkahelyen — hivatalban, irodában — a közéletben azonban már a megfelelő köznyelvi (ahhoz közelítő) kiejtésű alakokat használtuk mi diákok is, (bencés pap) tanáraink is. (Írásban pedig természetesen a helyesírásnak megfelelő alakokat alkalmaztuk.) Legfeljebb a nyelvjárás magánhangzóinak hangszíne maradt meg (pl. a 3, sőt 4-féle hangszínű *e* (a nagyon nyílt, a nyílt, a középzárt és a zárt) használata; az *á*-t tartalmazó szótag utáni *a*-nak *o*-ba hajló hangszíne (*lábom*, *Rábo* stb.)). Az 1980-as évekre azonban némileg módosult a helyzet. Erőteljesebben tért hódított a magánéleti nyelvhasználatban is a (regionális) köznyelv. Az *l*-ezés, *i*-zés még/már a bizalmas családi beszélgetésekben csak elvétve bukkan fel. Az *e*-féle hangok változatos hangszíne azonban Győr-szerte megmaradt.

7. A magyar esetében azonban — s azt hiszem más nyelvekben (a németben vagy a franciában) is hasonlóképpen lehet — a tudatosan vagy öntudatlanul megőrzött regionalitás mértéke természetesen nem egyenlő. Függhet a beszédhelyzettől, beszédpartnertől is, de sokkal inkább a származási helytől. Meggyőződésem szerint kisebb a regionalitás mértéke, vagy csekélyebbek a nyelvjárásiás ízek az északkeleti nyelvjárássterületről származók beszédében, hiszen ez a nyelvjárás volt a köz- és irodalmi nyelv, valamint a helyesírás alapja. Ugyancsak kevésbé érezhető a regionalitás a budapesti születésűek vagy gyermekkoruk óta Budapesten élők beszédén. A második generáció nyelvhasználatából szinte már teljesen eltűnnek a nyelvjárásiás jellegzetességek, még ha vidékről Budapestre került szüleik őrzik is beszédükben a nyelvjárási(as) sajátosságokat. Még inkább hiányoznak a második generáció beszédéből az elszármazás helyére utaló nyelvi ízek akkor, ha a szülők Pestre kerülve — mint ez gyakori jelenség — sürgősen igyekeznek levetkőzni beszédüknek nyelvjárásiás jellemzőit.

7.1. Ami viszont a beszédhelyzetet, beszédhelyzethez és a kommunikációs partnerekkel való szólást illeti: nagyobb mértékű a regionalitás a beszélgetésszerű, bizalmasabb, spontán megnyilatkozásokban. Csökken a mértéke a nyilvános, de kötetlen, szabad előadásokban, s a minimálisra csökken, szinte teljesen eltűnik — vélhetőleg az íráskép hatására is — a kötött előadásokban, a felolvasásokban. Pl. a rádió hivatásos beszélőinek felolvasásos szövegmondásaiból még akkor is eltűnik a zárt *ë* hang, ha a beszélő alapnyelvjárásában megvan. Ugyanezt mutatják a Kazinczy- és versmondó versenyek tapasztalatai is: a felolvasó, versmondó versenyzők nem ejtik az *ë* hangot (a Zala, Vas, Veszprém-, Győr megyeiek sem), még ha a spontán

beszédükben megvan is. Ha jól emlékszem, Ördög Ferenc említette, hogy Zala megyében zárt *ĕ-ző* falvakban figyelte meg, hogy a református prédikációban és a templomi éneklésben nincs meg a zárt *ĕ* hang. Magam hasonló tapasztaltam, nem csak református templomokkal. Persze mindez alól is van kivétel: Lőrincze Lajos igényes, választékos stílusú rádiós ötperceinek beszédén erőteljesen és kellemesen érződik anya- és alapnyelvjárásának hangzása, mind hangállományában, mind intonációjában. S itt lép be a problémakörbe a nyelvjárási sajátosságok tudatos megőrzésének, használatának, sőt felhasználásának a kérdése. (Pl. Erőss Pál — a tévé Jogi esetek című műsorának egyik korábbi jogi szakértője — éppen kellemes ízű nyelvjárási beszéde miatt is lett tévés személyiség. Mint ő maga mondta, a tévészerepléshez tudatosan erősítette fel beszédének nyelvjárási jellegzetességeit, hogy ennek sajátos egyéni színe, egyéni volta által is váljék személyiséggé.)

8. Tulajdonképpen most érkeztünk el a köznyelvi kiejtés egységes vagy nem egységes voltának másik nagy problémaköréhez: valójában mit is kell értenünk azon, hogy beszélt köznyelv, beszélt nyelv. S hogy mi a spontán beszélt nyelv, s mi a spontán beszélt köznyelv.

8.1. A beszéltség kérdése csak az elmúlt mintegy húsz évben került a kutatók érdeklődési körébe. Addig az elhangzó nyelvet egységesen beszélt nyelvnek, mivel ez a műszó nem volt meg: beszédnek tekintették, függetlenül attól, hogy az felolvasás volt-e, vagy reprodukció (azaz betanult szövegnek el- vagy felmondása), vagy esetleg interpretáció (azaz meg- és betanult írott szövegnek értő, értető, átélt megszólaltatása), vagy netán spontán, szabad, kötetlen szövegmondású és szövegszerkesztésű megnyilatkozás. Korábban a köznyelvet is csak írott szövegek alapján vizsgálták (s teszik számtalanszor ma is). Hasonló volt — és ma is hasonló — a helyzet az ún. köznyelvi kiejtéssel. Ezt is írott szövegek hangosítása, megszólaltatása (felolvasása) alapján vizsgálták, és vizsgálják ma is.

Így van ez akkor is, ha némely kutatók azt is fontosnak tartják — s jogosan —, hogy van-e jelen a beszélgetéskor, megnyilatkozáskor valamilyen „zavaró” tényező: mikrofon, hangerősítő és -rögzítő (magnó), nagyobb idegen közönség vagy egy „harmadik személy”, mert az ilyen esetekben más lesz a megnyilatkozás nyelvi összeszedettsége: a beszélő (önkéntelenül is) „viselkedik”, „lépik egyet felfelé” a nyelvi normák szintjeinek megfelelően — mind a hangképzési folyamat igényességét tekintve (hogy az egyes fonémáknak milyen ejtészváltozatait hozza létre, a hangkapcsolódási szabályok, törvényszerűségek közül mit, milyen mértékben érvényesít), mind pedig a grammatikai, lexikai elemek kiválasztásában, egészen odáig, hogy mennyire fogalmazza meg gondolatait kerek mondatokban, mennyit nyög (vö. Dezséry-Terestyéni 1976: G. Varga Györgyi 1967: 1972; Keszler 1983).

8.2. Fontos ez a kérdés, mert más kommunikációs folyamat zajlik le a megnyilatkozóban az írásos, a reprodukciós és a spontán — kötetlen —

megnyilatkozás során. (Vö. Wacha 1987. 30, 194—6, 1990. 54—6). S ez utóbbiban is mások a folyamatok, ha a megnyilatkozás monologikus vagy pedig dialogikus jellegű. S éppen emiatt más lesz (mondat- és szövegszerkezetében is) a szöveg, amely végső soron meghatározza a szöveg hangzásformáját. Olyannyira más lesz a szöveg egészének felépítése, nyelvhasználata — beleértve ebbe az anaforikus és kataforikus eszközök (kötőszók, utalószók stb.) használatát, az egyes mondatok, megnyilatkozások grammatikai-szintaktikai szerkezetét, az egész szöveg-közlemény nyelvi-logikai építkezését —, hogy már egyre többen hajlunk arra, hogy a nyelvi rétegződésben két nagy alapvető kategóriával és több kisebb átmeneti kategóriával kell számolnunk: az írott nyelvvaltozattal és a beszélttel. (Az irodalmi nyelv elsősorban írott nyelvvaltozat, melynek csak hangosított — felolvasott, reprodukált, interpretált hangzó — változata van, s „írott” még akkor is, ha „beszélt”, azaz ha a mű dráma, vagy ha a szereplők beszélnek, dialogizálnak a verses vagy prózai irodalmi műben. A nyelvjárások és a köznyelv elsősorban és ma beszélt nyelvvaltozat, főleg ha eltekintünk a történelmi fejlődés folyamatától, az irodalmi nyelv kialakulása előtti nyelvemlékektől, NB. azonban ezek is — még a prédikációk is — írott nyelvjárási-nyelvjárásias szövegek. Még a megszólaltatásra, tehát beszélt formában történő „átadásra” készült rétori alkotások, a prédikációk, az országgyűlési és egyéb szónoklatok nagy része is az, hiszen túlnyomó többségük előre megíródott! (Lásd a régi retorikákat!) A köznyelv természetesen lehet írott és beszélt, főleg felolvasott, reprodukált, interpretált nyelvvaltozat is. És természetes az is, hogy vannak átmeneti kategóriái is szép számmal. (Vö. Jakab 1974; Nyirkos 1981; Wacha 1987, 1992).^{3,4}

³ Az utóbbi húsz évben eléggé nagyra nőtt a spontán beszélt nyelvvel és az írott és a beszélt nyelv különbségeivel, jellemzőivel, átmeneteivel foglalkozó cikkek száma. A teljesség igénye nélkül megemlítem néhány olyan kutató nevét, akik Pais Dezső kérdésfelvetése után előbbre vitték a vizsgálatokat: Ágoston Mihály, Balogh Lajos, Bencédy József, Bolla Kálmán, Benkő Loránd, Deme László, Dezséry Judit, Elekfi László, G. Varga Györgyi, Huszár Ágnes, Jakab István, Kontra Miklós, Nyirkos István, Szabó József, Szabó Zoltán, Szalamin Edit, Szathmári István, Terestyéni Tamás, Török Gábor, Varga László, Zeman László, Zilahi Lajos és mások. Magam is többször tárgyaltam a kérdéskör egyes részleteit.

⁴ Hogy mennyire nehéz a terminológia kérdése, arra érdemes megjegyezni, hogy Szalamin Edit A mai magyar nyelv mondattanának kérdéseihöz című rendkívül érdekes, tanulságos cikkében (Szalamin 1987: 293—303), melyben a beszélt — és az írott nyelv-használat különbségeire próbál rávilágítani, a beszélt nyelv definíciójaként azt adja meg, amit — szerintem — társalgási nyelvnek kellene nevezni. Cikkében ugyanis sok írott szöveget elemez, s ezekben vizsgálja a „beszélt nyelvi” fordulatokat. Szalamin idézett munkájában a következő meghatározást adja: „mit is értünk beszélt nyelven. A nyelvtudományi alapfogalmak közismert meghatározási nehézségeit számba véve eleve operacionális meghatározást igyekszem adni, azaz olyat, amelynek segítségével eldönthető, hogy egy adott elhangzó vagy leírt szöveg a beszélt nyelv körébe tartozik-e vagy sem. Tehát: »a magyar beszélt nyelv az a köznyelvi változat, amelyet közvetlen (nem előkészített), kötetlen, személyes, nem hivatalos érintkezés során használ a magyar köznyelvet anyanyelvként bíró beszélő. Uralkodó, de nem kizárólagos formája az élőszó, az elhangzó beszéd, tartalmát tekintve nem korlátozott.« A

8.3. Ha mármost a köznyelv terminuson egy olyan egységesült nyelvváltozatot értünk, amelyet a hangállomány felhasználásában, alakotani állapotában, a lexikai, grammatikai elemek és eszközök használatában a helyesírás, a szótári alakok és minősítések és a grammatikai előírások szabályoznak, akkor azt kell mondanunk, hogy ezt, a hangzó nyelvváltozatban — vulgó: a beszédben — a grammatikailag is megszerkesztett írott szövegre épülő felolvasás, illetőleg a reprodukció, interpretáció (vers- és prózamondás) közelíti meg leginkább. Ez felel meg annak a nyelvváltozatnak, pontosabban: ez közelíti meg leginkább a köznyelvnek azt az ideális formáját, melyet — Imre Samu szerint — egyelőre senki sem beszél. Ez is csak bizonyos mértékig, hiszen vannak olyan nyelvi-nyelvjárási — vagy annak tekinthető (tekintett?) — sajátosságok, melyek a magyarul beszélők jelentékeny hányadának ajkán élnek pl. a két- vagy háromféle *e* hang, az *i*, *u*, *ü* időtartamának meg nem különböztetése a magyarul beszélők többségének — és nem csak a dunántúliaknak — a beszédben, bizonyos ingadozások, melyeket a helyesírás megegyezéses alapon oldott meg — így az *egy*, a *kis*, a *lesz* írásmódja. Ide tartoznak azok a koartikulációs törvényszerűségek is, amelyek a „másképpen írjuk, másképpen ejtjük” egyszerűsítő kategóriájába sorolhatók (a szóelemző és a kiejtés szerinti írásmód ütközésére gondolok, a nyelv történeti fejlődése során, éppen az íráskép hatására is meg-megváltozó hangkapcsolódási szabályokkal és az ún. hagyományos írásmóddal — *Weöres*, *Dessewffy* — kapcsolatban stb.). De gondolhatok azokra a megszívlelendő nézetekre is, amelyeket egyrészt Deme László mondott az egri kiejtési konferencián a helyesírás és a kiejtés egymásra hatásáról, másrészt Elekfi László írt le többek között az *i*, *u*, *ü* időtartamának „tévesztésével”, helyesírási és kiejtési hibaként való minősítésével kapcsolatban (Deme 1967: 36—8; Elekfi 1983: 200—11). S utalhatok (v. gondolhatok) a költőknek a tiltakozására is a helyesírásnak hangzsváltozatokat eltüntető, egységesítő hatása ellen.

Felvetődnek más problémák is a helyesírással és a kiejtéssel, a kiejtési norma egy részével kapcsolatban. Helyesírásunk (bárha egyik alapelve a kiejtés szerinti írásmód) tulajdonképpen nem beszédhangokat ad vissza a

---

beszélt, de nem köznyelvi változatokat tehát nem tekintem a beszélt nyelv részének”. (Szalamin 1978: 293—4; a kiemelések tőlem. Ha a beszélt nem beszélt, akkor mi a beszélt? S beszélt nyelvnek hogyan lehet nem kizárólagos formája az élőszó? Ha írott formája van, az már nem beszélt. W. I.) A meghatározást olvasva meglepő, hogy a szerző leírt (vajon ez írottat, írásban fogalmazottat jelent-e vagy csak lejegyzettet?) szöveget is a beszélt körébe sorol, s csak uralkodó, de nem kizárólagos formának tekinti az élőszót, s a beszélt, de nem köznyelvi formákat — így a nyelvjárási beszédet(!) — nem tekinti beszélt nyelvnek. Még meglepőbb, hogy feldolgozott forrásai között a spontán beszélgetéseket tartalmazó interjúk mellett ott szerepeltek „olyan írók művei is, akiknek nyelvét az élőbeszédhez közelállónak” ítélte. Vannak adatai a Magyar szerelmes levelek (. . .) című válogatásból is, sőt saját magánlevelezéséből is. Nézetem szerint ez utóbbi források semmiképpen nem tekinthetők a beszélt nyelv forrásainak. Legfeljebb olyan írott társalgási nyelvi forrásoknak, melyekben gyakran elő-előbukkannak a beszélt társalgási nyelv fordulatai.

grafémákkal (betűkkel), hanem — egyszerűsítve — fonémákat jelöl. Ezek akusztikus realizációja (hangértéke) a magyar nyelvterületen korántsem egységes. (Gondoljunk csak a nyelvjárásokra!) De az egyes beszédhangok — és nemcsak a változatos spektrumot mutató magánhangzók, hanem a sokkal egységesebbnek tekintett mássalhangzók is — sokféle fonémavariáns alakjában jelennek meg a beszédben, kezdve az egyszerű fonémavariánstól a beszéd igényessége, stílusrétege által meghatározott és az emfatikus variánsokig. Ezt a szórást jól mutatják Bolla Kálmán, Magdics Klára, Szende Tamás, Tarnóczy Tamás, Vértes O. András és mások eszközfonetikai mérései, ezekre épülő adatai. (Vö. pl. Bolla 1982: Magdics 1965, Szende 1976: 96 --110; Vértes O. András 1982: 71 --114.) Meggyőződésem, hogy nem lenne célszerű — még a kiejtés egységesítése, sőt az igényes kiejtés szempontjából sem -- a köznyelvi kiejtésben a variánsok skáláját túlságosan -- vagy tovább -- szűkíteni, hiszen ezáltal nyelvünk színeit vesztenénk el, gyilkolnánk meg. Emlékezzünk csak: híradófilmek és archív rádiós felvételek bizonyítják, hogy a harmincas, a negyvenes, de még az ötvenes években is sokkal gazdagabb változatokat mutattak az *e*-féle hangok az igényesen megszólalók beszédében is. És ez a változatosság nemcsak a vokálisoknál figyelhető meg, hanem a sokkal egységesebb(nek tekintett) mássalhangzó-állományban is.

Van még valami — különösen a mássalhangzó-állomány terén —, ami elgondolkoztató. Az utóbbi 20-25 évben — némely (csak hagyományos nyelvi szabályokat, „előírásokat” ismerő, de magát a nyelvet, a nyelvi jelenségek szerepét nem vizsgáló és a pintéri nyelvhelyességi elvek alapján csak „szabályozó”, sőt uniformizáló) beszédtechnika-tanárok munkássága nyomán — elterjedt az a mondás, hogy „Magyarország pösze ország”. Mindenképpen megvizsgálandó ennek az állításnak az érvényessége. Mert: igaz, hogy társadalmi, szociális és egyéb okokból nő a beszédhibások száma, terjed a pöszeség (főleg a sziszegő, susogó hangok hangszínének változása-torzulása). Mégis: valószínűtlennek tartom, hogy egy egész ország, egy egész nyelvi közösség hibásan beszéljen. Elképzelhető, hogy „egy ló meg-megbotlik. De egyszerre egy egész ménes”?!? Nem valószínű. Az okokat másutt (is) kell keresni. (A Pintér Jenő-i elvek éppen a kiejtés terén sokkal liberálisabak voltak, mint a követőiké. A szigorú Kodály tanár úr is védte a vokálisok hangszíneit. A raccsolás és a hibás beszéddallam ellen természetesen tiltakozott.)

Már csak azért is meggondolkoztató az egész magyar nyelvi közösség pösze voltáról kinyilatkoztatott vélemény, mert a magyaron, de más nyelveken belül is eléggé nagy az ejtésbeli szórás ugyanazon fonémának egyrészt női és férfi, másrészt (ezt is beleértve) az életkortól függő (pl. gyerek és felnőtt) ejtésváltozatai között. A fonetikai mérések egyértelműen igazolják ezt. És ha még azt is meggondoljuk, hogy — csak az európai nyelveket vizsgálva (mondjuk a portugáltól a finnig) — mekkora különbséget tapasztalhatunk — pl. annak a fonematikus értékű beszédhangnak akusztikus variánsaiban, amelyet az APhI átírásban [*f*]-sel vagy [*s*]-szel jelölünk —, el

kell gondolkodnunk: szabad-e kimondanunk, hogy a magyarul beszélők többségének ejtésében hibásak a sziszegő-susogó hangok. S még van valami, ami kétségesse teheti a magyar nyelvközösség sziszegő-susogó hangjainak helyes-helytelen voltáról vallott általánosítást.

A magyar finnugor nyelv. Ha a korai – múlt századi, de még XX. század eleji — finnugor nyelvi lejegyzéseket, átírásokat figyeljük, azt tapasztalhatjuk, hogy a sziszegő-susogó hangok betűjele mellett többnyire ott látható valamilyen — általában a palatalizáltságot, a mássalhangzó „lágyabb” ejtését kifejező — mellékjel. Nos a finnugor nyelvek első kutatói többnyire német származásúak vagy némettel bilingvisek voltak. A német [f], [s], [tʃ], [tʒ] stb. hanghoz viszonyítva érezhették „lágyabbnak” a finnugor és magyar megfelelőket. Ugyancsak német származásúak, némettel bilingvisek voltak a színpadi beszéd(technika) első művelői, tanárai, de első logopédusaink, városi tanáraink is. Ők is saját ejtésükhöz, a „sötétebb hangszínű” sziszegő-susogó hangokhoz viszonyították és igazították tanítványaik ejtését. Így alakulhatott ki az „általános pöszeség” képzete. — Ilyen megfontolások alapján érdemes lenne megvizsgálni, csakugyan érvényes-e a „Magyarország pösze oia... ” „szállóige”. S azt is, nem lenne-e célszerű szélesebbre tárni az ide sorolható beszédhangok normasávját.

8.4. Az „ideális”, a „rögzített” normának megfelelő (a helyesírás, a grammatikák, a szótárak által szabályozott) kiejtésváltozat — megfigyeléseim alapján — főleg a „felolvasó és interpretatív” beszédben él, mégpedig tanult beszélők — rádióbemondók, riporterek, előadóművészek, színészek, azután nagy előadói rutinnal rendelkező közéleti személyek ajkán és megszólalásaiban. S náluk is csak akkor, ha kötött, logikailag és grammatikailag is megszerkesztett szöveget szólaltatnak meg, s közlésük neutrális, azaz nem fejez ki felfokozott érzelmeket, nem ábrázol jellemet, szituációt (vö. Wacha 1989: 122 - 3, 130 - 6). Tehát a tömegkommunikációban, a közéletben, a pódiumművészet egyes produkcióiban — vers- és prózamondásban — találkozhatunk az „ideális” köznyelvi változattal, sőt ez utóbbiak esetén már az elhangzó beszéd legigényesebb formájával, az elhangzó irodalmi nyelvvel. — Nyelvész szerzők szájából (olykor a saját beszédükre is vonatkoztathatóan) a Kazinczy-versenyek alkalmából vissza-visszatérő hiányjelzésként elhangzik, hogy a felolvasó diákok és pedagógusjelöltek beszédéből, hangállományából hiányoznak a nyelvjárási ízek, színek. Szinte teljesen kiszorult színészeink, előadóművészeink, a rádió és tévé munkatársainak beszédéből is a zárt *ë*. Korábban, 1950 előtt ez a hang csaknem általános volt színpadi beszédben.

8.5. Minél inkább haladunk egyrészt a grammatikailag is megszerkesztett szöveg irányából a grammatikailag kevésbé vagy egyáltalán meg nem szerkesztett spontán beszéd, főleg a dialógusok felé, másrészt a nyilvános megszólalás felől a bizalmas közlés felé, annál inkább megjelennek a beszédben — a tanult és igényes beszélők közéleti megnyilatkozásaiban is — a regionális vagy nem köznyelvi elemek, mégpedig mind a hangállományban, mind az alaktanban, mind a lexikai eszközökben s főleg a grammatikai-

szintaktikai szerkezetben. (Ez utóbbira l. Deme, Dezséry—Terestyéni, Huszár Ágnes, Keszler Borbála és mások idevágó megállapításait.) Ez a regionalitás felé való elcsúszás — ha egyáltalán annak lehet tekinteni — sajnos a tömegkommunikáció és a közélet igényes munkatársainak, szereplőinek (nyilvános) beszédében nyilvánul meg legkevésbé — megint csak beszédhelyzettől és beszédpartner(ek)től is függően (vö. Wacha 1985). Olyannyira erős a regionális színek háttérbe szorítása/szorulása, hogy némelyek felfogásában a nyelvjárási színeket tartalmazó beszéd már-már a provincializmus jele. Az eredmény: szürke, monoton hangzás, alig-alig figyelünk a beszélőre.

8.6. Úgy érzem — megint csak empirikus megfigyeléseim, és nem rendszeres gyűjtés alapján —, hogy amint az írásban rögzített irodalmi és köznyelvnek az északkeleti nyelvjárás lett az alapja, a köznyelvi kiejtésnek — tetszik, nem tetszik — egyrészt az írott nyelv, másrészt a — területi nyelvjárási színeket eltüntető — „budapesti nyelvjárás”, főleg pedig az elektronikus tömegkommunikáció sokat szidott munkatársainak a kiejtése lesz a mintája és a mércéje. Remélhetőleg közülük az igényesen beszélőké. Persze ez attól is függ, milyen „szigorúsággal” vonjuk meg — legalábbis a hangállomány tekintetében — a köznyelvi kiejtés határait, ragaszkodunk-e az „írásképnek” megfelelő és a hangkapcsolódási szabályok által meghatározott ejtésmódhoz (s tiltakozunk-e a fonémák nyelvjárásias színezetű realizálódása ellen), vagy „megengedhetjük”-e (pontosabban: befogadjuk-e, eltűrjük-e) például az *i*, *ú*, *ű* időtartamában a „lapszusokat”, az *e* és az *a*—*á* féle hangoknak és a sziszegő-susogó hangoknak szélesebb spektrumát. Ez természetesen nem jelenti, nem jelentheti a kiejtési norma lazulását, a műveletlen ejtés térhódítását. Csak annak igényét, hogy a beszéd regionális színei ne számítsanak provincializmusnak, műveletlenségnek. A pösze, tompa *sz*, a sípoló *s*, *cs*, továbbra is kerülendő. Elfogadható, sőt pártolendő viszont szerintem az attitűdvariánsok, az emfatikus variánsok indokolt ejtése, a regionális színezet.

Más a helyzet a mondatfonetikai eszközök használatában. A nyelvjárásokra emlékeztető dallamformákat mint nyelvi értékeket örömmel lehet üdvözölni, de határozottan fel kell lépni az értelemtorzító mechanikus formák, az illogikus hangsúlyozás, az éneklő, kántáló hanglejtés ellen. Persze a mondatfonetika terén is vigyázni kell, mert a tágabb értelemben vett intonációs formák, eszközök jelentős hányadának nemcsak logikai, hanem érzelmi, sőt kommunikációt szervező és nyelvi szerkezetet érzékeltető funkciói is vannak, s ezek még — Fónagy Iván és Magdics Klára gazdag munkássága ellenére is — eléggé felderítetlenek.

Mindez függ attól is, hogy a köznyelviség fogalmát csak a hangállományra vonatkoztatva tartjuk-e érvényesnek, vagy kiterjesztjük-e az alaktanra és a szintaxisra is, s mi lesz a felfogás az írott- és a beszéltnyelv-használat alaktani, szintaktikai és egyéb különbségeiről.

Magam azt tartom, kár lenne túl szűkre szabni, túlságosan erőteljesen megvonni a határokat. Hiszen pl. az egységes német (ezen belül az osztrák), francia vagy angol írott irodalmi és köznyelv mellett is él és virul az egysé-

gesnek és köznyelvnek tekintett, mégis többféle regionális színárnyalatot mutató német, francia, angol köznyelvi kiejtés, melyre áttérnek a nyelvjárást vagy a regionális nyelvet beszélők, ha idegen ajkúval váltanak szót. De ez az igényes(nek tekintett) köznyelv is másképpen hangzik a német nyelvterületen a bécsi, a müncheni, a berlini (sőt, amíg volt az egykori keleti és nyugati német) rádiókból, televíziókból s az angol a különböző angliai angol, amerikai adókból. (S más az igényes angolon belül is az oxfordi, cambridge-i, etoni angol kiejtés is.) Ha az ilyen és hasonló regionális (vagy inkább: régiós) színeket is tartalmazó ejtésváltozatokat is befogadnánk a köznyelvi kiejtés bástyájába, még véletlenül sem éreznék magukat kizárva a köznyelviség köréből, a köznyelvet beszélők közösségéből, nem éreznék magukat „provinciális”, „tartományi” beszédűnek azok sem, akik a magyar országhatárokon kívül használják, beszélnek az igényes, „területi” köznyelvet.

Még valamit figyelembe kell venni! Mivel más és más a közléshelyzet a beszélgetéstől (ahol a partnerek társformálói a szövegnek) a felolvasásig (ahol is a szerző legfeljebb tekintettel van leendő partnerére) terjedő skálán, következésképpen más és más a szövegformálás és -alkotás és eredménye, a szöveg — nem is lehet számon kérni a felolvasásbeli artikulálás módját a beszélgetésben. De ez fordítva is érdekes.

A HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály: Az írott beszéd időszerű kérdései. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3(80). sz. 391—6. (A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék—Novi Sad, 1989.)
- Balogh Lajos: A területi nyelvváltozatok fonetikai-fonológiai leírásának problémái. *MNy.* 83 (1987.): 410—5.
- Balogh Lajos: A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. *Hungarológiai Közlemények. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.* 21(1989.): 3(80). sz. 377—80. Újvidék.
- Benkő Loránd: Irodalmi nyelv—köznyelv. In: *A magyar nyelv rétegződése.* Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. AkK. 1988a, 15—33.
- Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, 1988b. 213—57, kk. 251—7.
- Deme László: A hangok egymásra hatása a beszédben. In: *MMNyR.* 1962. 1: 94—106.
- Deme László: Kiejtésünk vitatott kérdései. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.* Szerk.: Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó, MNyTK. 120. sz. 1967. 23—58.
- Dezséry Judit—Terestyéni Tamás: Élő szöveg — stúdiószöveg. *ÁNyT.* XI(1976.): 51—77.
- Elekfi László: Hangjelek és ideogrammak helyesírásunkban. *MNy.* 79 (1983.): 200—11.
- G. Varga Györgyi: A budapesti köznyelv és a kiejtési norma. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.* MNyTK. 120 (1967.): 70—7.
- G. Varga Györgyi: A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. *ÁNyT.* VIII (1972.): 245—8.
- Imre Samu: A magyar nyelvjárások rendszere. AkK., 1971.

Imre Samu: Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról. MNy. 79 (1983.): 408—17.

Jakab István: Az irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárási rendszerezési és terminológiai kérdéséhez. Irodalmi Szemle, Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 17, (1974.): 431—42.

Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rác Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1983. 164—202.

Kiss Jenő: Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról. MNy. 76 (1980.): 187—95.

Kiss Jenő: A kettősnyelvűségről. MNy. 85 (1989.): 406—11.

Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NytudÉrt. 49. AkK. 1965.

Nyirkos István: Irodalmi nyelv — köznyelv — népnyelv. Magyar Nyelvjárási 24 (1981.): 9—30.

Penavin Olga: Nyelvjárás és köznyelv. Nyelvművelő füzetek, Fórum, Újvidék, 1986.

Péter Mihály: Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. NytudÉrt. 83 (1974.): 461.

Sebestyén Árpád: Újabb lehetőségek, feladatok, módszerek nyelvjáráskutatásunkban. MNy. 83 (1987.): 507—16.

Sebestyén Árpád: A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról. MNyTK 189. sz. 1990. 42—8.

Szalamin Edit: A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. MNy. 74 (1978.): 293—303.

Szende Tamás: A beszédfolyamat alaptényezői. AkK. 1976. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. NytudÉrt. 100. AkK.

Vértés O. András: A magyar beszédhangok akusztikai elemzése. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk.: Bolla Kálmán. AkK. 1982. 71—113.

Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Szerk.: Grétsy László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985. I.

Wacha Imre: A beszélt nyelv kategóriái — Problémafelvetés, -felújítás. Hungarológiai Közlemények 19 (1987.) 4. sz.: 255—306. (A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.)

Wacha Imre: A kommunikáció alapformái. In: Retorika — Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből. (Szerk.: Wacha Imre) Kossuth Könyvkiadó, 1987/88. 12—30.

Wacha Imre: A hangképzés kommunikatív szerepe a beszédfolyamatban... EFF. 2. 1989. 121—39.

Wacha Imre: A retorika vázlata. JPTE, Pécs, 1990.

Wacha Imre: Hozzászólás Sebestyén Árpád előadásához. In: Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Szerk.: Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. MNyTK. 189. sz. 1990. 71—4.

Wacha Imre: A nyelvi rétegződés kérdései („Perújrafelvétel” a magyar szakirodalom alapján). In: Normatodat — Nyelvi norma (Szerk.: Kemény Gábor) Linguistica Series A Studia et dissertationes, 8. MTA Nyelvtudományi Intézete 1992a. 49—105.

Wacha Imre: Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban. EFF. 5. 1992b. 81—93.

Zeman László: A tudományos nyelvhasználat. MNy. 74 (1978.): 316—33.

Zilahi Lajos: A regionális köznyelv fogalma a nyelvtudományi szakirodalomban. MNy. 74 (1978.): 333—8.

A nyelvi minták követésének hátrányáról

A beszélő kompetenciája általában a beszédtevékenység során a fölhasznált szavak jelentésére és a szavakhoz tartozó érzelmi, hangulati inhereenciák mellett a szavakra vonatkozó grammatikai és műfaji szabályokra, illetőleg kötöttségekre is tekintettel van. A kompetencia és a performancia viszonya nyelvstatisztikai vizsgálatok révén is jellemezhető. Így a szókinchaszárnálati kutatások arról tanúskodnak, hogy az aktuális beszédtevékenység folyamán a leggyakrabban azok a szavak fordulnak elő, amelyeknek a jelentése már sokszor meglehetősen általános, illetőleg már-már alig lexikális. Ezt mutatja például a viszonylag kevés adatra támaszkodó Újságnyelvi gyakorisági szótár, amely Csirikné Czachesz Erzsébet és Csirik János munkája (Szeged—Debrecen—Budapest, 1986.), ebben az *a* névelő 19 300 adattal, az *az* névelő 6193-mal áll az élen, utánuk az *és* szó 3962, majd a *hogy* 2898 előfordulása következik. A PSz. tanúsága szerint Petőfi Sándor írásaiban is a határozott névelő a leggyakoribb, 3051 adattal.

A gyakran használt szavak előbb-utóbb veszítenek informatív erejük-ből, hírértékük csökken a gyakori előfordulás folytán. Így a nyelvi performanciában érvényesül az információelméleti törvény: a nagy valószínűséggel előforduló elemek információmennyisége alacsonyabb. (Vö. Rényi Alfréd: Információelmélet és nyelvészet. ÁltNyTan. II [1964.]: 245—51; Fónagy Iván: A stílus hírértéke. ÁltNyTan. I [1963.]: 91—123.)

A gyakori használatban könnyen elveszik a szónak az egy bizonyos nyelvréteghez való tartozását mutató jellemzője, a szóval járó hangulati, érzelmi hatás. Vegyük példa gyanánt a *felvállal* ~ *fölvállal* igét. Az ÉrtSz. „(nép)” stílusminősítéssel látja el, amelynek jelentése: „népi, népnyelvi (az ország nagy területén használatos); népies (stílusban szokásos)”. Hasonlóképpen minősíti az igét az ÉKsz. is.

Az ÉrtSz. egyik példamondata, amelyben a „*felvállal vmit*: vmivel járó munkát elvállal” szerkezetet és jelentést mutatja be, valóban a népéletből, pontosabban a paraszti életből való: „Felvállalta a szőlő megkapalását.” A szótár egy másik példája Arany Jánostól van: „Még fele munka hátra volt, már... átkozta magát, hogy olyan olesón felvállalta” — itt azonban már legalábbis az idézett szövegmetsetből — nemigen látszik a népi használat jellege, bár nyilván megvan, mint az ÉKsz. példájában is, amely Tolnai Lajostól való: „Fel tudnál-e még vállalni egy jövedelmes nagy épületet?” — A CzF.-ből is látszik a népnyelvi használat: „*felvállal*, (fel-vállal) ösz. áth. Tulajd. valamit vállalra vesz fel; de ezen értelme nem divatos. Átv. ért. valamely terhet, munkát magára vesz; valaminek teljesítésére ajánlkozik; valamely hivatal, tisztséget, szolgálatot elfogad. *Felvállalni az aratást, kaszálást. Felvállalni az alispánságot.*”

A népnyelvi használatra utal az a tény is, hogy a szó tájszótárainkban is szerepel, l. ÚMTsz. Az ige múltját tekintetbe véve kétségtelen, hogy nemzeti nyelvünk egységesülése előtt is élt, l. NySz., OklSz., TESz. *vállal* a., s valószínűleg az úgynevezett nemzeti köznyelvben, illetőleg irodalmi nyelv-

ben nem lehetett gyakori. Némiképpen erre utal, hogy Petőfi Sándor nyelvhasználatában nyolc adattal szerepel (l. a *felvállal* címszón kívül a Pótlások, hibaigazítások miatt is). A köznyelv, az irodalmi nyelv mibenlétének kérdéskörére l. Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelv művelés esélyei. Valóság, 1989. 10. szám. 95—103.

A *felvállal* jelentéseit legrészletesebben a SzT. mutatja be számos példaszöveggel. A SzT.-ban négy jelentés van rögzítve: „1. (hivatalt/tisztséget) elvállal”, „2. (munkát) felfogad/elvállal”, „3. (magára) vállal”, „4. (adósságot) átvállal”.

Az elmúlt években a *felvállal* gyakorisága olyannyira nyilvánvalóvá vált a köznyelvben, hogy Hernádi Miklós fölvette Közhelyszótárába (Budapest, 1985²). Hernádi jó érzékkel mondja a szóról: „Divatosan »elvállal« helyett. (ért[elmisségi használatban]) Pl. Felvállalom a gyerekét, hadd legyen egy jó estéjük.” — Az *elvállal* többjelentésű ige, az ÉrtSz. szerint: „1. ~*vmít*: kötelezi magát vmely munkának v. feladatnak önként, rendsz. anyagi ellenszolgáltatásért való elvégzésére; felvállal [E kiemelés tölem való, B. L.] || a. <Tisztséget> elfogad. [...] || b. ~vmely szerepet [...] 2. <Vmely terhet, adósságot, büntetést> más helyett magára vállal; átvállal. [...] 3. ~*vkít*, *vmít*: kötelezettséget vállal vmely gondozásra szolgáló személy, állat ellátására, gondozására. [...] 4. ~*vkít vminek*: beleegyeznek, hogy meghatározott kapcsolatba kerüljön vkivel.” (Az ÉrtSz. példáit kihagytam az idézetből.)

Amit tehát Hernádi mond, hogy a *felvállal* értelmiségi nyelvhasználatban divatozik az *elvállal* helyett, könnyen elfogadható. Az értelmiségi szóhasználat egy interferenciajelenséget mutat: a kettős vagy hármas normájú szövegben a normák többé-kevésbé alkalmazkodnak, amint Joseph Sumpf írja az interferenciáról, ami a szociolingvisztika tulajdonképpeni tárgya (Nyelvészet és szociológia. In: Pap Mária—Szépe György [szerk.]: Társadalom és nyelv. Budapest, 1975. 58).

Amint a *felvállal* : *elvállal* interferencia létrejött (bizonyos társadalmi csoport szóhasználatában, s abban is bizonyos helyzetben, műfajban, stílusban é. í. t.), maguk között a *felvállal*-t használók között, majd a velük kommunikatív kapcsolatba kerülők között a *felvállal* szócsalád használata nyelvi mintává lett. Innentől számítható divatszó volta, és illetően életében azonnal lehámlik róla az ÉrtSz.-ban említett stílusjegy, íme:

- (1) Nincs kedvem *felvállalni* a szerepet a forgatókönyvírók helyett... (Magyar Hírlap, 1988. II. 11., 4; két pont jelzi a szöveg megszakítást)
- (2) [Bizonyos egyházi szervek] *fel* tudták *vállalni* a társadalmi megújulás avantgardjának szerepét... (Valóság, 1988. 2. szám, 53)

E két példa igenévi szerkesztményeiben az *elvállal* ÉrtSz.-beli 1. || a. b) jelentésárnyalat felel meg: „(átv.) beleegyeznek, hogy meghatározott vonatkozásban szerepeljen”. Am a (2) jelzetűben az 1. || a. jelentésárnyalat is föllelhető: „<Tisztséget> elfogad.” S ilyenképpen a SzT. *felvállal* címszavánál található jelentésleíráshoz van közel. — A SzT. „2. (munkát) felfogad/

elvállal” jelentése az *elvállal* (ÉrtSz.-beli) „3. ~ *vkít, vmit*” jelentésével vág egybe:

- (3) Szeretnénk *főlvállalni* a határainkon túl élő magyar írók munkáinak kiadását. (Kossuth rádió, 1988. II. 11. Déli krónika)
- (4) ...*vállalja fel* a KISZ ezen kezdeményezés szervezését. (Magyar Televízió, 1988. II. 14. A hét)
- (5) [A. Schweitzer] összes műveinek kiadását sem *vállalta fel* még senki. (Magyar Televízió, 1988. III. 6. Híradó)
- (6) ...ha előmenetelt akar, prémiumot, külföldi utat, akkor ajánlatos közeledéséhez engedelmesen viszonyulni, néhány pásztorórát *főlvállalni*. (Magyar Nemzet, 1988. IX. 3., 5)
- (7) ...a Hazai tükör [című műsor] *vállalta fel* a témát... (Magyar Nemzet, 1989. IV. 11., 5)

Az *elvállal* ÉrtSz.-beli 2. jelentésének felel meg a *főlvállal*-nak a SzT.-ban rögzített 3. jelentése: „(magára) vállal.”

- (8) ...ezt a feladatot az államnak kell *felvállalnia*... (Kossuth rádió, 1988. III. 3. Reggeli krónika)
- (9) ...a lakosság fogyasztáscsökkentését is *fel* kell *vállalni*. (Magyar Televízió, 1987. XII. 28. Határozat c. műsor)
- (10) Hogy lehet ilyen kockázatot *felvállalni* egy nyugdíjas pedagógusnak? (Magyar Televízió, 1987. XII. 8. Stúdió '87. c. műsor)
- (11) ...ha az ideológia... végre *felvállalja* a kultúrát, hiszen akkor a kultúra is *fel fogja* majd *vállalni* az ideológiát. (Kritika, 1988. III., 5.)

Még néhány példa: *felvállalja az irreális célokat*; ~ *a felelősséget*; ~ *az önállóan politizáló kormányzatot*; ~ *a kulturálatlanságot*; ~ *a probléma megoldását*; ~ *a pártprogramot*, ~ *a csődtömeg rendbetételét*; ~ *a jelenhez szólást*; ~ *a támogatást*; ~ *vádra az ügyet*; ~ *vmit a világból*. (Egyébként a SzT.-ban bemutatott „4. (adósságot) átvállal” jelentésre eddigelé nem találtam példát.)

A példaanyagunk különböző jelentésekbe, jelentésárnyalatokba sorolása bizonyára vitatható, s ez a *felvállal* napjainkban való használatával is összefügg. A legkülönbélebb — de többnyire valóban értelmiségi írótól, beszélőtől származó példa azt azonban vitathatatlanul mutatja, hogy a *felvállal*-t főlhasználók performanciájában nem mutatkozik háttérként egy különösebben tiszta jelentéstani és grammatikai kompetencia. Jóllehet: jobbára stiláris szándékból használják, s ez egyenlő a *felvállal*-nak (és szócsaládjának) nyelvi minta gyanánt való elfogadásával a megnyilatkozásokban. A mintakövetés folyamán a szokásos jelentés(ek) megváltoznak, a szokásos grammatikai kötöttségek és a szokásos műfaji és stiláris megkötések ugyancsak. Mindez hátránynak látszik. Van azonban a dolognak egy másik oldala. Az itt most szóba hozott jelenség — meg nyilván számos hasonló — meglehetősen régóta mutatja a maga önmozgását, (nyelvtörténeti) szótárainkból általában a mai szemmel látott, egységes, rendezett állapot

látszik. Lehet: a jövő a *felvállal* mai divatozását kiforrja, s az új nyelvhasználati vonatkozásrendszerben már nem látszik semmiféle nyelvi minta vakon követésének nyelvi hátrányaiból semmi. Mintha eféle mutatna a szónak a költészetben való újabb megjelenése, nevezetesen Pákolitz István Megváltatlan című verse (Magyar Nemzet, 1988. IX. 10. 11): „Mielőtt elbitangolna | siralomvölgyünkéből | ösmerje be uraságod | már egy fejbiccentéssel: || kegyed is | megélte a pokolkint || kegyed sem | vihette végbe | amit *fölvállalt* ifjonti szívvel || tudom-tudom | nem tehet róla uraságod || továbbra is | megváltatlan marad a világ?”.

Büky László

Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat

Tizenöt év lehet sok vagy kevés. Nyelvművelő folyóirat esetében azonban mindenképpen szép teljesítmény. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy időközben teljesen átalakult a magyar lapkiadás, az állami kiadású lapokból szervezeti-egyéni (magán)kiadású lapok lettek, megváltozott (bizonytalanná vált, illetve megszűnt) a mecénatúra, változott a nyelv-művelés társadalmi helyzete, megítélése (olyan jelenségekre gondolok, mint a napilapokban egy csapásra megszüntetett nyelvi rovatok, a rádióban egy rövid időre fölszámolt nyelvi műsorok), s kétségtelenül más társadalmi közegben, hatások között él a mai nyelvművelés.

Az Édes Anyanyelvünk sohasem volt önfenntartó lap. Azt hiszem, hogy teljesen az sohasem lehet. A megszűnés, a kimúlás az Édes Anyanyelvünkönél sokkal nagyobb múltú lapokat is érintett. Az, hogy az Édes Anyanyelvünk folyamatosan és pontosan mindig megjelent és megjelenik, hogy egyáltalán életben maradt, azt mutatja, hogy fenntartói, szerkesztői a változó körülmények között nagy hozzáértéssel, szakmaisággal tudták kézben tartani.

És még egy adalék. A Magyarosan című elődfolyóirat egy korábbi „rendszerváltáskor”, 1948-ban, a fordulat évében szűnt meg 16 év után. Ha az Édes Anyanyelvünk továbbra is talpon tud maradni — s hisszük, hogy talpon fog maradni —, akkor a szélesebb nagyközönségnek szóló nyelvi ismeretterjesztésnek, nyelvművelésnek immár leghosszabb ideig élő magyarországi folyóirata lehet.

De lássuk az Édes Anyanyelvünk történetét! A Magyarosan megszűnése után harminc évig kellett várni arra, hogy új nyelvművelő folyóirat indulhasson. A lélektani pillanat 1979-ben következett el, s a folyóirat szerkesztői szerint ez is csak annak volt köszönhető, hogy Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat akkori igazgatója azt mondta: megcsinálja ezt a lapot. 1979-től évente négyszer (tehát negyedévenként) pontosan megjelenik az Édes Anyanyelvünk.

A közbeeső harminc évben gyakran fölvetődött egy új nyelvművelő folyóirat (sőt hetilap!) ötlete. A pécsi nyelvművelő konferencián határozat

is született: „Új, népszerű, havonként megjelenő, számonként egy-két ív terjedelmű nyelvművelő folyóiratot kell indítani, amely a nyelvművelés időszzerűbb eseményeit is figyelemmel kíséri, s amelyből az érdeklődő nagyközönség rendszeres tájékoztatást kap az alkalmazott nyelvtudomány e fontos ágának legjelentősebb elvi és gyakorlati kérdéseiről” (Anyanyelvi műveltségünk. Szerk.: Benkő Loránd. Akadémiai, Budapest, 1960. 327).

Az 1979 tavaszán meginduló *Édes Anyanyelvünk*ben Lőrincze Lajos, a szerkesztőbizottság elnöke ezzel a programmal köszönti az olvasót: „Korszerű folyóiratot szeretnénk hát elindítani. Korszerűt és időszzerűt tartalmában, szemléletében, módszerében. Olyan lapot, amely nem elavult, idejétmúlt szabályokat ismételget, nem germanizmusokra vadászik, hanem a nyelv alapvető feladatára figyel: jó és pontos közvetítője-e a gondolatainknak, érzéseinknek.” Majd így folytatja: „Azt szeretnénk továbbá, ha életszzerű, vagy még pontosabban népszerű is lenne folyóiratunk. Népszerű, azaz nyelvében világos, közérthető, minden fölösleges homálytól, nehézségtől mentes. Hogy az olvasók igen nagy táborához eljuthasson. A népszerűség fontos szempontjának érvényesítése azonban semmiképpen sem mehet a szakszerűség, a tudományos megbízhatóság rovására” (*Édes Anyanyelvünk*, továbbiakban *ÉA.* I/1. 1).

Minden lap megteremtésekor fontos kérdés a lap neve. Az *Édes Anyanyelvünk* név nem új keletű. Az *Édes anyanyelvünk* szókapcsolatot először a földrajztudós, író, nyelvész Halász Gyula alkalmazta 1938-ban könyvcímeként. 1952-től hétről hétre ilyen címmel hallhattuk a rádióban Lőrincze Lajos nyelvi „ötperceseit”. Lőrincze Lajos több kiadást megélt gyűjteménye is ezt a címet viseli. 1994 januárjától, Lőrincze Lajos halála után a Magyar Rádió nyelvművelő műsoraként folytatódik a 43. évfolyamba lépő rádiós sorozat, s hétről hétre más nyelvészt hallhatunk benne. Az 1979-ben indult új nyelvművelő lapnak is — némi vita után — *Édes Anyanyelvünk* lett a címe. A szerkesztőség tagjai egymás között sokszor *Édeskének*, *Kis-Édesnek* is nevezték és nevezik, sőt még ironikusabban *Édeskés Anyanyelvünknek* is, de ez nem a lapról alkotott vélemény megfogalmazása.

Az első 11 évfolyamban rovatokra oszlott a lap. Rendszeresen helyet kapott a *Nyelvünk világa*, a *Szaknyelvi berkekben*, a *Beszélni nehéz*, a *Helyesírás! Helyesírás!*, a *Nyelv és iskola*, a *Stílusosan*, *hatásosan*, a *Nyelvünk játéka*i (Rejtvény, Pontozó, Keresztrejtvény), a *Szemle*, a *Postaláda*, az *Éber szemmel*, *füllel* rovat, s egy időszakban volt *Humorgó* és *Remek rímek* rovat is. Az első 11 évfolyam (az első két szám kivételével) kemény, kétszínnyomásos borítóval jelent meg. A borítókon fényképek kaptak helyet, s a lap korábbi évfolyamaiban a nyomdatechnika lehetővé tette fényképek, sőt képriportok közlését is. A nagyobb nyelvészeti eseményekről, konferenciákról, megemlékezésekről, anyanyelvi versenyekről, a magyar nyelvtudomány fontosabb intézményeiről, jelentős alakjairól stb. nagyon sok fénykép található a lap jelzett évfolyamaiban. Ugyanezen időszakban remek karikatúrák is helyet kaptak a lapban: Dallos Jenő és Kaján Tibor jóvoltából.

A „rovatkényszer” a lap szerkezetét kicsit merevvé tette, ezért 1990-ben a szerkesztőbizottság úgy határozott, hogy a témák megtartása mellett a rovatcímeket megszünteti. Ennek főbb okai a következők voltak: a nyelv-művelő írások nem sorolhatók egyetlen műfajba, a nyelvészeti területek sokoldalúak, érintkeznek, bizonyos témák olykor több helyet érdemelnek, mások akár el is maradhatnak. Mindez nem jelentette azt, hogy a lapból kimaradnának a nyelv-művelés egészét és részeit érintő írások. Természetesen továbbra is rendszeresen beszámol a lap pl. a Beszélni nehéz!-körök munkájáról, minden számban van helyesírási, stilisztikai stb. írás. A hasonló témáról szóló, egymáshoz kapcsolódó, egymást kiegészítő cikkek továbbra is egymás mellett találhatók, olykor alkalmi vagy állandó „rovatot” is alkotnak. Pl. Hírek, beszámolók, A szerkesztő postájából, Nyelvi mozaik, Anglómánia, A sokarcú nyelv, Kétszáz éve alakult meg az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság, Könyvek. Az Éber szemmel, füllel rovatot címében főlváltotta — Grétsy László szellemes szójátéka — a Nyelvész-leletek, Nyelv-észleletek.

Még fő vonalaiban is szinte lehetetlenség meghatározni azt, hogy mi mindennel foglalkozott az Édes Anyanyelvünk az elmúlt másfél évtizedben. Aki részletes áttekintést szeretne kapni, vagy csak egyetlen szerzőre, tárgyra, sőt szólásra, szóra kíváncsi, vegye elő Az Édes Anyanyelvünk 1—15. évfolyamának mutatóját, amely 1993 végén az Anyanyelv-ápolók Szövetsége kiadásában (Balázs Géza összeállításában) jelent meg a folyóirat 36 oldalas különszámaként, s tartalmazza a keresett adatokat. A nyelvtudomány, a tudománytörténet számára nagyon fontos forrás, amelynek értéke az idő múlásával nő meg igazán. A mutatóból kitűnik, hogy kik voltak a lap munkatársai, szerzői, kik és mikor voltak a „legtermékenyebb” szerzők, melyek a legfontosabb érintett kérdések, témák, mi izgatta leginkább a nyelvi kérdések iránt érdeklődőket, melyik szó, kifejezés mikor tűnt föl (a nyelvben és a lapban gyakorlatilag egyszerre, mert az Édes Anyanyelvünk esetében általában egybeesett a kettő, nem volt többéves „csúszás” a legfrissebb nyelvi jelenségekre történő reagálásban) stb. A Mutatóból derül ki igazán az, hogy az Édes Anyanyelvünk több volt és ma is több, mint nyelvi ismeretterjesztő, nyelv-művelő folyóirat. Művelődés- és kortörténeti dokumentum, hiszen a nyelv, a nyelvi kérdések (archaizmusok, neologizmusok, magyarítások, „üdvözlések” és helytelenítések, szófölsorolások, divatjelenségek bemutatása stb.) történeti és társadalmi mozgásokat, változásokat tükröznek.

Persze ez a lapnak inkább az utóéletére áll. Ám az Édes Anyanyelvünk alapfeladata az volt, hogy a jelenhez, a mához szóljon, tájékoztasson, válaszoljon, szolgálja a nyelvi ismeretterjesztést, nyelv-művelést, biztosítsa, bővítsa a nyelvtudomány és a nagyközönség közötti kapcsolatot.

Az Édes Anyanyelvünkre — tudomásom szerint — nem ragasztottak különféle „bélyegeket”, hiszen a lap mindig nyitott, előítélet-mentes volt. Az természetes, hogy a cikkek hangvétele és a cikkírók felfogása között sokszor és sokban volt különbség, mégis kirajzolódik egy fő vonulat. Ezt a

lap csaknem 14 éven át felelős szerkesztője, Bencédy József ekképp fogalmazta meg tanulmányában: „A lap szerkesztőbizottsága a témák megválogatásával is mindenkor igyekezett kifejezni, hogy általában a nyelvhasználat jellegzetességei állnak figyelmének középpontjában, hogy a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a kommunikációelmélet eredményeinek, szempontjainak birtokában a kiválogatott, illetve kért cikkek révén előtérbe állítja nyelv és magatartás összefüggését, a kommunikációs partner érdekét, az írott forma mellett foglalkozik a beszélt nyelvvel. Ezenközben nem tér ki a norma, a nyelvi sztenderd változásának, vizsgálatának feladata elől sem. A rendszerváltás óta programszerűen foglalkozik a lap a határainkon kívül élő magyarság nyelvével, nyelvhasználati gondoljaival is.” Ugyanott Bencédy József tömören összefoglalja az *Édes Anyanyelvünk* fontosabb témaköreit: „Nyelv és társadalom összefüggései, a nyelvhasználat szociológiai meghatározottsága már évtizedek óta jellemzi a nyelvi, nyelvhelyességi vizsgálatokat; ez a szempont kezdettől érvényesült az *Édes Anyanyelvünk* cikkeiben, akár az elnagyolt kiejtés, hadarás, a velük kapcsolatos szótagelnyelés volt a tárgyuk, akár a közéleti nyelv, az ifjúsági nyelv elemzése, az idegen szavak vagy közhelyek áradatának megfékezése... Egyéb társadalmi közegek hiányában a nyelv-művelésnek — mint részben illetékesnek — vállalnia kellett a megszólítás, a köszönés gondjainak ápolását, a nyelvi durvaság és a trágárság elleni fellépést” (Bencédy József: Ez van... In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. ELTE, Budapest, 1992. 29—30).

A Mutató szerint bizonyos tárgykörök, témák gyakorisága kiemelkedő. Ezek közül néhány ábécérendben: A magyar nyelv hete, anyanyelv, Arany János, beszéd, Beszélni nehéz!, diák(nyelv), divat(szó, nyelvi divat), durvaság, *Édes Anyanyelvünk*..., elválasztás, gyakoriság, hangsúly(ozás), helyesírás, humor, idegen szavak, igekötő(~s igék), ikes ragozás, írásjelhasználat, iskola, Juhász Gyula, Kazinczy Ferenc (-alapítvány, -család, -díj, -érem, -jelvény, -jutalom, -verseny stb.), kétnyelvűség, kettősségek, köszönésforma, kötőjelezés, magyar nyelv, megszólítás, mondat, mozaikszó, Nagy László, név(~adás, ~divat, az egyes névtípusok stb.), névelő, norma, nyelv, nyelvmélek, nyelvjárás, nyelvészet, nyelvművelő, nyökögés, Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny, összetett szó, pályázat, Péchy Blanka, Petőfi Sándor, politika (és nyelvművelés), rádió, rejtvény, reklámyelv, remek rímek, rendszerváltás, rokonságnevek, rövidítés—rövidülés, sajtónyelv, sportnyelv, stílus, Szabó Lőrinc, szakmai nyelv, szállóige, számítástechnikai szaknyelv, Szarvas Gábor, Széchenyi István, szinesztézia, szleng, szólás, szöveg(tan), téves kapcsolás (félreértés), trágárság, -t/-tt befejezett melléknévi igenév mint állítmány (tötő-nyelv), tudományos stílus, tulajdonnév, udvariasság, utcanév, városi nyelv, Verseghy Ferenc, vessző, vonatkozó névmás, Weöres Sándor, zárt *ë*, Zsirai Miklós stb. Hozzá kell tenni, hogy egy tárgymutató sohasem „zárt” műfaj. A tárgyszók és -csoportosítások, utalások bővíthetők és szűkíthetők, ezért a felsorolás nem tekinthető

pontos, kvantitatív mutatónak, bizonyos gyakoriságot azonban mutat. A témakapcsolódások mutatják a folyóirat szerkesztésében követett alapelvet: az egymásnak ellentétes nézetek is helyet kapnak, sok téma éveken át tartó vitához vezetett.

Kikhez szól az Édes Anyanyelvünk? A lap önmeghatározása szerint a „művelt nagyközönséghez”, ez persze további pontosítást igényel. Az Édes Anyanyelvünk viszonylag kevés, a szaklapokhoz viszonyítva azonban mégis jelentős példányban jelenik meg. (Jelenleg a példányszám: 5000, s ez azt jelenti, hogy a nyelvtudománynak a nagyközönséghez eljutó legjelentősebb fóruma!) Az előfizetők listája szerint elsősorban a könyvtárakba, iskolákba és a magyar szakos tanárokhoz jut el — s rajtuk keresztül az ifjúsághoz. Tudjuk, hogy a magyar nyelvtant szerető tanárok többsége olvassa és az oktatásban hasznosítja az Édes Anyanyelvünket. Ezt az igényt a lap szerkesztősége mindig szolgálta: pályázatokkal, tételsorokkal, oktatási segédanyagokkal stb. További két fontos szervezett társadalmi alapbázisa van a lapnak: a Beszélni nehéz!-körök országos mozgalma, valamint 1989-től, megalakulásától az Anyanyelvápolók Szövetsége másfél ezres tagsága. Az ifjúsághoz való eljutást, szólást Fábián Pál — a lapról szóló összegző írásában — ugyancsak hangsúlyozza, s a jövő feladatát is ebben jelöli meg: „Mégis úgy éreztem mindig, hogy a lap elsősorban a tanulóifjúságé, annak szól, leginkább azért, mert tanítani, nevelni akar. Ezt a szándékát a lap mindig is kinyilvánította az iskolai nyelvi neveléssel foglalkozó cikkeknek a közlésével, a nyelvi viselkedés riasztó példáinak a bemutatásával, a nyelvi és helyesírási versenyekről szóló híradásaival, a »Beszélni nehéz!« körök mozgalmanak támogatásával stb. Meggyőződésem, hogy ennek így is kell maradnia: a jövő magyar nyelve ifjúságunk mai nyelve lesz” (ÉA. XV/4. 10).

Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy milyen szervezeteknek és személy szerint kiknek köszönhető a 15 évfolyam, amely együttesen 1200 nyomtatott oldalt, kb. 6000 kéziratoldalt tesz ki. Természetesen a szerzőknek Ábrahám Imrétől Zsiray Károlyig, hogy csak a szerzők betűrendes névmutatójának élén és végén állókat említsem. További néhány gyakori szerző (a szerkesztőség tagjain kívül és elnézést kérve mindenkitől, aki kimaradt): Balabán Péter, Balogh Judit, Balogh Lajos, Benkő László, Benkő Loránd, Bíró Ágnes, Bozsik Gabriella, Büky László, Egedy Mária, Felde Györgyi, I. Gallasy Magdolna, Gerendeli György, Graf Rezső, Gyárfás Endre, Győri Anna, Holczer József, Huszár Ágnes, Kerekes Barnabás, F. Kovács Ferenc, Kurdi Péter, R. Lovas Gizella, Majoros Mihály, Makra Zsigmond, Martinkó András, Minya Károly, Mizser Lajos, A. Molnár Ferenc, Molnár Zoltán Miklós, Pásztor Emil, Pusztai István, Raisz Rózsa, Rapesák Lajos, Rozslay György, Sámbockréthy Péter, Sebestyén Árpád, B. Sebestyén Ilona, Seregy Lajos, Simon Zoárd, Szablyár Ferenc, Szabó T. Ádám, Szántó Jenő, Szende Aladár, Szilágyi Ferenc, Szűts László, Tompa József, Török Gábor, G. Varga Györgyi, Wacha Imre, Zimányi Árpád, Zoltán András, Zsigmond Győző. Köszönhető ez a szerkesztőbizottság elnö-

kének, Lőrincze Lajosnak, aki éppen a 15. évfolyam utolsó számának nyomdába adásakor hunyt el, 1993. október 11-én, és akinek személyisége, nyelv-művelésről alkotott felfogása benne van az *Édes Anyanyelvünk* 15 évfolyamában.

A szerkesztőbizottság tagjai — vagy egy időszakban tagjai — betűrendben a következők: Balázs Géza (1992—), Bencédy József (1979—, ezen belül 1979—1992 között felelős szerkesztő), Csatár Imre (1979—1989), Deme László (1979—), Fábíán Pál (1979—), Fülöp Lajos (1979—1989), Grétsy László (1979—, ezen belül 1992-től felelős szerkesztő és kiadó), Halasy-Nagy Endre (1990—1991), Heltainé Nagy Erzsébet (1987—1989), Kemény Gábor (1992—), Koltói Ádám (1987—1989), Kovalovszky Miklós (1979—1986), Ladó János (1979—1989), Martói István (1992—), Rácz Endre (1979—1992), Somogyi Béla (1979—1989), Szathmári István (1979—1986), Szepesy Gyula (1979—1989), Tolcsvai Nagy Gábor (1990—1991), T. Urbán Ilona (1979—1989).

Egy lap nagyon sokban függ kiadójától, a megjelenés, a terjesztés körülményeitől. Ezért erre is érdemes visszatekinteni. Az *Édes Anyanyelvünk* impresszuma szerint a lap a Magyar Tudományos Akadémia három bizottságának (Anyanyelvi, ill. Helyesírási Bizottság és Magyar Nyelvészeti Munkabizottság), a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a TIT Magyar Nyelvi Választmányának támogatásával készült. Ez azonban a nélkülözhetetlen eszmei támogatáson kívül egyebet nem jelentett. A lapot a Lapkiadó Vállalat, későbbi nevén a Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat tartotta fenn. 1990-től a lapgazda a Széchenyi Társaság lett, a lapot főleg a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásai (no és persze nem fogyatkozó olvasói) tartották fenn. A Széchenyi Társaságtól 1991 végén a szerkesztőbizottság tudományos és koncepcionális okokból megvált (a végső lökést egy tudományos szempontból vitatható írás kritika nélküli és minden addigi írásnál nagyobb terjedelmű, tehát hangsúlyú megjelentetése adta meg). 1992-től a tisztán nyelvi, anyanyelvi arculatú új társadalmi szervezet, az Anyanyelvápolók Szövetsége lett a lapgazda. Az illetékes akadémiai testületek, a Magyar Nyelvtudományi Társaság továbbra is erkölcsi támogatásáról biztosítja a lapot, a kiadáshoz az anyagi fedezetet pedig a minisztérium, az időközben életre hívott A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány, valamint további szervezetek, pályázatok adják. Az a kor elmúlt, hogy egy lap saját erőfeszítés, küzdés, napi munkálkodás, pénzforrások felkutatása nélkül megmaradjon. A jelen szerkesztőségnek a tudományos koncepciók következetes fenntartása, az olvasói igények messzemenő kielégítése mellett ez is a feladata. 1993-tól a lap végre már évente ötször (februárban, áprilisban, júniusban, októberben és decemberben) megjelenhet, borítói különböző színűek lesznek, a tervek szerint több lesz a grafika, „mozgalmasabb” a tördelés, s talán jobb lesz a terjesztés is. . . . hogy az utcai újságosstandnál nézelődő emberek ezt a lapot is észrevegyék, felkeltse érdeklődésüket, s ne csak azok vásárolják, akik amúgy is ismerik, „kiharcolják”, kérik. Mindehhez persze továbbra is elemi szükség van a nyelvésztársadalom, az anya-

nyelvi mozgalmak, az iskolák, az olvasók támogatására. Az Édes Anyanyelvünk azon törekvéseit, hogy tanulókhoz, tanárokhoz minél nagyobb számban eljusson, jól jelzi a lap ára is. Induláskor 8, a 15. évfolyam végén 25 forintba került. (1994-től ára 40 forintra emelkedett, de ha egy napilap vagy egy autóbuszjegy árához viszonyítjuk, akkor ez sem mondható soknak.) A lapból az is kiderül, hogy a szerkesztőség korábban több nyelvi délutánt is szervezett, talán ezek is felújulnak ismét.

Fábián Pál összefoglaló cikkében a lap alapfeladatát így látja: „A nyelvi jelenségeknek ez a szemlélete (amelyet folyóiratunk megindulása idején még nem volt szokás „szociolingvisztikai” megközelítésnek nevezni) sohasem valamely elvont emberi nyelvre irányult, hanem mindig a magyar nyelvre. Ezt fejezte ki már a cím is. . . , ezt tükrözte a lapban töméredek olyan közlemény, amelynek a nyelvi jelenségek értékelésén túl a hazaszeregetre, a nemzet féltésére való buzdítás is bevallott célja” (ÉA. XV/4. 10). Ezek a szavak buzdítást és útravalót jelentenek az újabb tizenöt vagy még több évre.

Balázs Géza

A számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei

1. Az írott nyelv és a számítógép

1.1. Bevezető

A vizsgálandó problémakör kétirányú. Egyrészt az írásnak, mint a nyelv második számú médiumának bizonyos sajátosságait kell vizsgálnunk, másrészt sorra kell vennünk a számítógép azon képességeit, amelyek az írás funkciójának megvalósítására szolgálnak, illetve erre a célra alkalmazhatók.

A kommunikáció lényege az, hogy valaki valamit közöl valaki mással. A közlemény normális esetben pusztán a nyelvi jelekkel nem feltétlenül váltja ki a vevőből azt a hatást, amelyet az adó szándékozott elérni. Ahhoz, hogy a szöveg az értelmezést determinálja, a nyelvi jeleket túlzó bőségben kell alkalmazni, azaz redundanciájú szöveget kell létrehozni. Ha az adó és a vevő látják egymást, sok szót megtakaríthatnak, például a mimikájuk segítségével. Ezeknek a jelenségeknek egy része éppenséggel felfogható nyelvi eszközként, ez azonban a nyelv terminus parttalanná válását idézheti elő.

A szövegtan, mely alapvetően nyelvészeti diszciplínának számít, tudatosan magába foglalja ezeket az elemeket, bár ezek nyelvi volta legalábbis vitatható.

Nagy Ferenc¹ írja: „A szöveg fogalma kiterjeszthető a nem nyelvi jelek rendszerére is, a kézmozdulatok jeleiből gesztusszöveg, a festmények vizuális egységeiből kép. . . válik sajátos jelkombinációvá, közleménnyé. . . Az élőbeszéd hatását, meggyőző erejét fokozhatja vagy gyengítheti az előadó arcjátéka, gesztusa, öltözeke, tehát az alapszöveg más jelrendszerre alapuló mellékszöveget is tartalmazhat, a másodlagos közleményt (képet, rajzot stb.)

¹ Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Tankönyvkiadó, 1981, 15. p.

az elsődleges szöveg szerves részének tekinti a szerző, a szónok, s annak kell tartanunk nekünk is.”

A szöveget tehát minden manifesztációjában kísérik olyan jelek, amelyek nem nyelvi-ek, vagy legalábbis a nyelvi jelnek a hagyományosnál szélesebb értelmezésére van szükség, ha ezeket oda kívánjuk foglalni. Ezeket az eszközöket nevezzük másodlagos kommunikációs eszközöknek.

1.2. Az írásmű sajátosságai

Az írás és a nyelv, illetve az írott nyelv problematikáját Fehér Erzsébet exponálja Az írott nyelv vizuális aspektusa című vázlatában². Megállapítja, hogy a beszéd és az írás „... nem pontosan feleltethetők meg egymásnak, tehát nemcsak az írás nem tudja maradéktalanul visszaadni a beszéd kifejező eszközeit, de a beszéd sem az írott nyelvet”³.

Ha az anyagát vizsgáljuk a két nyelvi változatnak, megállapíthatjuk, hogy a szavak mondhatók is, írhatók is, tehát kongruensek, még akkor is, ha stilisztikai tekintetben eltérő a szerepük (pl. a „nyomdafestéket nem tűrő szavak” esetében). Ugyanígy összevethető a nyelvtani szabályok érvénye is. A nyelv két manifesztációjának különbségei alapvetően a másodlagos kommunikációs eszközök terén jelennek meg.

Fehér Erzsébet fent idézett, Saussure-t továbbgondoló megállapítása alapvetően azokkal az — elsősorban a beszédműben nélkülözhetetlen — nyelvi elemekkel igazolható, amelyek egyes példáit Zolnai nyomán idézi⁴: *megkérdőjelez, pontot tesz a végére, kiemel, aláhúz* stb. Ezek a példák azt bizonyítják, hogy a másodlagos kommunikációs elemek kongruenciája a beszédmű és az írásmű között nem szükségszerű. Bakos József Az írásjelek stilisztikája és retorikája című cikkében⁵ sorra veszi a hangosítható írásjeleket, s ezzel elsősorban azt bizonyítja, hogy — vannak ilyenek. Tétélesen foglalkozik a ponttal, a vesszővel, a pontosvesszővel és a kettősponttal, a három ponttal, a gondolatjellel, a zárójellel, az idézőjellel, a kérdőjellel és a felkiáltójellel. Fónagy Iván a Világirodalmi Lexikonban közölt Írásjelek szócikkében a fentiekén túl felsorolja még a bekezdést, a dőlt szedést, a ritkítást és a nagy kezdőbetűt. Ez utóbbiak akusztikus megjelenítését nehéz elképzelni, ugyanakkor Bakos felsorolásában is fent kell tartani az esetlegesség gyanúját.

Az írásjelek egy részahalmazát az akadémiai helyesírási szabályzat kodifikálja.⁶ Kettős szerepet tulajdonít nekik: részint a mondatok szerkesztésében játszanak szerepet, részint „a beszédnek betűkkel ki nem fejezhető sajátosságaira, a hanglejtésre és a beszédbeli szünetekre utalnak”⁷.

A kodifikált írásjelek között vannak olyanok, amelyeket kötelező használni, és vannak olyanok, amelyek használata szabályozott bár, de opcionális⁸.

Kötelező használatúak a határolójelek, azaz a mondatokat záró írásjelek, kivéve a három pontot és a mondat utáni gondolatjelet; továbbá a mondatrészeket elválasztó jelek közül a vessző; s végül a szavakat elválasztó, illetve összekötő jelek, a szóköz és a kötőjel.

² In: Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1993. 86—95. pp.

³ i. m. 89. p.

⁴ i. m. 90. p.

⁵ NyR. 102. 257—263. pp. 1978. július—szeptember.

⁶ AkH. 1985. 239—274. szakasz., 97—112. pp.

⁷ i. m. 239. szakasz, 97. p.

⁸ Keszler Borbála, Merkmale der ungarischen Satzzeichenlehre und Zeichensetzung. In: Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Linguistica, Tomus XIX, 272—87, 1988.

Ezek nélkül nincs szöveg, s mint láttuk, ezek többé-kevésbé megfeleltethetők valamilyen akusztikus figurának. (Kivéve a kötőjelet, illetve az ugyancsak ide sorolható — szabályozott használatú — nagybetűt.)

1.3. Az opcionális írásjeleknek általában nincs akusztikus megfelelőjük.

Az AkH.-ban felsorolt írásjelek halmaza lényegesen szűkebb a számítógépen megjeleníthető jelekénél (utóbbi — előrevetítve a későbbieket — megegyezik a nyomdai jelkészlettel, illetve esetleg bővebb annál). Tehát a gyakorlatban sokkal több jelet használunk, mint amennyi szabályozva van. Itt valahol feladat rejlik.

1.4. Írásfajták

Kézrel — több-kevesebb nehézséggel — minden írásjelet létre lehet hozni. A szedésformák lényegében nem alkalmazhatók, helyettük váltakozhat a folyóírás a nyomtatottal. Utóbbi lehet csupa nagybetűvel (vagy kicsivel, l. nemecek). A kiemelés eszközei elsősorban az aláhúzás, de viszonylag egyszerű a színek alkalmazása is.

A tagolás valamennyi eszköze alkalmazható a kézírásban, bár a címhierarchia lehetőségei korlátozottak.

A gépirás rengeteg kompromisszumot követel. Jól tükröződik ez Benkő Lorándnak a Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához című írásából, amelynek II. fejezete⁹ a gépelt kézirat problémáival foglalkozik. Így inti a szerzőket: „... a gépelés legfontosabb szabályának kell mondanunk a következőket: az írógéppel semmiféle speciálisabb vonatkozást (főként a betűtípusok minőségét, különbözőségét) ne igyekezzünk kifejezni.” Ebben az intésben benne van, hogy az írógép nem rendelkezik a megfelelő eszközökkel a szöveg igényes interpretálásához.

A nyomtatás és a számítógépes szövegszerkesztő másodlagos kommunikációs eszközei lényegében azonosak. Erről a továbbiakban bővebben lesz szó.

2. Hogyan tanult meg írni a számítógép?

A számítógép használatának általánossá válásával problematikussá vált maga a neve. Az, hogy az elnevezése a gépet a számokkal, illetve a rajtuk végzett műveletekkel hozza kapcsolatba, homályba borította rendeltetésének sokkal lényegesebb arcait. Papp Tibor¹⁰ írja: „A számítógép nevéből mindmáig nagyon kihallatszik a számít ige, kihallatszik és félrevezető, mert matematikai műveletre utal”. A számítógépnek az alapfeladata nem az aritmetika, illetve a magasabb matematika, hanem általánosan fogalmazva a jelátalakítás, tehát az, hogy a rendelkezésre álló adatokból a kívántakat hozza létre. Ez persze lehet matematikai művelet is, de ilyen feladat a szövegfordítás, de végső soron egy szöveg pusztá leírása is.

A számítógépes szövegszerkesztők kialakulása az eszközfejlődés logikus eredménye. Már a mechanikus és az elektromechanikus adatfeldolgozó rendszerekben ismerték a szövegek rögzítésének módját, s lehetőség volt bizonyos korlátozott manipulációk végrehajtására is.

⁹ Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 129. szám. Budapest, 1972. 5–9. pp.

¹⁰ Papp Tibor: Múzsával vagy múzsa nélkül. Balassi Kiadó, 1992., 5. pp.

A lyukkártya alkalmas volt szöveges információ rögzítésére, a géprendszer képes volt ezeket összehasonlítani (és ennek alapján betűrendbe sorolni) és kinyomtatni. Mindezek két eszköz meglétét feltételezik: volt szöveges kódrendszer, és volt nyomtatógép.

A kódolás valamely jelrendszer elemeinek ábrázolása egy másik jelrendszerben. A lyukkártya esetében a betűk kódolására a számjegyek (0 . . . 9) és két kiegészítő jel szolgált.

A lyukkártyás rendszerek írógépei általában előre vésett betűk segítségével írtak (a hagyományos mechanikus írógépekkel megegyezően). Ilyen sornyomtatót a nagyszámítógépek mellett mind a mai napig használnak. Nagy teljesítményű, igen stabil eszközök, de betűkészletük szükségképpen korlátozott.

A ma használatos számítógépek túlnyomó többsége ún. Neumann-elvű gép. Ezen elv szerint a gép az adatokat és a programokat egyaránt a gépen belül és kettes számrendszerben tárolja. Következésképpen két állapot segítségével kell minden szükséges jelet kódolni. Ez tisztán mennyiségi kérdés. Amíg a számítógép szűk kapacitása az operatív tároló volt, az alkalmazható jelkészletnek szoros korlátai voltak. Jelenleg ezek a korlátok jelentősen szélesebbek, emellett mód van a kódkészletek gyors cseréjére is. Ebből következően a számítógép ma probléma nélkül képes minden olyan jelet tárolni, amelynek az írására szükség lehet. (A kínai jelkészlettel valószínűleg kissé lassabban dolgozik.)

A mai számítógépes rendszerekben két eszköz használatos a nyelvi értelemben vett írásra: a képernyős megjelenítő és a nyomtató. A sornyomtatónak nagyszámítógépes rendszerekben a mai napig szerepe van, mivel nagytömegű adatot leggyorsabban ezen az eszközön lehet kiírni. Témánk szempontjából azonban a nagygépes rendszereknek kisebb a jelentősége, ezért a továbbiakban csak a személyi számítógépek (PC) íróeszközeivel foglalkozom.

a) A nyomtatók

A PC-hez szállított nyomtatók valamennyien karakternyomtatók, azaz a szöveget betűről betűre viszik papírra, általában az írás szokásos sorrendjében, azonban ettől van eltérés is.

Az egyes betűket pontokból állítják össze. Az egy betű írásához felhasznált pontok száma az íráskép finomságára van hatással, bár ennek beállítása nem minden eszközön lehetséges. Napjainkban három típus terjedt el, amelyeket a pontraszttert felvivő technika szerint különböztetnek meg.

A legismertebb és legelterjedtebb a mátrix- vagy mozaiknyomtató. A név nem fejezi ki a műszaki megoldás lényegét, hiszen az, hogy a betűt pontmátrixban, mozaikszerűen állítja össze, a többi típusra ugyanígy jellemző. Ezek az eszközök egy tûmátrixból álló írófejet tartalmaznak. A betű kódjának megfelelően egyes tûk előretolódnak, a fej a festékszalagon keresztül a papírra üt, majd a betű teljes kinyomtatása után egy karakterhellyel továbblép. Ez az eszközkönyv nyomdaeredetijének a kinyomtatására nemigen alkalmas, bár az egész világon sok kiadó jelentetett meg mozaiknyomtatóval „szedett” könyvet. A mozaiknyomtató pizskozati (ún. draft) üzemmódban viszonylag gyors, a többiben viszont kifejezetten lassú. Ugyanakkor végtelenített papírra, leporellóra is dolgozik, emiatt nagy tömegű szöveg kiírására ezt célszerű használni. A publikációs munka során a munkaközi anyagok, pizskozatok előállítására használjuk.

Újabbban terjed a tintasugaras nyomtató. Ennek írófejében nem tûk, hanem mikroszkopikus átmérőjű csövek vannak. A festéket ezekből fecskendezik a papírra. Az íráskép általában jó minőségű, bár egyelőre bizonyos korlátai vannak. Lassú. Az ára nem magas, ami azzal is összefügg, hogy papírtovábbító rendszere általában nem túl erős. Inkább levelezésre való, mint publikációs munkára.

A leghatékonyabb kiíró eszközök a fénynyomtatók, amelyek legismertebb változata a lézernyomtató. A működés elvi alapja ugyanaz, mint az elektrosztatikus sokszorosítógépeknél. Mechanikailag nagy gondossággal gyártott, fejlett intelligenciájú gépek (minden lézernyomtató végső soron maga is számítógép). Már a legegyszerűbb típusokon is elfogadható felbontás (300 × 300 pont/hüvelyk) érhető el, a csúcs típusok megközelítik¹¹ lézernyomtató nélkül nincs létjogosultsága. Következésképpen mind az a gond és baj, illetve nagyszerű új lehetőség, amelyről a jelen tanulmány szól, a lézernyomtató elterjedésének eredménye.

Megjegyzendő, hogy a számítógépes szövegszerkesztők egy részével olyan kimeneti (mágneslemezes) állomány is létrehozható, amely a nyomdai levilágító rendszerekbe beolvasható. Ekkor a technikai kompromisszumokra már nincs szükség, s az otthoni számítógép fényesedőként használható.

b) A képernyős megjelenítő

Amikor napjainkban a szövegszerkesztőkről beszélünk, mindenki papírra írt szöveget vár el végeredményként. A képernyő szerepe munkaközi. Szükséges megjegyezni, hogy egyre nagyobb annak a szöveg-előállításnak a jelentősége, amelyik végecélként a képernyőn való megjelenítést szolgálja. Az, hogy ennek a specifikumait e helyütt nem tárgyaljuk, nem e kérdés lebecsülése, éppen ellenkezőleg, annyira fontos és bonyolult s főleg kidolgozatlan tárgykör, hogy nem szabad kellő előkészület nélkül vele foglalkozni.

A képernyő szövegszerkesztő rendszereinkben a munkapad szerepét tölti be. A grafikai jeleket voltaképpen ugyanúgy hozza létre, mint a nyomtatók. Ez különösen az utóbbi években vált igazgá, amikor az ún. grafikus nyomtatók általánossá váltak.

A fentiek alapján kijelenthető: jelenleg a számítógépes szövegszerkesztőkkel kompromisszum nélkül minden szöveget le lehet írni. Ami a magyar nyelvet illeti, a teljes betűkészlet rendelkezésre áll, az írásjelek a nyomdai igényeknek megfelelően biztosíthatók. Vannak olyan szövegszerkesztők — ezek sorában van a Word for Windows is —, amelyek matematikai szövegek írására is alkalmasak. Jelenleg nehézséget az egyszerre több nyelvű szövegek¹² írása okozhat, mert sokféle kódkészlet egyidejű alkalmazása már a személyi számítógépek kapacitáskorlátjába ütközik.

3. A Word for Windows vizsgálata a másodlagos kommunikációs eszközök szempontjából

3.1. A Word for Windows általános áttekintése

A számítógépes szövegszerkesztők „ősei”-t a magas szintű programnyelveken való programozáshoz fejlesztették ki. Tekintettel arra, hogy a programszövegek a tipográfia iránt közömbösebbek, ezek a kezdeti szövegszerkesztők nem rendelkeztek változatos eszköztárral sem a kiemelés, sem a tagolás számára. Ugyanakkor gyorsak voltak, s a keresés, a helyettesítés tekintetében jó szolgáltatásaik voltak.

A rugalmas nyomtatóeszközök megjelenésével kialakult annak a lehetősége, hogy a számítógép az írógép helyébe lépjen. Ekkor indult meg a ma használatos szövegszerkesztők

¹¹ DTP (Desktop Publishing).

¹² Pl. ha egy magyar szövegben egyidejűleg kell török és bolgár szavakat autentikus helyesírással szerepeltetni.

kifejlesztése. Ezek tipikusan három feladatkör ellátására szolgáltak: írás, szerkesztés, nyomtatás.

A személyi számítógépek intelligenciafokának növekedése a nyolcvanas évek közepére jutott el arra a szintre, hogy lehetővé vált a nyomdaiparban már elterjedt számítógépes fényszedés bizonyos elemeinek PC-re adaptálása. Kialakultak az ún. asztali kiadványszerkesztő rendszerek¹³, amelyek kész szövegek szerkesztésére, tördelésére, tipografizálására és nyomtatására voltak alkalmasak. Az első szélesebben elterjedt ilyen rendszer, a T_{EX}¹⁴, az ismert fényszédő rendszereket vette alapul, s lehetőségei messze meghaladták a rendelkezésre álló gépi eszközök képességeit. Az eszközfejlődés a 80-as évek közepére érte el azt a szintet, amikor az igazán populáris rendszerek megjelenhettek. Az első nagy sikert arató interaktív DTP-rendszer a Microsoft által preferált PageMaker¹⁵ volt. 1986-ban elnyerte „Az év szoftverje” címet. 1987-ben viszont a Ventura¹⁶ kapta meg ezt a címet, amelynek magyar nyelvű változata is készült. Ezek a rendszerek azonban gyakorlatilag alkalmatlanok voltak a szövegek bevitelére.

A Microsoft a Windows összkomfortossá tételére törekedve olyan programcsomagot fejlesztett ki, amelyik képes a szövegszerkesztők és a DTP-rendszerek szolgáltatásait egyesíteni. A talán legelterjedtebb és legkorszerűbbnek tartott szövegszerkesztő, az MS WORD igen nagy mértékű kibővítésével létrehozta Word for Windows nevű termékét, az első egyesített szövegszerkesztő és tördelő rendszert, amely IBM PC-n működik.

A Word for Windows kényelmes lehetőséget biztosít a szövegek képernyőn való kezelésére.

Szerkesztési szolgáltatásai sorában jó eszközei vannak élőfej vagy élőláb készítéséhez, a lábjegyzetek, indexek, tartalomjegyzék stb. automatikus létrehozásához. Mód van hasáb-tördelésre, táblázat készítésére, szövegablakok elhelyezésére, keretezésre, árnyékolásra.

Beépített helyesírás-javító és elválasztó szolgáltatása van, amelyik képes a magyar nyelvű szövegek megfelelő kezelésére is¹⁷.

Felkészült programozók kiváló lehetőséget kapnak testre szabott szolgáltatások összeállítására. Ehhez a rendszer célnyelvet¹⁸ tartalmaz.

A Word for Windows szolgáltatásai sorában számos irányul a szövegek kialakítására, beleértve ebbe a betűk változatos formálását, illetve a szövegtagolás lehetőségeit. Ezeket részletesebben ismertetem.

3.2. A kiemelés eszközei a Word for Windowsban

A korai szövegszerkesztők a nyomtatási lehetőségek tekintetében rendszerint a nyomtatókhoz igazodnak. Ennek megfelelően kiemelési lehetőségeik is korlátozottak voltak, sok esetben csak megdőnteni és kövéríteni tudták a kijelölt szövegrészt. Ma, amint az a különböző berendezések ismertetéséből kitűnhetett, a számítógép és a nyomtatók együtt lényegében minden ismert tipográfiai megoldást lehetővé tesznek.

¹³ Desktop Publishing, DTP.

¹⁴ Donald E. Knuth fejlesztette ki a maga használatára a 80-as évek elején. Eredetileg nem PC-re, hanem VAX-ra készült. Nem interaktív rendszer, ezért nem terjedt el igazán.

¹⁵ Az Aldus cég fejlesztése.

¹⁶ A XEROX fejlesztette ki.

¹⁷ Amennyiben kiegészül a Helyes-e vagy a Lektor rendszerek valamelyikével.

¹⁸ Word Basic.

3.2.1. A betűfajta

A számítógépes szövegszerkesztők terminológiájában a betűfajta, pontosabban a betűk azonos fajtához tartozó ábécényi készletét fontnak nevezik. Több száz fontkészlet van kereskedelmi forgalomban, melyek közül a felhasználó lényegében szabadon választhat. A font megválasztására általában az írásmű egészének megtervezésekor, nyomtatási stílusának kialakításakor kerül sor. A szövegszerkesztők azonban lehetővé teszik több betűfajta alkalmazását, akár egy szón belül is. Ilyen módon a betűfajta éppenséggel kiemelés eszköze is lehet — például egy groteszk betűvel szedett szöveggörnyezetben a talpas antikva alkalmas a kiemelésre.

A tipográfusok általában helytelenítik, ha egy oldalon, illetve szövegegységben a betűfajta váltakozik. Mindazonáltal megfigyelhetjük, hogy az amatőr tördelők szívesen élnek ezzel az eszközzel. (Sok esetben ez az amatőrizmus jele.) Teljesen elfogadott azonban például a számítástechnikai szakszövegekben a programnyelvi példákat, illetve a képernyőn vagy sornyomtatón kiadott szövegek idézeteit Courier fajtájú nemproporcionális betűvel szedni¹⁹.

3.2.2. A betűméret

A betűméret megváltoztatása szokásos kiemelő (vagy tagoló) eszköz. A Word for Windows ún. skálázható betűméreteket alkalmaz. Ez annyit jelent, hogy bármelyik betű mérete megváltoztatható, 4 és 127 pont között, 0,5 pont lépésközzel²⁰. (Pl. magyar Nyelv.)

Középiszkolás tankönyveinkben annak idején az apró betűs rész általában kiegészítésül szolgált a megtanulandókhöz, és ritkán kellett felelni belőle.²¹

Benkő Loránd a kisebb betűt (petit) a szöveghez csatlakozó jegyzetek szedéséhez javasolja, utalva arra, hogy az ilyen jegyzeteket végső soron kerülendőnek tartja.²²

3.2.3. A betűtípusok²³

A Word for Windows lehetővé teszi a betűfajta néhány vizuális módosulatának alkalmazását. Ez a kiemelés legkézenfekvőbb eszköze, a módosítás révén a betűk (szövegrészek) kiugranak a nyomtatvány alaptextúrájából.

A Word for Windows általában ugyanazokat a kiemelési módokat biztosítja, mint a betűszedés. A betűtípus változtatása rendkívül gyors és egyszerű, emiatt akár betűnként eltérő alak is használható.

A Word for Windows kínálata a következő:

¹⁹ Pedig ez voltaképpen ma már egy elavult gyakorlatot tükröz, azt az időt idézi vissza, amikor még csak sornyomtató, illetve alfabetikus kijelző állt rendelkezésre.

²⁰ A tipográfiai pont a nyomdászatanban használatos mértékegység. 1 pont 1/72 hüvelyknek (kb. 1/28 cm-nek) felel meg.

²¹ A hatvanas években az egyetem orosz szakán irodalomból — egyéb anyag híján — szovjet középiszkolai tankönyvekből tanultunk. Jellemző, hogy a SZU-ban akkor még tiltott Dosztojevszkijről a tankönyvben csak apró betűs ismertetés volt.

²² „Ha a jegyzet a közleményben elkerülhetetlen, akkor a jegyzetbe szánt, petittel szedendő szövegrészt...”, i. m. 18. oldal.

²³ Benkő Loránd ezt a fogalmat nevezi betűtípusnak. A hazai terminológia kialakulatlansága miatt ebben az esetben, akárcsak a fontnál, az angol szóhasználatot követjük.

Félkövér²⁴. Erősen kiugrik a nyomtatás textúrájából, emiatt mód van arra, hogy a vezérszavakat félkövérrel szedve a folyó szöveg fölé helyezzük a lényeges elemeket leíró vázlatot.

Erőtéljes kiemelkedése miatt alkalmas lehet a fokozott akusztikus hangsúly vizuális ábrázolására, ez azonban nem általánosan használt megoldás.

Néhány jellegzetes alkalmazása:

Benkő Loránd²⁵ ezt a kiemelési módot (a Magyar Nyelvben) lényegében csak címek szedésére ajánlja. A szépirodalmi és az általános leíró szövegeknél ez az elv megszívlelendő. Ugyanakkor a szakirodalmi művek nem nélkülözhetik az úgynevezett kenyérszövegekben sem.

Szótárakban, enciklopédiákban, lexikonokban a címszó szedésére szolgál.

A Károli-biblia a szakaszokat jelölő számot és a szakasz első szavának első betűjét — iniciaiszerűen — félkövérrel szedi, ugyancsak félkövérrel szerepelnek bizonyos kiemelkedő fontosságú szövegrészek, mint például a Tízparancsolat vagy a Miatyánk.

A magyar helyesírás szabályai Benkő Loránd ajánlásainak megfelelően a címeket és a szakaszok sorszámát szedi félkövérrel. Ez utóbbiakat akkor is, ha a szövegben hivatkozik rájuk (csak a szabályzatrészben, a szótárrészben a számhivatkozások már normál antikvával szerepelnek).

A Műszaki helyesírási szótár²⁶ I. része (Helyesírási szabályok) a címek mellett a tartalmi kiemelést jelöli félkövérrel szedéssel, ami igencsak megkönnyíti a keresett problémával foglalkozó rész megtalálását.

*Kurzív*²⁷. A dőlt betűs szöveg nem mutat olyan erős vizuális kontrasztot, mint a félkövér. Emiatt inkább alkalmas egységes textúrájú szövegtörzs létrehozására. Általában nem szokás akusztikus megoldás tükröztetésére használni, azonban a hagyományos tipográfiaú szövegek esetében erre is van példa (l. lentebb az Arannyal kapcsolatban írtakat). Érzelmi semlegessége miatt a tudományos szövegek legelterjedtebb kiemelő eszköze. Példák a használatára:

Benkő Loránd²⁸ a szorosan vett nyelvi anyag ábrázolására rendeli, más szerepe a Magyar Nyelvben a dőlt betűnek nem lehet.

A Károli-bibliában a tagoló címek vannak kurzívan szedve.

„A matematikai szedésben a betűs kifejezések számokat, mennyiségeket jelentenek. Ezeket az alapsorban, indexben és kitevőben is dőlt betűkből kell szedni.”²⁹

AkH. 1985. A szabályzat gyakorlatilag Benkő Loránd előírását követi. A szótárrész éppen ellentétes. Itt a nyelvi anyag normál antikva, a kiegészítések, kommentárok, esetenként a ritkább szavak értelmi kifejtései dőlt szedésűek.

A Műszaki helyesírási szótár a 3-nál több tagú számmal, illetve betűvel jelölt bekezdések jelölését és címét szedi dőlt betűvel.

²⁴ Angolul bold. A Windword és az általánosan használt DTP-rendszerek (TEX, Ventura, PageMaker stb.) csak egyfajta vastag betűt ismernek, következésképpen a félkövér mellett kövér betűfokozat nincs.

²⁵ i. m. 18. oldal.

²⁶ Fodorné—Fábián—Csengeri Pintér: Műszaki helyesírási szótár. Műszaki Kiadó, 1990.

²⁷ Angolul italic. Egyes rendszerekben két változata van: az egyik az alapantikva paraméterei alapján tervezett önálló, dőlt font, a másik viszont az alapantikva elektronikus torzításával jön létre.

²⁸ i. m. 16. oldal.

²⁹ Timkó György (szerk.): Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Nyomdaipari Egyesülés, Budapest, 1971.

Általános szokás versek és más irodalmi művek mottóját, esetleg alcímét ilyen módon szedni.

Arany János verseiben találkozunk dőlt szedésű szavakkal. Ezek mindig különleges hangsúlyt kapnak, szinte a figyelmeztetően felemelt ujj képzetét keltik. Ilyen értelemben itt gondolni kell a vizuális-akusztikus megfelelésre: a dőlt szavak megfelelnek Arany versmondási utasításainak:

*Az magyar lesz! ... Erdély szülte.*³⁰

Mint látható, a kurzív szedés nem annyira nyomatékot ad, mint megkülönböztet, az alapértelmezéstől való eltérést jelzi.

A félkövér és a kurzív stílus kombinálható. Ennek inkább a címeznél van szerepe.

Áthúzott³¹ betűk. Az angolszász eredetű szövegszerkesztők általában rendelkeznek ezzel a rejtélyes kiemelési móddal. Gyakorlati alkalmazásával még nem találkoztam. A hazai gyakorlatban az áthúzást általában megsemmisítésnek tekintjük, s ez a szerepe — például szerződésszövegek utólagos módosításakor — nyomtatott szövegekkel kapcsolatban is megjelenhet. Az ügyvédi praxisban van jelentősége.

KISKAPITÁLIS³². Elsősorban személynevek, talán következtlenül tulajdonnevek, címek írására használatos stílus. A Word for Windows automatikusan előállítja. Alapértelmezésben a kurrens és a verzális betű különbözik, a végig kiskapitális írás biztosításához külön eljárás szükséges (a verzális betűket át kell írni kurrensre).

Benkő³³ szerint a kiskapitális (kapitälchen) csak „a tudományos véleményt mondó” szerzők nevének írására szolgálhat.

A Magvető Kiadó Magyar Erato³⁴ című verseskötetében valamennyi verscímet így szednek.

Sajátosan alakul ugyanez a Szépirodalmi Kiadó 1985-ben megjelent Magyar költők, 20. század című antológiájában. Itt az előfejből kiskapitális van, a verscímekekben is, azonban a „nagykapitális” ennek során csak a tulajdonneveknek jár ki, a verscímekek első betűjének nem.

Sajátos módon kiskapitálissal szedték a belső címeket a Műszaki Kiadó szerkesztői számára kiadott tipográfiai segédletben is.³⁵

A kiskapitális írásmód kombinálható a korábban ismertetettekkel, tehát lehet KISKAPITÁLIS ÉS **BOLD**, KISKAPITÁLIS ÉS *KURZÍV*, KISKAPITÁLIS ÉS **BOLDKURZÍV**, és ~~mind ez még Keresztbe is húzható.~~

NAGYBETŰ³⁶. A csupa nagybetűs írásmód — eltekintve azoktól az esetektől, amikor

³⁰ Szibinyáni Jánk. Arany János Összes költeményei. Szépirodalmi Kiadó 1962. I. kötet 337. p.

³¹ Angolul striketrough.

³² Angolul Small Caps. A Helyesírási és tipográfiai tanácsadó megjegyzése: Kapitälchen (kiskapitális, kisverzális) szedése esetén mindazokat a szavakat verzállal (TÓTH ISTVÁN) kell kezdeni, amelyeket kurrens betűknél is verzállal kezdenénk. Természetesen a kiadónak joga van végig kapitälchen (kiskapitális, kisverzális) (TÓTH ISTVÁN) szedést kérni. Ha nincs külön kiadói utasítás, mindig verzál kezdést alkalmazunk.

³³ i. m. 18. oldal.

³⁴ Magyar Erato. (A Magyar Hírmondó sorozatban) Magvető Kiadó, Budapest, 1986.

³⁵ Szilágyi Béla: Segédlet kéziratok előkészítéséhez és tárgymutató készítéséhez. Segédeszköz belső használatra. Műszaki Könyvkiadó, 1973.

³⁶ Angolul All Caps.

ezt a helyesírási szabályzat írja elő — igencsak ismert kiemelési mód. Minden bizonnyal azért, mert a kézírásban ez alkalmazható a legegyszerűbben, s az írógépen is igen könnyű ilyen módon jelölni a kiemelést. Folyó szövegben címkiemelésre szolgál. Emellett van valami erkölcsi értéke, általában a megbecsült, különösen értékes dolgok érdemlik ki a csupa nagybetűt. (Ellenpélda: nemecek.)

Aláhúzás. Ez a kiemelési mód tipografizált szöveg esetén nem szokásos. A Word for Windows ennek ellenére biztosítja a lehetőségét, ami egyebek között azzal is magyarázható, hogy mind kézírással, mind az írógépen készült szöveg utánosztható a rendszerben. Három aláhúzási opció van: egyszeres, kétszeres és olyan egyszeres aláhúzás, amelyik nem terjed ki a szóközökre.

Nyomatásban kifejezetten ritkán alkalmazzák, tipográfiai forrásaink nem is térnek ki rá. Minthogy az utóbbi időben meglehetősen sok könyv készült írógépes vagy mozaiknyomatatos szövegek közvetlen fényképezése útján, ez a kiemelés megjelent a szakkönyvekben is. A szabályt erősítő kivételként megemlíthető Churchill emlékiratának magyar kiadása³⁷, amelyben a dokumentumidézetek kurzív szedésűek, az ezeken belüli kiemelések viszont alá vannak húzva.

3.2.4. Egyéb kiemelési módok

Ritkítás³⁸. A ritkítás a tudományos szövegek gyakran használt kiemelési módszere.

Benkő Loránd alcímek³⁹ írásához, illetve „a folyamatos szöveg egy részének kiemelésére”⁴⁰ ajánlja.

A számítógépes szövegszerkesztők esetében azonban nem problémamentes a ritkítás alkalmazása. Ezek a rendszerek ugyanis lehetőséget adnak a sorkiegyenlítés alkalmazására, azaz arra, hogy a szöveg minden sora a jobb alapszél előtt egy egyenes függőleges vonalon záródjék. Az automata elválasztás révén megvan arra a lehetőség, hogy a sorok nagyjából azonos hosszúságúak legyenek, azonban kis eltérések mindig maradnak. Ezeket a rendszer nemcsak a szóközök, méretének a változtatásával egyenlíti ki, hanem esetenként módosítja a betűközöket is, minek következtében a ritkítás az író szándékától függetlenül is megjelenhet. Kimondható, hogy kiegyenlített szövegekben a ritkítást nem tanácsos alkalmazni. Megjegyzendő azonban, hogy egyre gyakrabban lehet találkozni olyan könyvvel, amelyik a kiegyenlítést nem alkalmazza.

Keretezés⁴¹.

Sajátos kiemelési mód az egyes szövegrészek keretbe foglalása. Ennek során különböző vonalstílusok alkalmazhatók.

Különleges keret az, ahol rászterfolt kerül a szöveg alá.

³⁷ Churchill, W. S.: A második világháború, Európa Kiadó, Budapest, 1989.

³⁸ Angolul Spacing. Ez önmagában nem a ritkítást, hanem a betűköz változtatását jelenti. Három opciója van: a Normal, ahol a gép automatikusan állítja be a betűközöt, az Expanded, ez a ritkítás, illetve a Condensed: ez a sűrítés (azaz az alávágás kihasználása). A ritkítás és a sűrítés mértéke negyedpont lépésközzel szabadon állítható.

³⁹ i. m. 12. oldal.

⁴⁰ i. m. 16—17. oldal.

⁴¹ Angolul Border.

3.3. Tagolás

A szöveg tagolása a beszélt és az írott nyelvben jelentősen eltér. Komoróczy Géza így határozza meg az írásjelet⁴²: „az írásjegyeket kiegészítő, ill. módosító, a beszéd tagolását . . . jelző grafikus jegy”.

A beszédmű sokkal kevésbé tagolt, mint az írásmű. A magnetofonnal rögzített spontán beszédmegnyilvánulások leírása, írásba való áttétele, illetve ennek a tevékenységnek az eredménye egyértelműen azt bizonyítja, hogy a beszélő nem vagy nem csak a mondanivaló dinamikája szerint tagolja beszédfolyamát. Többperces mondatok is előfordulnak. Különösen két helyzet válthat ki ilyet: ha valamilyen okból időzavarba kerül a beszélő, vagy ha el akarja kerülni, hogy közbevágjanak. Ennek alapján esetlegesnek kell minősítenünk Nagy Ferenc azon megállapítását, hogy „a beszélt nyelvben viszont általában hosszabb szünet választ el egymástól két bekezdést”⁴³, másrészt maximálisan egyetérthetünk azzal a megállapításával, hogy „a szöveghangsúly e formáját inkább az íráskép váltja valóra”⁴⁴.

Az írásmű szerkezetét három fő szerkezetben vizsgálom:

- mondat
- bekezdés
- fejezet.

A szöveggép vizuális szemlélete alapján viszont a következő tagolási egységek jelölhetőek meg:

- szó
- sor
- bekezdés
- fejezet.

Más tagolási lehetőségek is vannak, melyek a szövegszerkesztő szempontjából nehezen általánosíthatók. Még két eszköz van azonban, amelyek használata elterjedt, s a szövegszerkesztők is támogatják, ez a hasábtördelés és a táblázat.

3.3.1. A mondaton belüli tagolás

A mondaton belüli tagolás eszközei a szóköz és az írásjelek, melyek sorában foglalkozunk a mondatokat határoló írásjelekkel is. Ezek szerepe, használata közismert, s a szövegszerkesztők sem tartogatnak meglepő különlegességeket. Tekintettel arra azonban, hogy az írógép használata ezen a téren vezetett be mind a mai napig elfogadott kompromisszumokat (melyekre a szövegszerkesztőnek nincs szüksége), felsorolom az írásjelezés azon lehetőségeit, amelyek többletnek számítanak.

A szóköz használata bizonyos értelemben korlátozott, mivel mérete nem lehet szignifikáns. A kiegyenlítés miatt a szóköz méretét gyakran a gép automatikusan adja meg, ezért méretének változtatása általában nem adja a kívánt eredményt. — A Word for Windows kétfajta szóközt alkalmaz, a normál és a nem törhető szóközt. Ez utóbbi esetében azt a két szót, amely között ez a szóköz áll, a szövegszerkesztő összetartozónak tekinti, nem engedi meg, hogy külön sorba kerüljenek (nem tör közöttük sort), és nem is növeli meg az ilyen szóköz méretét a sor kiegyenlítés során. Nemtörő szóközt lehet alkalmazni például akkor, ha egy szó előtt sorszám van, illetve a mennyiségek és a mértékegységek között.

Az írógép káros hatása révén sokan már csak egyfajta idézőjelet ismernek. A szövegszerkesztő először is lehetővé teszi a macskakörmös idézőjel („ ”) szabályos (alsó-felső)

⁴² In: Világirodalmi Lexikon 5. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 111. oldal.

⁴³ i. m. 25. oldal.

⁴⁴ u.o.

használatát. Ezen kívül használható a varjúláb (másutt lúdláb) idézőjel (» «) s a félidézőjel (apoztróf ‘ ’) is, mégpedig nyitó-záró párban. Segítségükkel jól szemléltethetők a strukturált idézetek, illetve az ironizáló idézőjel-használat — pl. valóságos idézetekben.

Benkő Loránd⁴⁵ a központozással kapcsolatban a zárójeleket és a kötőjeleket érzi a legnagyobb gondnak. Itt ugyancsak adva van a strukturálás lehetősége. A Word for Windows háromféle zárójelet kínál: kerek, szögletes és figurális (zenei kapocs). (Aki ragaszkodik írógépes szokásaihoz, a törtvonalat is használhatja erre a célra. Mivel azonban ez nem szükségszerű, a szövegszerkesztő lényegében megoldja Benkő Loránd említett gondjait.) Ugyanakkor a zárójelezés lehetőségei a bőséggel zavarát is okozhatják.

Háromféle hosszúságú vízszintes vonal áll rendelkezésre a különféle kötőjelek és gondolatjelek kialakításához. Ezek közül a felhasználó szabadon választhat, leszámítva az elválasztójelet az automatikus elválasztás alkalmazása esetén. (Mivel ezt a számítógép maga teszi ki, erre a célra csak a legkisebb diviz használható.) Természetesen Benkő Lorándnak a kötőjelek tapadásával kapcsolatos megjegyzései⁴⁶ a szövegszerkesztőkre is érvényesek, és ezt a problémát a számítógép sem oldja meg a gépelő helyett.

A mondathatároló írásjelekkel kapcsolatban csak az megjegyzésre méltó, hogy a spanyol fordított kérdőjel — írható (*¿*).

3.3.2. A sor

Általánosságban a sor nem tagolási egység. A számítógép egyik jelentős előnye az írógéppel szemben éppen az, hogy a sorváltás nem kíván emberi akciót: a gép a megadott margóméretek segítségével maga tördeli sorokra a szöveget. (Ha a javítás során szót kell törölni vagy beszúrni, a gép automatikusan áttördeli a sorokat.)

Mivel a sorok még akkor sem lesznek egyforma hosszúak, ha a sorvégi szavakat elválasztjuk, a gép lehetőséget ad arra, hogy kijelöljük, hol legyen egy vonalban a szöveg. Ezt az eljárást nevezzük igazításnak. Négy formája van: balra, jobbra, középre zárás, illetve a kiegyenlítés, amely esetében mind a bal, mind a jobb szél egy vonalban lesz.

Alapesetben az igazítás a tagolásban vesz részt. A normál megoldás a balra zárás vagy a sorkiegyenlítés.

A középre zárás általában címekhez használatos. Benkő Loránd⁴⁷ a tudományos cikkek belső tagolásának „legerősebb» altípusa”-ként jellemzi a középre zárt, számozott vagy számozatlan, félkövérrel szedett alcímet. A másfajta kiemeléssel szedett, ugyancsak középre zárt alcímet a „mértéktartóbb” jelzővel illeti. Következésképpen a címhierarchiában a középre szedés magasabb szintet jelöl.

A jobbra zárás pedig kifejezetten szembetűnő, alkalmazása tudományos szövegekben ritka. (A helyértékhez igazodó egész számokat kell jobbra zárva írni.)

Megjegyzendő, hogy a soronként tagolandó szöveg — mint pl. a vers — esetében a sort azonosnak kell venni a paragrafussal.

3.3.3. A bekezdés (paragrafus)

Nagy Ferenc szerint⁴⁸ „a bekezdés a jelentés szerinti együvé tartozás megjelenési formája”.

⁴⁵ i. m. 6. oldal.

⁴⁶ u.o.

⁴⁷ i. m. 12. p.

⁴⁸ i. m. 24. oldal.

A szövegszerkesztő számára a bekezdés az egységnyi szöveg: a beállítások érvénye erre terjed ki, ezt törli automatikusan sorokra stb. Három kötelező eleme van:

— a felhasználónak jeleznie kell a bekezdés végét (leggyakrabban az Enter billentyű megnyomásával);

— a gép a jelfolyamatban külön karakterrel megjelöli a paragrafusvéget (ez a jel: ¶, többnyire nem látható);

— a bekezdés mindig új sorban kezdődik.

A Word for Windows a következő opciókat kínálja a bekezdések kezeléséhez.

a) A kiegyenlítés beállítása

b) A behúzás beállítása

Nagy Ferenc az imént idézett helyen a bekezdés „demarkációs jelének” nevezi a beljebb kezdést, azaz a behúzást. Kétségtelen, hogy ez a legelterjedtebb megoldás, azonban korántsem kizárólagos.

A Word for Windows alapvetően arra ad lehetőséget, hogy a bekezdésre vonatkozóan az alapértelmezéstől eltérő sorszálességet adjuk meg. Ezt a jelenséget az angol terminológia indentnek nevezi, ami szélesebb jelentésű a behúzásnál: egyaránt vonatkozhat a sor elejére és a végére, emellett nemcsak a sor rövidítését, hanem megnyújtását is jelentheti. Három beállítás van:

— a bal sorszél behúzása;

— a jobb sorszél behúzása;

— a bekezdés első sorának behúzása (csak a bal szélén).

A beállítás során a megfelelő margótól való távolságot lehet megadni. Ha ennek értékét 0-ra állítjuk, az ún. tompa bekezdést kapjuk, ahol az első sor sincs behúzva. Adhatunk neki viszont negatív értéket is, ekkor olyan különös bekezdés jön létre, ahol az első sor kijebb kezdődik, mint a többi.

Különösen gépirásban előszeretettel alkalmazott megoldás a bekezdések jelölésére a dupla üres sor behúzása. Erre természetesen a szövegszerkesztőben is van lehetőség, amelyre később visszatérek.

c) A számozott bekezdés

A tudományos szövegek esetében igen nagy a jelentősége annak, hogy az egyes részekre jól lehessen hivatkozni. Ezt a tagolási módot Benkő Loránd igen részletesen írja le. Szerinte a „számok és betűk »hierarchiája« a következő: félkövér arab szám, . . . nagybetű, . . . világos arab szám, . . . kisbetű.”⁴⁹ A Word kínálata: arab szám, verzális római szám, kurrens római szám (i, ii stb.), nagybetű, kisbetű. Valamennyi lehet tetszőleges stílusú (félkövér, kurzív stb.). Elválasztó jel, szóköz, pont, kerek vagy szögletes csukózárójel, kettőspont, illetve a sorszámot közrefogó jelpár (kerek vagy szögletes zárójelek, kötőjelek) lehet. Ez a kínálat biztosítja Benkő ezzel kapcsolatos előírásainak teljesítését,⁵⁰ azonban a választás a gépiró feladata. A Word automatikus megoldást kínál a vázlat formázására. Itt minden alárendelt vázlatpont egy tabulátorpozícióval beljebb kezdődik, és változatos automatikus számozás áll rendelkezésre, amely azonban nem felel meg a fent megjelölt hierarchiának.

d) A függő bekezdés⁵¹

A függő bekezdés lényege az, hogy az adott rész első sora a paragrafusra érvényes beállításnak megfelelő távolságra van a bal margótól, a további sorok azonban beljebb. Ez a tördelési megoldása például az AkH. szótárrészének is.

⁴⁹ i. m. 13. p.

⁵⁰ u.o.

⁵¹ Angolul hanging indents.

A függő bekezdéseket a Word for Windows általában kiemelőjellel⁵² ellátott vagy sorszámozott felsorolásokhoz, illetve bibliográfiai listákhoz ajánlja.

Kiemelőjelenek gondolatjel, üres vagy teli kör, négyzet, rombusz stb. használható. Mérete szabadon állítható. Beállítható a függő sorok távolsága a kiemelőjeltől. Ha ezt nem jelölik ki, a kiemelőjel után szóköznyi hely marad ki, és a következő sor a bal szélén kezdődik. Ha beállítják, valamennyi sor a beállított értéken kezdődik (hacsak ez nem kevesebb annál, amennyi hely a kiemelőjel és a szóköz számára kell).

A sorszámozott listák a fentihez hasonló tördelési móddal készíthetők, azonban a kiemelőjel helyén sorszám áll, amelyet a szövegszerkesztő automatikusan ad. Kijelölhető a kezdőérték, a sorszám formája (ugyanúgy, mint az előző pontban).

e) Tagolás soremeléssel és sorritkítással

A Word for Windows lehetőséget ad arra, hogy a paragrafus előtt és/vagy után automatikusan többletsor húzassék. Ez sokkal rugalmasabb, mint a gépirásban: a többlet sorhúzás mértéke pontosan megadható. Lehet a font méretéhez tartozó sortávolság vagy annak többszöröse (az automatikus kapcsoló félsoronként lép), de meghatározható tipográfiai pontban, centiméterben, hüvelykben is.

Ugyancsak lehetőség van a sortávolság változtatására is. Itt is van abszolút mérték (tipográfiai pontban, centiméterben vagy hüvelykben), de beállítható a fontméret szerint is (egyes, másfeles, dupla), és megadható automatikus beállítás (ez esetben a rendszer elvileg a lapon kiegyenlíti a sorokat), illetve minimális értékkel korlátozott automatikus sortávolság-beállítás is.

3.3.4. Tagolás különleges jelekkel

Bizonyos tördelési megoldásokban, különösen, ha a szerkesztő nem kíván sok címet alkalmazni, szokásos dolog nagyobb összefüggő részeket középre zárt szimbólumokkal (pl. csillaggal) lezárni.

3.3.5. Tagolás címekkel

A tipográfiai tagolás a bekezdés felett a címhierarchia szerint történik. A könyv szedésre való előkészítése során az egyik legjelentősebb tervezési művelet a címrendszer megtervezése. A címek mérete, szedésmódja, a lapon való elhelyezése megfelel a hierarchiában elfoglalt helyüknek.

A címek könnyű és következetes használatát a stíluslapok teszik lehetővé. A stíluslapon rögzíthető a kívánt betűfajta és méret, a cím távolsága az őt megelőző, illetve követő sortól, elhelyezkedése a laptükrön, az, hogy mindig új lap tetejére kerüljön stb.

A Word for Windowsnak külön mechanizmusa van arra, hogy a címstílusok egyfajta kötelező elnevezésével a címhierarchia lépcsőzetesen megjeleníthető legyen. (Ez az eszköz jól felhasználható vázlatkészítéshez és tartalomjegyzék összeállításához is.)

3.3.6. Tagolás hasábszedéssel, illetve táblázattal

Tudományos szövegekben szokásos a példák felsorolását két vagy több hasábszó tördelni, ha azok hossza ezt megengedi. Például az AkH.-ban a családnevek ejtési példái két

⁵² Angolul bullet. A kiemelőjel terminus Gerő—Reich . . . könyvben szerepel. A köznyelvben bajusznak vagy pruccnak nevezik. Az Ország-héle szótárban nincs benn.

hasábban vannak szedve.⁵³ Ebben az esetben azt, hogy melyik példa melyik oszlopba kerül, a betűrendben elfoglalt helye határozza meg.

Másutt a két hasáb az adott szó különböző formáit tartalmazza: pl. a földrajzi nevek alapformái és i-képzős formái⁵⁴. Ebben az esetben a két hasábot táblázatnak kell tekinteni.

A Word három megoldást kínál ehhez: a szabályos hasábtördelést, a tabulátorokat és a táblázatot.

« » « » « »

A teljesen szabad grafikus lehetőségek révén a Word a fentiekén kívül a legigényesebb szerző különleges óhajait is képes kielégíteni. Éppen ez a körülmény az, ami szükségessé tesz valamilyen szabályozást.

4. Szabály vagy etikett

Benkő Lorándnak a jelen tanulmányban igen sok helyen idézett Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához⁵⁵ című dolgozata célja és szándéka tekintetében iránymutató, részletei tekintetében pedig gondolatébresztő vezérfonalként szolgált. Cikksorozatának bevezetőjében Benkő Loránd leírja, hogy milyen dilemmát kellett legyőznie ahhoz, hogy megfogalmazza a Magyar Nyelv szerzőinek szóló irányadást. „Elég a helyesírási szabályok egyszerű példáját idéznem arra, hogy milyen nehéz normatív regulákat fogalmazni és rendszerbe állítani még olyan esetekben is, amikor a szabályt viszonylag egységes gyakorlat alapján lehet elvonni; hát milyen nehéz akkor, amikor heterogénebb gyakorlat normalizálásáról is szó van.” Kétsége volt a szabványosítás lehetőségében és mértékében azokban az esetekben, „amelyekben az egyén, az író szokásai, ízlése már nem irányíthatók vagy legalábbis nem irányítandók”.

Mint ismeretes, Benkő Loránd gyakorlati előírásai és tanácsai egy folyóirat szerzőire vonatkoztak. Mégpedig egy olyan folyóiratéra, melynek belső, illetve műszaki munkatársai képesek voltak széles hatású mintát létrehozni. „A Magyar Nyelvnek elvitathatatlan érdeme, hogy — legelsősorban Pais Dezső több mint három évtizedes szerkesztői működésének jóvoltából — olyan szerkesztési gyakorlatot alakított ki, amely a folyóiraton túlmenően az egész magyarországi nyelvtudomány terén, sőt részben még egyes rokon tudományok körében is irányt mutatóan hatott.”

A szerző ebben a korban kézzel vagy írógéppel dolgozott. Az írógép — mint arról több helyen szó volt — sok kompromisszumot igényel. A számítógép ezeket a kompromisszumokat feleslegessé teszi, hiszen a korszerű szövegszerkesztő programok lényegében mindent tudnak, amit a nyomdai szedők. Ha a szerző szövegszerkesztőn dolgozik, ezek a lehetőségek a keze ügyébe esnek, s bizonyára nehéz lenne lebeszélni arról, hogy ki ne próbálja őket.

„A tipográfiailag klasszikus veretű irodalmi alkotások számítógépes tördelése akkor jelent eszmei többletet, ha maga az író végzi ezt a munkát — ilyenkor természetesen magától értetődik, hogy a tördelő író tisztában van a tipográfia alapvető szabályaival” — írja Papp Tibor⁵⁶.

Sajnálatos módon magától értetődő. S ráadásul nemcsak a szerzőkre vonatkozóan nem, hanem a szerkesztőségekben alkalmazott tördelőkre vonatkozóan sem.

⁵³ vö. AkH. 87. p.

⁵⁴ vö. pl. AkH. 174. p.

⁵⁵ A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 129. szám. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1972.

⁵⁶ i. m. 85. p.

A kertészkedők tudják, hogy a házikertben nem lehet ugyanazokat a növényvédő szereket használni, mint a nagyüzemben, mert ezek nagyon veszélyesek. Ezzel szemben nemcsak a kertészt könnyeztetik meg, hanem el is pusztítják a kártevőket. Sajnos a mi területünkön nem ez a helyzet: a DTP-rendszerek „életveszélyes” eszközként kerülnek amatőr szedőink kezébe.

Az első veszély a helyesírást fenyegeti. A korábbiakban a szolid kiadók könyvei a helyesírás mintájául is szolgálhattak, hiszen a nyomdák kötelesek voltak az akadémiai helyesírást követni. E kötelezettségük teljesítése érdekében korrektorokat alkalmaztak, pedig a szedők is ismerték a helyesírást. Ma ennek vége. Korrektor nincs, s a kiadványok tömegét készítő amatőrök sajnos annyira tudják a helyesírást, amennyire ez ma egy átlagos érettségizettől elvárható. Ez minden, csak nem minta.

A számítógépes tördelő rendszereken többnyire számítástechnikai képzettségű emberek dolgoznak, akik számára a helyesírásnak és a tipográfiai tradícióknak nincs meg az a presztízse, mint a hagyományos nyomdászok számára. Emiatt nem is ismerik, sőt nem is kívánják megismerni ezeket.⁵⁷

Még nehezebb a tipográfiai helyesség kérdése. A rendszerek, mint azt talán sikerült érzékeltetnem, sok, talán túl sok lehetőséget adnak. Élni ezekkel azonban ez esetben is a felhasználónak kell. Az évszázadok során kialakult nyomdai hagyomány sajnos nincs megfelelően rögzítve, pontokba szedve. Az amatőr tördelők magukra maradnak, saját — nem szükségképpen biztos — ízlésükre hagyva.

Szükség lenne valamilyen tipográfiai normára. Valami olyasmire, mint Benkő Tudnivalói. Igaz, ennek is meglennének ugyanazok a bajai, mint amelyek a Magyar Nyelv esetében megvoltak: „Voltak, vannak és bizonyára lesznek is olyanok, akik az efféle szabályozást . . . nyűgnek, fölösleges tehernek, nem kívánatos szórészálhasogatásnak tekintik”⁵⁸. Ráadásul a meglevő, elfogadott, az Akadémia által támogatott helyesírási szabályzat betartására sincs eszköz.

Talán nem szabályzatot, csak valamiféle tipográfiai illemtant, vezérfonalat kellene létrehozni. Ezt követően jó lenne megtalálni a nyomtatott szöveg Péchy Blankáját, aki megfelelő érzelmi töltéssel lenne képes ezt az etikettet hirdetni, népszerűsíteni.

Ha ez megszületne, a számítógépes szövegszerkesztőt használó hazánkfiak nagy részére vonatkoztathatnánk Pais Dezső rezignált optimizmusát, amellyel Benkő Loránd többször idézett Tudnivalóinak Előhangját zárta:

„Mindenestre szeretnék csalódnai a Magyar Nyelv több jelenlegi munkatársának nevelhetetlenségéről alkotott nem kedvező véleményében. Egy ilyen csalódás nemcsak a szerkesztőnek volna kellemes, hanem a Magyar Nyelvnek és valamennyire a magyar nyelvtudományának az érdekében is örömmel lenne elviselhető. — Tehát így fejezem be az előhangot: Nem hagyunk fel minden reménnyel!”⁵⁹

Kis Ádám

⁵⁷ Egy munkanélkülieket nevezetesen számítógépes szedővé átképző tanfolyam tematikáját kaptam meg véleményezésre. Feltűnő volt, hogy a nyelvi-helyesírási szempontok tökéletesen hiányoztak belőle. Mikor ezt kifogásoltam, azt a választ kaptam, hogy az az oktató, aki ezt a tematikát készítette, már sok ilyen tanfolyamot tartott, s eddig még soha nem volt igény a nyelvi-helyesírási blokk megtartására. Sapienti sat.

⁵⁸ Benkő, i. m. 3. p.

⁵⁹ i. m. 2. p.

Esterházy rizsája ürügyén

Egy újságcikk rendhagyó elemzése

„A reggeli újságolvasás egyfajta realiztikus reggeli ájtatosság. A módot, ahogyan a világban viselkedünk, vagy Istenhez igazítjuk, vagy ahhoz, ami a világ. Az előbbtől is megkapjuk ugyanazt a biztonságot, mint az utóbbtól; azt, hogy tudjuk, hányadán állunk.”

Hegel¹

ESTERHÁZY PÉTER:

Nőt akarok! nőt akarok!

— hazaszeretet kezdőknek —

Emlékszem, amikor megtudtam volt, évszázadokkal ezelőtt, hogy X pártfunkcionáriusnak viszonya van a lobogó sörényű Y-nal, elsőre elcsodálkoztam és kicsit meg is ijedtem (neszültem). Elcsodálkoztam: jó, ezek szerint X *ember!* (A részletek még emberibbek voltak, szenvedélyekről szóltak és bájdorongos képességekről a férfias, magyar anekdotázás szellemében.) Szóval, hogy X ember — erre nem számítottam. Soha nem gondoltam a volt rendszer vezetőire úgy, mint emberekre, hanem csupán mint valamilyen, többnyire negatív tulajdonságok szemétdombjára. Kicsit meg is ijedtem: akkor most ebből — hogy *ezek* is emberek — következtetéseket kell levonnom, mondjuk a Tízparancsolat szellemében? (Ezt az érzést aztán határozottan, kemény kézzel letörtem magamban; nekem is többre voltak ezek...)

Mostanság ismét azt kell látnom, hogy egyre kevesebb emberrel találkozhatni a politikában — és egyre több ideológiával teletömött automatával, ideológiai-hullával, hogy ne mondjam döggel, nem lealjasult, de lepártosult képződménnyel. Ez különösen akkor fájdalmas, ha az, akiről szó van, hozzánk közel állt. Negyven elmúltán nehéz újra tanulni a barátságok rendjét. Új, lehetetlen párbeszédetek vannak, mozgások, fejelfordítások, izmok megmerevedése, egyáltalán: nem a szellemi *készenléte*t látom, hanem a *résen levést*. Ezt a rohadt nyugtalanságot.

Úgy tetszik, ez idő szerint elképzelhetetlen, hogy a különböző felek, harmadok, negyedek egymást megértsék („hát bazmeg, ezekkel nem lehet”, hangzik gondolkozás nélkül a válasz, ahol, bocsánat, a bazmeg is hozzátartozik a leírás pontosságához, süketek párbeszéde vakon a tolószékben), volna ezért egy, ahogy a vice mondja, áthidaló javaslatom.

Első lépésben értse meg ki-ki saját magát. Nevetséges, hogy az ember megöriül, ha mondjuk Kiss Gy. kritizálja a pártját vagy Kenedi Köszeget. Miért kéne ezt egyáltalán észrevenni? De idáig fajult a dolog, hogy az, ha valaki valamit gondol és azt kimondja, azért és csak azért, mert igaznak tartja (tehát nem azért, hogy betartson vagy, hogy lojális legyen, hanem mert eszébe jutott), ez megjegyzendő dolog lett. Ha annyira büszke az európaiságára,

¹ Hegel aforizmája, ford.: Rédl Károly, Magyar Filozófiai Szemle 1991/2. 182.

a finom intellektusára, mért nem az SZDSZ szidja a sajtót, teszem azt? Volna rajta szidni elég. Ma politikus nem tud olyan zagyvaságot mondani, hogy a pártja nyilvánosan megkritizálja, reflexből, a saját jó érzése végett, szövegkörnyezet van meg írói munkásság része meg magánember meg hallgatás.

Az önértés egyik legnagyobb gátja a góg. Itt most mindenki olyan gógös, hogy hozzájuk képest a nagyapám egy plebejus népfí, pedig ő aztán állítólag olyan gógös volt, hogy akire ránézett az menten kővé vált, össze is gyűjtötték a kastély udvarán ezeket a kódarabokat, meg lehet nézni.

Mire, kérdezem, mire. Kis ország vagyunk, szem előtt van minden és mindenki, és emlékszünk is, ha akarunk. Együtt húztunk csizmát, nincs mit egymást hülyíteni, tudjuk, ki kinek a babája, mikor hova lépett be, kinek írt verset és kinek írt alá és nem, ki kivel vacsorált és barátkozott, ki kit árult el és mentett meg (olykor ugyanaz ugyanazt, és fordítva), lavórnyi ez az ország, még a lábogombáink is közösek. (Régebben szebb képeket füstöttünk a hazáról.) Nem azt mondom, ismétlem, hogy mindenki benne volt a buliban, de benne volt az országban, benne a lavórban. Nincsen egy *tiszta* Magyarország, amire támaszkodni és emlékezni lehetne; csak *mi* vagyunk itt, kérem, én meg a szomszédom, meg annak a szomszédja, csupa magyar, rettenetes. (Itt még a zsidók is magyarok, talán ez a baj, ez egy ilyen ország, egy raritás.) Az ország kiegyezésben élt ama hatalommal, nem ellenállásban. Olyanok vagyunk-voltunk, mint Brenner György karikatúrái: pantalló, szakszervezeti beutaló, Wartburg, norvég teflon, a kivehető ajtó. Illetve ki ilyen volt, ki olyan. De nem olyanok voltunk, mint ahogy most szeretnék magunkat látni.

Mire ez az Új Kevélység, nagyképűség és pökhendiség? Mert miniszterek meg államtitkárok lettünk, azért? Mert az országot vezetjük, azért? Vagy vezetni akarni akarjuk majd, azért? Ugyan, ugyan. A tekintély nem a rátartisággal van párban. Itt most mindenki olyan fennen hordja az orrát, mintha ő lenne egy szál maga a keresztény középosztály meg a hegeli világszemlélet együtt (vagy külön, ezt most nem tudom átlátni).

Egyszerű népként jelezném, hogy ez így nevetséges. Röhejes, ergo kiröhögöm. (Más kérdés, hogy e kacaj, ó, keserű.) Tessék belenézni a tükörbe, nem a sajtóba vagy ebbe, hanem abba, ami otthon van. Tessék már egy kicsit megnyugodni. A góg és a félelem, a kevélység, a bizonytalanság, a magabizonytalanság nincsenek messze egymástól. A politikus is ember — nem ez volna az esély, átmenetileg?

Emlékezhetünk a gyönyörű Fellini-jelenetre, amikor a család bolondja a fa tetejéről kántálta, hogy nőt akarok! nőt akarok! Ehhez az imperatívuszhoz értelemszerűen csatlakozva hozzátenném: embert akarok. Szinte akármilyent, akár silányat is, butát is, csúfot is, mindegy, mert úgyis az van, ami van — csak ne legyen központosítva. Ha lehet, legyen úgymond, Isten teremtménye.

1. Találkozás a tárgyunkkal

Előbb magának a szerzőnek az előadásában hallottam ezt az eszmefuttatást a rádióban, majd az *Élet és Irodalomban*² olvastam. A mester előadói modora tán zseniálisnak is mondható, kiválónak mindenképpen; hangsúlyai, szünetei, beszéddallama, tempója, kontrapunktjai — külön értekezést igényelnének. Hívei azt is észlelhetik, mennél jobb, szellemesebb az írás, annál meggyőzőbb, hatásosabb és félreérthetlenebb az auktori felolvasás.

² *Élet és Irodalom*, XXXV. évf. 40. sz. (1991. okt. 4.)

Közhelyszerűen hangzik, de tán igaz: maga a szerző bizonyul munkája legjobb értőjének; előadói teljesítménye pedig már-már eléri írásművészete igen magas szintjét.

2. A címek: a cikké és az értekezésé

Az újságcikk címe az esztétikai minőségek szempontjából groteszk, a főcím és az alcím viszonyát tekintve paradoxon, csaknem abszurd; származását nézve idézet egy Fellini-filmből; parafrázálva s az „*embert akarok!*”-kal kiegészítve: más kontextusba helyezve jellegzetesen esterházys-posztmodernes jelenség; s mert a filmbeli s címül vett mondatok visszatérítésére az utolsó bekezdésben kerül sor: szabályos, klasszicizáló keretes forma része is egyszersmind a cím és a változata együtt.

Politikáról és emberségről (meg is fordíthatjuk: emberségről és politikáról) van itt szó. Hazaszeretetről? Igen, láthatóan és hihetően/hitetően ennek az alapjáról, napjainkbeli (és mindenkori?) mindennapjairól (hogyan mester tautológiásnak látszó stilmájával és zárójelezésével, ha nála sutáiban is, de magunk is éljünk).

Figyelemfelhívó, harsány, reklámfogásra is emlékeztető ez a címadás³. Még harsányabbá, olvasócsalogatóbbá teszi a hetilap: a címdoldalra csak a főcímet biggyeszti oda.

A *Nőt akarok!* megisméltése kisbetűvel, felkiáltójellel mintegy a türelmetlenség érzését sugallja, nyomatékosítja; a gondolatjelek közé tett alcím (— *hazaszeretet kezdőknek* —) a főcímmel együtt fontos szerepet tölt be: előrevetítik a cikk két fő motívumát: a szexet és a politikát. A fura társítást a mindkét irányban erős érzelmi fűtöttség szülhette.

A magam címadása rövidebben elintézhető. Tematikában, modalitásban, stílusban jól eligazíthatja az írótól kölcsönzött *rizsa* metafora az olvasót⁴. A rendhagyó jelző azt sugallaná, hogy érinteni kívánom az Esterházy-írások és a róluk szóló szakirodalom főbb jellegzetességeit is, s néhány kortárs szerzőnek a cikkhez hasonló zsánerű írását szintén⁵.

³ Alexa Károly dicséri Esterházy több címadását. *Kritika*, 1984/12.

⁴ Hernádi Miklós *Közhelyszótára* (1985) nem tud a *nyomja v. szórja a rizsát*: 'mellébeszél, üresen, sokat beszél, feleslegesen' jelentéséről. A *Nyelvművelő Kézikönyv* (II. 594—5) és a *Magyar Szinonimaszótár* (1989. 345) viszont eligazít: bizalmas, népi, argó minősítést olvashatunk szavunkról. E. öniróniával használja.

⁵ Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba — bevezetés a szépirodalomba*. Magvető, Bp., 1986.

Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről. 1986—1988. *JAK Füzetek* 41. Magvető, 1988.

3. A megközelítés, az elemzés aspektusai

A legkézenfekvőbb megközelítési módnak a nyelvi-stilisztikai elemzés látszik; egyrészt mert többek egybehangzó véleménye szerint Esterházy az egyik legjobb, legszellemesebb stilisztika kortársi irodalmunkban⁶; másrészt mert érezzük mindannyian, hogy itt a tartalom, a mondanivaló megértése lehetetlen a nyelvhasználat megértése, tüzetesebb vizsgálata nélkül. Teljesen képtelenség lenne ebben az esetben a tartalmat és a formát különválasztani: a tartalom egy jelentős része „felmegy a formára”, ahogy a múlt században mondták. A címről mondottak is bizonyító erejűek lehetnek ebben a tekintetben.

Hiteles társadalmi, politikai helyzetképnek, stílusbravúrnak, mélyen őszinte emberi óhajtnak érzem és tartom a cikket; ennek a bravúrnak és óhajtnak az eszközeit és motívumait szeretném kielemezni⁷.

A műfaj köztes, átmeneti volta ugyancsak regisztrálandó: irodalmi publicisztikáról van szó.

Esterházy írásai közül tárgyánál, jellegénél fogva analógiául kínálkozik elemzésünk tárgyához a *Kis Magyar Pornográfia* és *Az elefántcsonttoronyból*⁸, hisz a *Nőt akarok!*... szerves folytatása ennek a kötetkének.

A cikket, Esterházyt szembesítem a pályatársak közül Konrád, Csoóri, Csurka és Benedek egy-egy újabb vagy egészen friss kötetével⁹.

4. Az Esterházy-szöveg tanítási gyakorlatomban

Az írást 1991 októberében, a megjelenést követően azonnal vittem a harmadéves tanítójelöltek elé; főleg a szöveg stilisztikumát, magyarságképét, posztmodern voltát emeltem ki. Az ezt megelőző gondolatköreink voltak: a világ- és a nemzeti irodalom fogalma; a kívánatos (nyitott, toleráns, pluralista) befogadói ízlés; az irodalom, a politika, a pluralizmus; magyarság és irodalom. Kölcsey, Széchenyi, Márai, Németh László került szóba¹⁰ a hazafisággal, azzal kapcsolatban, van-e magyar jellem, jelleg; milyen ez, vissza tudja-e ezt adni az irodalom programjában, értekező prózájában, a szorosabb értelemben vett szépírói művekben. Emlegettem a

⁶ L. Radnóti Sándor és Szávai János állítását a Diptychon 90. és 100. o.

⁷ Nagy Ferenc a nyelvi humorról, Balázs Géza a rádiókarabé nyelvéről írt cikkét is tekintetbe veszem: Nyr. 1968: 10—22, ill. Nyr. 1991: 8—16.

⁸ Esterházy Péter: *Az elefántcsonttoronyból*, Magvető, 1991.

⁹ Konrád György: *Az autonómia kísértése. Antipolitika. CODEX Rt, 1989.* Csoóri Sándor: *Nappali hold. Püski, 1991.* — Csurka István: *Új magyar önépítés. Püski — Magyar Fórum, 1991.* — Benedek István: *Hetvenhét. Szenczi Molnár Társaság, 1991.*

¹⁰ Kölcsey mint főiskolánk névadója. Széchenyi emlékéve, általános reneszánsza okán. Márai naplói hazai kiadása. Németh Kölcseyvel folytatott rejtett polémiája kapcsán került terítékre. Utóbbiról l. Kölcsey Magyar (1833) és Németh Faji hibáink (1943) összevetését a Kölcsey prózája mai szemmel c. írásomban: *Tanulmányok, Debrecen, 1991.* (A KFTKF kiadása.)

Veres Péter-féle népbem-nemzetben, a Márai-Esterházy-féle alanyban és állítványban gondolkodás jelszavát, szintézisük igényét sugallva.

(Partizánkodás meg túzoltás is egy kissé ez a tanítási metódus, de örülni lehet a tárgyválasztás szabadságának, s a szolidáris elme fölfedezheti talán benne a kevés idő tömörítésre szorító kényszerét, meg a most megélt/megéleendő idők gondjainak felvállalását is.)

5. A teljes nyelv és a teljes világ — ellentétekben, variációkban

Egyfajta teljességigényt, teljességet, ellentétekben és variációkban tetten érhető rétegezettséget hiszünk Esterházy nyelve és írói világlátása legfontosabb tulajdonságának.

Ha az olvasó elhiszi nekünk, hogy a szerző nagyon kifejezően, meggyőzően interpretálja írását, akkor azt is beláthatja velünk együtt, hogy saját opusairól is tudatosan formál képet, mond és ír helytálló véleményt. Így a *Bevezetés* szerzői fülszövegében azt találjuk, hogy ez az összeszerkesztett (? — tőlem) nagy munka nem nagyregény, nem korrajz, nem társadalomrajz — de olvasó író műve, konstruktív variáció, az összesség szellemében idealista, analitikus, olykor szintetikus; nem szatíra, hanem pozitív konstrukció; nem hitvallás, hanem szatíra. Nem sikerszerző könyve, nem sikertelen szerző könyve. „Nem könnyű és nem nehéz könyv, mert ez teljességgel az olvasótól függ.”

S bár Esterházy értékben, validításban relativizálja: súlytalanítja, tagadja, ellenpontozza, közhelyesíti, fölerősíti, más szájába adja, idézőjelbe teszi stb. az olvasó által már-már komolyan vett tételeit; mégis, művei tanulságának fényében komolyan vehetjük pl. az íróra, az írásra, az irodalomra vonatkozó alábbi téziseit: „... az irodalmi aktus kimerül a technikájában, s csak a mód állapotában létezik.” (Kiegészítendő ez az olvasó tőle említett-idézett tételezésével); „... az irodalom léte nem más, mint a technika.” „... a modern irodalom utánozhatatlan módon keveri a realista szándékot (*igen* a világra) és az etikus szándékot (*de...*)”; „... a művész egyetlen feladata a lehetséges jelentések felkutatása, e jelek mindegyike önmagában csak (szükséges) hazugság, de sokféleségük maga az írói igazság.”¹¹

Anyám szülőfaluja (hibásan szedve), szeretett professzoromnak a neve, a „földet vissza nem adunk” és a „földet vissza nem kérek” jelszó és jelszóátköltés egyaránt benne van ebben a *Bevezetés*ben, ill. elefántcsonttoronyos kisöccsében; egysoros anekdot(a) és néhány oldalas sztori, sokoldalú kérdészuhatag jól megférnek egymás mellett a nagy munka 728 oldalán.

„... *embert akarok*” — ezért a teljességigény, az ember iránti érdeklődés, annak minden vonatkozásában: ez lehet az író „végső mozzgatója”. Az

¹¹ *Bevezetés*, 403. Kis Magyar Pornográfia — a továbbiakban: KMP

irodalom technikája, létmódja, a jelek keresése, a szándékok (kifejezés, ábrázolás, alakítás) változtatása, az igazságok keresése: ehhez kell a nyelv egésze, minden lehetséges változata és kombinációja; ezért kellene az életszférák és életdimenziók, a hangulatok és hangoltságok, más és más értéksituációk, értékskalák.

A nyelvben minden benne van és mindennek az ellenkezője is¹². Az életminőség leromlását, a viselkedéskultúra fogyatékoságait tükrözi a nyelv¹³.

Tud minderről Péter mesterünk is. Egyik alcíme, a *Vox humana* alatt a *KMP*-ben olvassuk: „Ennek a rendszernek, rendszerünknek talán a legnagyobb bűne, hogy életünk különb-különb tereiről elűzte az emberi szót.”¹⁴

Mi lehet az oka az író ellentétkedvelésének? Egyik őse labancból lett kuruccá; családjának címerében „...kék mezőben arany koronán álló aranyos griff, első jobb lábával kivont kardot, baljával három piros rózsát tartva... Takaró jobbról aranykék, balról aranyvörös.”¹⁵ A címerből tanulta Péter, vagy ennek az ellentétei az eredendően meglévő s örökletes ambivalenciát fejezik ki? Jól megtanulta auktorunk a marxi dialektikus materializmus legfontosabb alaptörvényét, az ellentétek egységét és harcát? Netán gondolkodik, s ilyenek, ellentétekből épülőnek érzékeli a világot, az életet? Esetleg hasonlót, alantast és emelkedettet együtt tapasztal nyelvünkben is, s a „kutyaharapást szőrével” elve szerint kívánja kezelni pácienseit?

6. „Nyelvi-stiliztikai” közelítés I.: a lexika

A Nőt akarok!... szókincsének, frazeológiájának jellegadó része néhány csoportba besorolható; pár szó, szintagma többféle csoportba is beleillik, ismét mások egyikbe sem, noha esterházys jellegük tagadhatatlan. A szavak és a szócsoportok között is fennáll a már alcímünkbe is beemelt ellentétes és variációs viszony. A neologizmusok a publicisztikai stílus velejárói; az ideológiai-mozgalmi és a kultúrszavak a cikk tárgyának a kifejezői, hordozói; az archaizmusok, a közönséges szavak, az egyéni módon használt közhelyek, valamint a többféle besorolást is megengedő nyelvi elemek: ez utóbbiak írónk stílusának és világképének markáns kifejezői.

Neologizmusok: *lobogó sörényű* (ti. nő), *ideológiával teletömött automata* (no comment), *lepártosult* (értsd: belépett az illetékes vagy az illetékes elvtárs valamelyik pártba, s így értéke az író szemében csökkent: az igekötő is jelzi ezt), *norvég teflon* (edény, fogyasztói társadalmunk kelléke), *magabizonytalanság* (a kevélység szomszédságában némely mai vezető közérzetének jellemzője).

¹² Papp Ferenc Könyv az orosz nyelvről c. munkájában olvashatjuk ezt.

¹³ Szathmári István egyik előadásában fogalmaz így (Eger, Anyanyelvi napok, 1990. július).

¹⁴ Bevezetés, 514. (1984-ből!)

¹⁵ Révai Nagy Lexikona 6. k. 729. 1912.

Archaizmusok: a *megtudtam volt* igealak; *mostanság* (népi és köriülményeskedő: az alapszó funkciótlan megnyújtása, főnévi képzője okán; az írás kilenc bekezdéséből hatban fordul elő a *most*, ill. szinonimái: *mostanság*, *ma*, *ez idő szerint*: az aktualitása így fölerősödik; a többi bekezdésben az igeidők és -módok az eligazítók: a múlt és a jelen, ill. a feltételes dominanciája: a politikai rendszerváltás előtti, utáni időre, a vágyott emberibb jövőre utalva). Régies az *ama hatalom* rámutató szava, az *e kacaj*, *ó*, *keserű* főneve (főleg a *röhejes* és *kiröhögöm* mellett), szépelgően avitt a közbevetésként alkalmazott indulatszó, éppen helyzeténél fogva. A záró mondat — „*Ha lehet, legyen, úgymond, Isten teremtménye*” (ti. a kívánt ember) — utolsó szava is régies, bibliásan az.

Az ideológiai-mozgalmi kifejezések közé sorolhatjuk a *pártfunkcionárius*-t (akinek viszonya van), a *rendszer*-t (amely változik, változzon), a *kemény kéz* szókapcsolatot (amely nem a politikáé, hanem a publicistáé: ama törekvését állítja le vele a szerző, hogy az apparátcsíkot hús-vér embernek, erkölcsi lénynek tekintse); ide tartozik a *politikus*, a *politika*, az *ideológia* (régiek és újak egyaránt túldimenzionáltak); a *szakszervezeti beutaló* (ami része volt ama korban életünknek); *miniszterek*, *államtitkárok* (akik újak és érthetetlen módon kevélyek). „Nevesítve” van az *SZDSZ* is; *központosított* (ilyen ne legyen a kívánt ember).

Ebbe, a harmadik csoportba, de a negyedikbe, a kultúrszavak (művelődési szavak, szakszavak, idegen szavak) közé is besorolható a *sajtó* (amelyet nem az igazmondás igénye, hanem a pártérdek ural), a *plebejus* (a grófi nagyapa ilyen, *plebejus népfi* — az említett gőgösökkel, kevélyekkel szemben; a *népfit* önmagában archaikusnak vélhetjük). Ilyesféle átmeneti kategóriába sorolnám a szövegbe írt tulajdonneveket: *Kiss Gy.* (Csaba, történész), *Kőszeg* (Ferenc, szerkesztő), *Kenedi* (János, író), *Brenner György* (karikaturista, grafikus).

Szorosabb értelemben véve kultúrszavak a következők: *anekdotázás*, *negatív*, *tízparancsolat*, *ideológiai* (mozgalmi is!), *automata*, *képződmény*, *lojális*, *karikatúra*, *európaiság* (mozgalmi, történelmi is!), *intellektus*, *szövegkörnyezet*, *megkritizál*, *reflex*, *magánember*, *írói munkásság*, *önértés*, *raritás* (különösség, furcsaság: nálunk a zsidó is magyarnak érzi magát), *keresztény középosztály*, *hegeli világszellem* (a két utóbbi együtt vagy külön: a mai kevély ember), *ergo*, *Fellini-jelenet*, *imperatívusz*.

Ez a leggazdagabb jellegadó szócsoporth; az ilyen szavak sokasága a megértés, a közérthetőség szempontjából is bizonyos figyelmet érdemel. Kimondatlan ugyan, de szinte tapintható a rájátszás, az allúzió Csurka és Csoóri sokaktól és indulatosan inkriminált jelzőjére, cikkére. (Leginkább Csurka „*népnmzeti gerincű*” kifejezéséről van szó, s természetesen arról, ami mögötte van, felfogásában ezzel együtt jár; kirekesztéssel vádolják politikai ellenfelei, írói munkásságára hivatkozva mentik hívei; Csoóri kötetcímadó jegyzetsorában, a *Nappali hold*-ban a zsidóság asszimilálódásának 1945 utáni ellehetetlenüléséről, sőt napjainkra vonatkozóan fordított, a kisebbség indukálta mentalitásbeli asszimilálásról szól.)

A közönséges, a durva szavaké az ötödik csoport. Ezek funkciója: túlpolitizált, nyugtalan, eldurvult viszonyainknak, közéletünknek a visszaadása; az egy káromkodást kivéve a feladó értékítéletét fejezik ki. Némileg szépelgő a „funkci” tartozékának a megnevezése: *bájdorong*. *Ember* helyett ezek vannak: *ideológiai hulla, dög*. A nyugtalanság: *rohadt*. A *bazmeg*-et mondják jobbról is, balról is, laikusok meg szakértők: a másokat kirekesztő közönségesek. A pártok elvtelenül mentik híveiket, bármennyire is *zagyvaság*, amit mondanak. *Hülyíteni* nem lehet, ismerjük egymást, tudjuk, hogy sokan benne voltak a *buli*-ban: elfogadták a (puha) diktatúrát. Az *Új Kevélység* szinonimája a *pökhendiség*; mint jelenség *röhejes*: *kiröhögöm*, mondja a szerző.

A közhelyek következnek, a hatodik s rendszerezésünkben az utolsó lexikai réteg: *nekem is többre voltak ezek* (ti. a funkcionáriusok többre, mint hogy emberszámba vehetném őket); *süketek párbeszéde* az eltérő politikai nézeteket vallóké; folytatásával — *vakon a tolószékben* — abszurd képpé egészül ki ez a klisé; *áthidaló javaslat*-a van a patthelyzetben az írónak, *ahogy a vicc mondja*: a köznyelvit egy szlenges kifejezéssel toldja meg, komikus hatású rétegkeveredés jön így létre; *idáig fajult* a dolog: a teljes pártelfogultságig; *betart*, keresztbe tesz egymásnak a két nagy párt; *ki kinek a babája*: mindenki tudja; közletről látjuk, tudjuk egymást, kicsi, *lavórnyi ez az ország*; a többség *benne volt a buliban*: történeti-politikai jelentést kap, mint már láttuk; *egy szál maga* a kevély úgy tesz, mintha ő lenne a keresztény középosztály és a hegeli világszellem együtt — a nyelvi klisé felhasználója meg úgy tesz, mintha nem értené, a két dolog együtt vagy külön teszik a kevélyt, s ez a tettetés újra csak a komikum forrása; *az van, ami van*: úgy érteve, a politikai, gazdasági rendszerváltással az emberek nem változnak meg egyszerre; Rákosi is úgy mondta, nehéz a helyzete, mert fasiszta néppel kell a szocializmust építenie.

A közhelyeket talán Hernádi Miklós szigora szerint lehetne még szaporítani; Esterházy azonban mindig újféle, egyéni kontextusba állítja a közhelyeket, s ezzel sajátos expresszív-ironikus hatást ér el, ellentéteket és kombinációkat, értékrelativizmust láttat, éreztet meg — jelzett alapállásának, alapmagatartásának megfelelően. Mindez a bemutatott példákából, kommentálásukból tán kiviláglik.

Nézzünk meg végül olyan nyelvhasználati eseteket, amelyek nyilvánvalóan ellenállnak az egyértelmű kategorizálásnak, többféle besorolásnak megfelelnek, s éppen ezért elmélyedő vizsgálódást, latolgatást igénylően sokatmondóak. A véletlen (?) úgy hozza, hogy egy-egy fonéma, szó és mondat kerül itt terítékre, a lehetséges értelmezéseket mérlegelve viszont a szövegten, a pragmatika szintjére kell emelkednünk.

A cikk közepén zárójelben ez áll: (*Régebben szebb képeket füstöttünk a hazáról.*) Az egész szövegben csak itt olvasunk *ö-ző* alakot; irodalmiaskodó, keresett, hiperurbanisztikus meg ironikus is persze a *füstöttünk*; még némi múlt iránti nosztalgia, esetleg — tájjellege révén — népies íz is belevegyül. Az író, az irodalom korszakos magatartás- és paradigmaváltásáról is szól ez

a mondat a kellő szövegmögöttes ismerettel rendelkezők számára; leegyszerűsítve arról, hogy az eszményítő ábrázolás után a valószerű helyzetfelmérésnek kell következnie.

A (*neszültem*) az írás első mondatának utolsó szavát, szókapcsolatát, *a meg is ijedtem*-et értelmezi, árnyalja. *Elcsodálkoztam* — folytatódik a szöveg, s a kontextusból sejthetjük, a szótárakból meg éppenséggel tudhatjuk: másról, többről van szó. A *neszel* ige és a *nesz* főnév régi is, népi is, köznyelvi is meg tájnyelvi is; az ige lehet tárgyias, így észlelést jelent, de lehet tárgyatlan, akkor a *nesz* okozását jelenti. Az *állat neszt fog*: a. m. 'észrevesz'; *neszét veszi*: 'előre értesül róla'; *azzal a neszszel* — a tájnyelvben 'azzal az ürüggyel'. Sokféle jelentést felidéz(het) tehát a szó, végül is a *neszültem*-et egyéni ízű, személyes érvényű neologizmusnak kell tartanunk, régi szó sajátos jelentésben ('figyeltem', 'kíváncsi lettem', 'meg is ijedtem', 'várakoztam' stb.) megújítva. A szokatlan személyragozás, valamint a tévesen elvonható szóvég (*szültem*) játékosá is teszi ezt az alakulatot. Ez az egyetlen *szó*, amely a publicisztikai írásban zárójelben egymagában van — az effajta kiemelés a nyelvhasználat tudatosságának lehet a jele.

A fonéma (*föstöttünk*), a szó (*neszültem*) után következzenek a sokatmondó, megfontolásokat igénylő nagyobb nyelvi egység, egy mondat: „*Egyszerű népként jelezném, hogy ez így nevetséges*”-ti. az a bizonyos kevélység, nagyképűség, pökhendiség, ami általában jellemez minket. A mondat elemei szókészlettani hovatartozásuk szerint a politikai újságírás nyelvéből vannak véve; ahogy azonban összeáll az első tagmondat, az idéző főmondat három szava, az már rafináltan vegyes illetékességű és hatású, ironikus és önironikus mozzanatokot tartalmazó fordulat. Tartalmilag, eszmeileg hihetjük népi ihletettségűnek, sokaktól, a sokaságtól ihletettnek; de így a nép — sőt Esterházyt kívül talán senki — nem fogalmaz; urbánus, erkölcsileg és szellemileg arisztokratikus, fölényes, játékos, bravúros ez a hegeli világszellem és az „ergo” szomszédságában lévő népért szólás; mert bár egyszerű és közvetlen szerzőnk egyénisége, életvitele (amint ez műveiből kiolvasható, meg a fáma is mondja), neve csengése, cikkbeli tartása, bátorsága: tényleg arisztokratára vall. Ne feledjük közben, ez a kitétel, amelyet a szókészlet, a hatás, a hangnem, a modalitás, a szövegösszefüggés, a személyes hitelesség felől is körbetáncoltunk, ez az „*Egyszerű népként jelezném*” napjaink megéveink egyik alapvetően fontos kérdésére, az érdemi népképviselőre vonatkozik, a legsúlyosabb kérdéstről a legnagyobb erővel szól.

7. „Nyelvi-stilisztikai” közelítés II.: a stílusreklém további eszközei

Az egész szöveg üzenete megfejtésének a szempontjából perdöntő az egész íráson végigvonuló pozitív tartalmú tételmondatok sora. Hírértékük, súlyuk, formaszervezőelv-jellegük éppen azért növekszik meg nagyon, mert szinte hiányzik ezekből a mondatokból az ironia. Ilyenekre gondolok: „*Negyven elmúltán nehéz újra tanulni a barátságok rendjét.*”

„Első lépésben értse meg ki-ki saját magát.” „Az önértés egyik legnagyobb gátja a gőg.” (Az utóbbi két mondat a negyedik és az ötödik bekezdés élén áll, mindkettő Széchenyi önismeretigényét visszhangozza; ez a szólam erősen, patetikusan csendül föl, a legnagyobbinak mondott magyartól származását is felfedve, országos-nemzeti érvénnyel, igénybejelentés formájában a KMP-ben.¹⁶ „Nincsen egy tiszta Magyarország, amire támaszkodni és emlékezni lehetne; csak mi vagyunk itt, kérem.” „A tekintély nem a rátartással van párban.” „A gőg és a félelem, a kevélység és a bizonytalanság . . . nincsenek messze egymástól.” „A politikus is ember. . .”

A kurziváltan írt kulcsszavak ugyancsak kiadják az egész gondolatmenetnek a vázát: ember (lenne a pártmufti?), ezek (emberek?), (szellemi) készenlét (helyett) résen levést (tapasztal a szerző); (Nincsen egy) tiszta (Magyarország); (csak) mi (vagyunk itt, kérem).

A folyamatos személyes jelenlét, érdekelttség, érintettség érzését az egyes szám első személy következetes használata csak fölerősíti. Érdekes, ambivalens viszonyba kerül ez az igehasználát, s ami vele jár, a köznyelvi klisékkel.

Mondatfűzésében, szövegszerkesztésében tapintatosan és jelentésszerűen elhallgatni (pl. a bájdorongos képességekről szólva), hirtelen váltani (a második bekezdés elején), a várttól eltérő irányba menni (a hatodik bekezdés elején) egyaránt tud a szerzőnk. Tapintat, témaváltás, gondolkodtatás, meggyőző szemléltetés és okadatolás, keretképzés vezérli a szövegkoherencia megteremtésében.

A mikrostruktúrákat tekintve: erős érzelmi töltés hordozója a szokatlanul hosszú, párhuzamokkal élő, a kötőszavakat halmozó mondat (hatodik bekezdés), a kötőszók és a vesszők elhagyása, a kérdő mondatok halmozása (a negyedik, ill. hetedik bekezdés).

Köznyelvi, közhelyes dolog X-szel, Y-nal jelölni az embereket; a publicisztikában szokás kiírni az érintettek családi vagy teljes nevét; mégis, itt a tipizálásnak és a konkretizálásnak gondolkodtató és rafinált módját láthatjuk ebben: a közismert nevek olvastán az olvasó arra érez késztetést, hogy a betűjelek mögé is mendemondából vagy az életből ismert személyeket képzeljen. A szexuális motívumra itt inkább csak az indításhoz-záráshoz van szüksége az írónak, ide elegendők a betűk; a jóval nagyobb teret kitöltő politikai motívumokba illenek, bennük jól elférnek a konkrét, olykor teljes nevek. A szexualitásnak több megértés, vonzalom, a politikának több undor jut. (A vonzalom és undor, az értékelítettség és értékhiány — főleg a szexualitás és a politika közegében megfogalmazva — eszünkbe juttathatja az ironia jelenlegi hazai nagymesterének más munkáit, de akár Adyt is.)

Esterházy zárójelező technikája is megérdemel egy bekezdést: a bekezdésekénél eggyel több a zárójelpárok száma. Lekerekít, kitér, továbbgondol a zárójelek között az újságcikk írója; meg közönségeskedik, pontosít, ironizál; megint másutt sajnálkozik, kommentál, visszapillant;

¹⁶ A Bevezetésben a harmadik fejezet részleteiről, zárlataról van szó.

nagyképüsködik, játszik a szavakkal és jelentésükkel; stilizál vagy éppen bagatellizál. Tessék a szöveg alapján meggyőződni erről a hallatlan gazdagságról! Olyasféle a zárójelpároknek, a köztük olvashatóknak a szerepe, mint a nagyobb terjedelmű Esterházy-opusokban az alcímeknek, a margóra, a szemközti oldalra, a lap aljára írt kísérő szövegeknek, megjegyzéseknek, kommentároknak, emlékeztetőknak, parafrázisoknak, idézeteknek, a szövegközi rajzoknak, fényképeknek, emblémáknak meg egyebeknek: érdekességül szolgálni, új és új nézőponthoz juttatni az olvasót, szokatlan értékelési módokat kínálni neki, kizökkenteni a befogadót biztosnak érzett pozíciójából, kimozdítani elváráshorizontjából, s új, nem szokásos tartalmak, relációk befogadására készíteni. Sem kimeríteni, sem hierarchizálni nem lehet a szöveget destruáló eszközöket — a zárójelezés funkcióit sem: mellérendelésről, a sokféleségnek ellentétekben és variált viszonylatokban történő visszaadásáról van szó.

A súlytalanítás, a lefokozás a szerepe egy-egy szójátéknak, szándékos nyelvrontásnak. Ötvöződik ez a kettő „*a különböző felek, harmadok, negyedek egymást megértsék*” szövegrészben: a felek analógiájára képzett szavak szándékosan hibásan vannak társítva. Ide sorolható az a tautológiászerű, kakofóniaszerű szótársítás, amely a politikai nagyotmondást, nagyotakarást parodizálja (*vezetni akar ni akarjuk*), ill. amely a szerző kényszerűen igénytelen emberóhajtását ironizálja (*Szinte akármilyent akár . . .*).

8. Műfaji kettősség: irodalom és politika; modalitás

Nagyításaival és kicsinyítéseivel, túlzásaival és lefokozásaival józan egyensúlyt teremt Esterházy a szélső pólusok között: közös nevezőre hozza, emberiesíti a vélt és valóságos szélsőségeket — mind helyzetrajzában, mind vágyképében. Azért kell józannak és realiztikus szemléletűnek tartanunk, mert a pártfunkcionáriustól a család bolondjáig, az egyetemesített és felnagyított kevélységtől a lavórnyi országig, közös láb gombáinkig néz és lát, mérlegel és gondolkodik. Írónak kiválóbb, mint politikusnak; stílusbravúrt hajt végre, politikai receptet — érthető módon — nem adhat.

Írói publicisztikának, háromflekkes tárcának mondja Réz Pál a *Nőt akarok!* . . . testvéreit;¹⁷ esszéit, irodalmi publicisztikát, műfaji határvidéket ír idevágó tanulmánya címébe és alcímébe Mészáros Sándor, s ebben meg-egyezhethünk; hasonlóan a kosztolányis-babitsos indíttatásban, tartásban, a babitsi „apolitikusságban”.¹⁸

Íróinktól meg megkérdeznénk, cikke legerősebbnek érzett része kapcsán: tényleg újszülöttek, vagy valamilyen folytatásai a korábban is tapasz-

¹⁷ Réz Pál: Hét jelző kódával. Holmi, 1991/9.

¹⁸ Mészáros Sándor: Ami történik velünk. E. P. esszéi és irodalmi publicisztikája, Alföld, 1991/12.

talt mentalitásnak „az *Új Kevélység, nagyképűség, pökhendiség*”? Nem lehet örökölni a „különleges anyagból gyúrtság” kényszerképzetét? A megfélemlítettséget, az oktalan megalázást? Nem várják-e el a kifogásolt nagyképűsködést reflexeink, beidegződött magatartásformáink? Ki vagy mi lehet itt a követhető modell? Elegetően erős-e a cikk zárlatában a silány, a buta, a csúf, az „úgyis az van, ami van” ember óhajta? A „*csak ne legyen központosítva*” olyasfélélet jelent, hogy ne legyen politikailag „fertőzött”, „manipulált” ez az ember? A közhelyes, régi „igazság” támad föl rafináltan-játékosan, amely szerint a politikán kívül terem a derék, becsületes ember? Nem érzem adekvátnak a befejezést — mert az egész cikk kerek; az anekdotatéma felvillantása után anekdotai hang, majd tény- és példaleírás, bizonyítás, meggyőzés következik; s ezek után újra közhelyes lebegtetése a vágynak (józan visszafogása az óhajtnak?), ami a stílusegységnek és -bravúrnak szerves része lehet, de nem egyszersmind a végig kimondottan a politika dimenziójában (is) tartott eszmeifuttatásnak politikailag érvényes lezárása is.

Nem vizsgáljuk most, mi köze van írónknak, emberfelfogásának a transzcendenciához, a keresztény perszonalizmushoz, de hogy a tragikum iránti affektivitása tényleg csekély, egy-egy mű egészére domináns módon ritkán terjed ki, ezt hisszük, s szavaival is jellemezzük ezt a körülményt: „Legjobban szeretem azt a tréfát, amely egy nehéz, jelentékeny gondolat helyén áll, egyszerre ujjmutatásul és szemhunyorításul.”¹⁸ Mintha jellegében és egészében a Mikszáthéval lenne rokon ez a magatartás — az ismeret, az önismeret, a szókimondás másféle szintjén, a történelmi és társadalmi háttér, az egyéni és nyilvános életvitel nagyfokú eltérése ellenére is.

9. A cikk viszonya az előzményekhez; mítosz és filozófia

Mint cseppben a tengert: így véljük olvasni az elemzett tárcában az egész Esterházyt. Tárgyában, hangulatában, felépítésében, stíluseszközeiben ennyire koherens szövege talán kevés van a szerzőnek; közelinek tartjuk e publicisztikai írás rokonságát a *KMP* viszonylag egységes és összefüggő blokkjával, az *Egy szemtanú vallomása*i című résszel s a III. fejezettel. Az előbbi tárgyában, hangulatában, szerkezetében már anticipálja az elemzett cikket; a csupa kérdésből álló fejezet pedig az egész *KMP* csúcát jelenti a formálás ereje, az érzelem hőfoka, a hatás elementaritása szempontjából is; közösségi programot és életfilozófiát itt kérdésekben fogalmaznak meg az Esterházy-himnuszok.¹⁹ A kérdezési kényszer aztán a cikkből is visszaköszön, sőt elemző szövegünk is él vele.

Úgy is mondhatjuk: hasonló gondolatok és érzések, hasonló nyelvi, stílári, szerkesztési megoldásokban jelennek meg a *KMP*-ben és a *Nőt a k a r o k! . . .*-ban: a magánélet közéletbe, a szex(ualitás) politikába vált

¹⁹ Bevezetés, 472-től, ill. 482-től és 497—499.

át és fordítva; a kérdések állításokká lesznek; az emberi viszonylatok társadalmiakká, népivé-nemzetivé emelkednek perspektívájukban. A hazaszeregetet kapcsán amabban más nagyjaink mellett Németh László gondolatai — főleg: a születésünk helye kötelez! — kapnak kiemelt, formailag is és tartalmilag is megkülönböztethetően nagy fontosságot, jelentőséget; emebben — utaltunk rá — Széchenyit tapinthatjuk újra.²⁰ Folytatja, alakítja a maga és mások hagyományát Esterházy.

Szüülőhelyünk kötelez — Németh és Esterházy szerint; én is így gondolom. Mások mítosznak vélik ezt, s úgymond, csak a szabadság filozofikuma, az egyén önérvényesítése a törvény, a tiszta beszéd. Hadd vitatkozzam ezzel a felfogással — cikkünk alapérzése s bizonyos szakirodalmi állásfoglalás²¹ „ürügyén”. Kétségtelen tény egyfelől, hogy a konkrét hazához, a konkrét nemzethez sokféle ködkép, öncsalás és népbecsapás is kapcsolódhatott a történelem folyamán; másfelől a szabadság elvont eszméje tényleg kevésbé diszkreditálódhatott, s ma is könnyebben pontokba szedhető fogalom. Az is tagadhatatlan viszont egyrészt, hogy születésünkkel nem egy-egy Robinson jön a világra, hanem valahová, valamibe beleszületünk, közösségbe, szokásokba, törvényekbe, hagyományokba; s az egyén az élete során egy sor dolgot, tárgyakat és eszméket előbb kap, csak aztán adhat ilyeneket, gondolhat az önmegvalósításra. Bizonyos másrészt, hogy a szabadság kívánatos állapota, folyamata korról korra csak deklarált, korlátozott, ellentmondásos megvalósulását érthette meg. Így aztán mítosznak nevezhetjük ezt is, nemcsak a nemzetet.

Egyébként sem a nemzeti elv (a Balkánra, a Kárpát-medencére gondoljunk), sem az ún. európai paradigma (a piacgazdaságra, a demokratikus egyenlőségre, a racionális teljesítményelvre, élvezetelvre épülő társadalmi modell) nem valósult meg következetesen és maradéktalanul kontinensünkön, a centrumokban és a perifériákon.²² Már csak ezért sem lehetünk egyoldalúan kirekesztők: kell, kellene nekünk a közösség (a „mítosz”), meg a szabadság („a filozófia”) is.

²⁰ Bevezetés, 493. Németh L. itt következő mondatait E. P. külön bekezdésbe emeli, nem alakítja át kérdésekké, kiteszi az idézőjeleket, közli, kit idéz — a Bevezetés-beli idézet-beépítések többségétől eltérően. — „A lebecsülés jogos lehet, mint ítélet, de nem lehet az, mint magatartás. Országunk mint hely lehet elmaradott, szánalomra méltó, mint működésünk kijelölt helye minden terek közül a legfontosabb. A hely, amelyen világra jöttünk, éppúgy kötelez, mint a természet, amelyet világra hoztunk.”

²¹ Radnóti Sándorral polemizálok itt — a Diptychonban olvasható álláspontjával, meg azzal, amit mítosz és filozófia kapcsán kifejtett Debrecenben az Irodalmi Napokon 1991-ben.

²² Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma” Európai kultúra — világkultúra, 1986.

10. Esterházy és író-politikus publicista társai; állítások, jelzések, feltételezések

Az irodalmi jellegű, de politikai tárgyú publicisztikai írásnak a tágabb kontextusát a politika, a sajtó, a kortársak hasonló produktumai jelentik. Az igazságtétel, a tulajdonosok privatizálása, a médiavita, a politizálás stílusa, iránya, a modernizáció útjai, az erkölcs...

Az irodalomnak sajátos szerepe van viszonyaink alakításában: (akarjuk — nem akarjuk) a hagyományok következtében, mert benne sok más szférát megelőzve indult a rendszerváltás, mert több író is politikacsináló lett. Az értelmiség szerepe és felelőssége meghatározó. Egyaránt így látják ezt Esterházy és társai. Egyáltalában nem mindegy: szolgál, kiszolgál, uralkodik, maradéktalanul betagozódik a pártokba, kulturbugris (kb. 'szakbarbár') marad ez az értelmiség, vagy megőriz valamit szellemi függetlenségéből, s mielőtt a damaszkuszi úton tolongana, megéli hatalma és erköltese, esze és jelleme között a lehetséges konfliktusokat.

A leszámolás, átvilágítás, megbékélés — az igazságtétel három lehetséges megoldási módja közül Esterházy az utóbbi mellett van.²³ Tőle való a szállóigévé lett mondás: „Csúcsforgalom van a damaszkuszi úton” — az elvtelen és hirtelen, haszonlesésből bekövetkező pálfordulásokra célozhatunk vele. Ugyanő írja: „AZ IRODALOM AZÉRT LEHETSÉGES, MERT A VILÁG MÉG NEM KÉSZ.”²⁴ Tudják ezt rajta kívül Konrád, Csoóri, Csurka, Benedek és mások is, ők is megírják a maguk publicisztikáját, és módot adnak az összevetésre; szerencsénkre, mert abban az etikában, művészetben, politikában, piacban, amiket magunk is folyamatosan tanulunk, tanítunk, alakítunk, élünk — analógia, viszonyítás, szubjektívizmus nélkül nem sokra mehetnénk.

Sokféle nézőpont, felfogás, gondolkodásmód érhető itt tetten. Ennek oka lehet az eltérő származás, iskolai végzettség, életkor és életkor, a különböző példaképek, a vállalt közszerepek s egyebek. Bevallottan vagy bevallatlanul bizonyos utópizmust táplálnak az erkölcs, a művészet, a piac, a politika egyike vagy másika iránt. Egyikük erősebben vonzódik a pátoszhoz, másikuk csak a rejtett pátoszt engedi meg magának, a harmadikuk leginkább az ironia közegében érzi igazán jól magát. Bizonyos fragmentaritás — kollázsokban, ponttól pontig, csillagtól csillagig, naplószerűen dátumozva fogalmazás — szinte mindegyikükre jellemző. Az esszé műfajának más és más változatait művelik.

Ebben a „mezőnyben” Esterházy írásai a leginkább irodalmi jellegűek; a leginkább tudományosak, szakszerűek Konrád Györgyéi; a leginkább történeti-erkölcsi alapozásúak Csoóri Sándoréi. Nemesak a műfaj, a stílus és

²³ L. Szabó Mátyás cikkét, Kolozsvári Grandpierre Emil levelét a Magyar Nemzet 1992. jan. 27—28-i sz.-ban.

²⁴ Bevezetés, 403. (A nagybetűk is onnan vannak)

a felfogás más, hanem a közeg is, amiben megszólalnak. Olvassuk ezért mindannyiukat, szívünkkel és agyunkkal fogadjuk be inkább komplemen-
táris, mint kirekesztőleges igazságait.

(Debrecen, 1992. febr.)

Zabó Zoltán

József Attila: Sárga füvek

(A jelek asszociációs elsődlegessége — az elliptikus grammatikai vetület)

1. Sárga füvek a homokon,	1.
csontos öreg nő ez a szél,	2.
3. a tócsa ideges barom,	3.
a tenger nyugodt, elbeszél.	4. 1.
Dúdolom halk leltáromat.	5. 2.
6. Hazám az eladott kabát,	6.
Buckákra omlott alkonyat,	7. 3.
nincs szívem folytatni tovább.	
9. Csillan a nyüzsögő idő	
korállszirtje, a holt világ,	
a nyírfa, a bérház, a nő	
12. az áramló kék égen át.	8. 4.

A vers különös ellentétekről vall. A költő életének talán legderűsebb nyara a háttérben, s ekkor a jelenből (1933-as esztendő) vagy a közeli emlékekből megszületik a három drámai strófa. Dalforma, de kemény, illúziómentes. A merész asszociációk alapján létrejövő metaforák majdnem a szürrealizmusba csapnak át.

A 12 soros 3 versszakba rendezett költői szövegben az első legszembe-
tűnőbb szintaktikai tény a kötőszó-nélküliség. A kötőszók hiánya a fordula-
tok jelöletlenségével azonos.

A költemény komponensei a gondolatformából következően lineárisan,
hierarchikusan elrendezettek.

A *Sárga füvek* szintaktikai szegmentálását, a mondategységek és mon-
dategészek közötti tartalmi, logikai összefüggés feltárását nemcsak a kötő-
szónélküliség nehezíti — bár a kötőszók szerepe a tömbök kiépülésében is
fontos — hanem a jelek, jelkapcsolatok keltette asszociációk együttes össz-
képzetét hordozó, egyéni módon kezelt költői szintaxis is. A vers grammati-
kai, szintaktikai és konstrukcionális (gondolattükröző) tagolása nem esik
egybe. A grammatikai viszonyokat a konstrukcionálisak szegmentálják át
(vö. Békési 1986: 60).

A mondatstruktúra feltárását nehezíti a mondategészek és mondatagy-

ségek számának megkérdőjelezhetősége. Sorvégi pont zárja a 2. versszak első sorát: *Dúdolom halk leltáromat.*, így ez mondategész. A versszakban mint továbbszerveződött egységben ugyanez mondategységként értékelhető. Egy mondategység a 2. versszak 2-3. sora: *Hazám az eladott kabát* a nominális viszonyal kifejtett metaforát értelmezi a *Buckákra omlott alkonyat* értelmező jelzős szerkezettel kifejezett teljes metafora.

A költemény szintaktikai szerkezete a tartalomnak, a jelentések merész „villódzásának” van alárendelve. Ennek a merész jelentésnek, jelentéseggyüttesnek a forrása nem a szójelentés, hanem a szavak grammatikai helyzete, a szűkebb, tágabb szövegkörnyezetben elfoglalt helye. Különösen észlelhető ez a sorvégeken, ahol heterogén, egymásra következésükben meg-hökkentő nyelvi elemek csendülnek össze.

A versmondat-építkezés következménye a keresztrímes összecsengések változatos mondatrész szerinti megfelelése is:

Hh ——— Á = *homokon* ——— *barom*

A ——— Á = *a szél* ——— *elbeszél*

T ——— A = *leltáromat* ——— *alkonyat*

A ——— Hi = *kabát* ——— *tovább*

Jbi ——— Jért = *idő* ——— *a nő*

Jért ——— Hh = *a (holt) világ* ——— *(égen) át*

A sorvégekre hétféle mondatrész kerül (A : 2, Á : 3, T : 1, H : 3 = Hi, Hh, J : 3 = Jbi, Jért). Inverzió következtében kerül sor végére a két alany: *Csontos öreg nő ez a szél* (2. sor) *buckákra omlott alkonyat* (7. sor), sajátos versmondattani elrendezés, a rímes áthajlás révén maradt sor végén a birtokos jelző: *Csillan a nyüzsgő idő | korállszirtje* (9–10. sor). Azonos mondatrészek vagy szintagmatagok nem kerülnek rímes összecsengésbe.

A hívó rím előre mutató szerepű, mivel rá szükségszerűen következik a felelő rím. A grammatikai változatosság arányában csökken a rím��avak kötöttsége, „várhatósági foka”. Így a rímpárokban egymástól elütő, meglepetésszerű elemek társulnak, teremtenek összképzetet. A rímek vertikális és horizontális síkban is gazdag képzettársítások elindítói, részei vagy összegzői. Az így kialakult mikroasszociációs egységek a költői szöveg egészét átfogó összképzet mozaikszerű kiépülését szolgálják. A költemény jelentős szervező ereje szemantikai síkon a nyelvi elemek (jelentéses egységek) asszociációs kapcsolata.

A versnek erős a fogalmisága. Ezek a fogalmak válnak a versen belül asszociációs érvényűvé, vagyis a fogalmi sík vált át képi szintre az asszociációk által. Innen ered a képszerűség benyomása már a költemény első versszakában. Az indító versszak egy mondategész. Négy mondategységében a versindító „lírai tájkép” épül ki. A tagmondatok lineáris kiépülése a vers egészét tekintve itt a leginkább nyomon követhető:

((1←2→3) → ← (4)): *Sárga füvek a homokon*, [mert (= 'tikkasztja a szél')] | *csontos öreg nő ez a szél*, | ['fúj a szél' =] ezért] *a tócsa ideges barom*, [ellenben] *a tenger nyugodt, elbeszél*.

A versszak „összekovácsolt” képei a képzet- és gondolattársítások példái. Ennek megfelelő a nyelvi heterogenitás.

A költemény címe *sárga füvek* a versből — az első sorból — kiemelt csonka sor.

Az első sor egyben az első mondategység: *Sárga füvek a homokon*, olyan mondategység ez, amelyből csak látszólag hiányzik az állítmány: *Sárga füvek [vannak] a homokon* → *a füvek sárgák = elsárgultak*. A *homokon* határozó zárja a mondategységet a *fű* = 'az elpusztíthatatlan' helyét jelölve: [*'Sárga a fű a homokon* = mégis megél rajta'].

A *homok* felelő ríme a *barom*, mondategységében névszói állítmány. E fogalom negatív jelentéstartalmát járulékos fogalommal erősíti az *ideges* minőségjelző. A versmondat versélre kerülő alanya a *tócsa* viszont, mivel élettelen főnév (természeti fogalom) enyhíti az állítás „élességét”. A meglepő nyelvi elemek a tudatot ide-oda vibrálásra készítetik. A képzeletet az állítás egésze: *a tócsa ideges barom*, elvont fogalmi síkra tereli. Az állítás okát világítja meg a 2. mondategység sor végi alanya a *szél*, amely a tudatot a konkrét (természeti) irányba mozdítja el: annak, hogy *a tócsa ideges barom* oka, magyarázata, hogy *fúj a szél*. A *szél* nőnemű természeti jelenség: *csontos öreg nő ez a szél*, jelzői *csontos öreg* emberi vonatkozást társítanak. Az első versszakot záró *elbeszél* igei állítmány alanya *a tenger*. A költő kitágítja a képi mozzanatot. *a tócsa* a valóság egy „szelete”, *a tenger*: 'a végtelen', egyszerre végtelen idő és végtelen tér. Az idő dinamikus, nyugalom és dinamizmus, amelyben mindig van egy nyugvópont. *A tenger nyugodt, elbeszél* kiegyensúlyozott nyugalma ellentétes az 1—3. mondategységgel. A versszakot alkotó szavak elsődleges jelentése a közös tartalmi jegyek alapján létesülő jelentéstani viszony a konkrét sík „fenntartója”. Részei a természet fogalomkörébe vonhatók: *füvek, homok, szél, tócsa, tenger*. Erre a jelentésre másodlagos jelentések épülnek. Az egyes szavak jelentése a mondategységben is átértékelődik (*szél* = *csontos öreg nő*), továbbá a versegész hierarchikus rendjében többszörös funkciót nyer.

Az *elbeszél* versszakzáró állítmányt hangulatilag folytatja a 2. versszak indítása: *a Dúdolom* csendes, halk igei jelentése. Ebben az igealakban jelenik meg az E. szám 1. személyű lírai én, a vers érzelmi (emotív) üzenetének megfogalmazója, a költő. Ez a személyesség sűrűsödik a sorvégi hívó rím *lettáromat* (tárgy) birtokos személyjeles főnév *-m-*jében. A *lettár* kontextuális jelentése 'leszámlálás, örökség'. Ezt az összegzést sűriti a 6. sor: *Hazám az eladott kabát* = 'ez mindenem, ezzel rendelkezem'. A *lettár* rövid: *Hazám az eladott kabát*, | *Buckákra omlott alkonyat* jelzős szerkezettel értelmezett teljes metafora. A *kabát* — *tovább* meghökkentő rímpár első tagja köznapi, konkrét fogalom, de kontextuális jelentése tágabb, mint a konkrét megnevező fogalomé. A meglepő állítás: *Hazám az eladott kabát* mozzanataiban (társadalmi) valóságra vonatkoztatást, esetleg a költő életének egy momentumát

is sűrítetheti. Ennek az értelmezésnek a „magját” az *eladott* minőségjelző képezi, mely mint befejezett melléknévi igenév tulajdonságfogalomként cselekvésfogalmat rögzít, vonatkozásában pedig állapotfogalmat (’szegénység’) sejtet. A *lettáromat* rímhívóra az *alkonyat* felel, a szó jelentéséből adódóan ’a vége a napnak is’ asszociációját keltve. A versszak fanyar hangulatát a *tovább* időben, térben előre mutató határozó zárja, a költő érzelmi állapotát (álláspontját) is „bekódolva” a mondategységbe: *nincs szívem folytatni tovább*. Az odaérthető *azt* mutató névmás lehet anaforikus utalás, így a *lettáromat* tárgyra utal vissza. A vershangulatból következhet az *azt* kataforikus szerepe is: *nincs szívem folytatni tovább azt*, de a grammatikai utalóelem nem tartalmazódik konkrét fogalmi tartalommal. *Nincs szívem folytatni tovább ’a verset(?)’, ’az életet(?)’,* ez a jelentéslebegtetés, elhallgatás, a ’nincs értelme az életnek’ asszociációját ébreszti.

A 3. versszak egyetlen mondategység. A merész asszociációkkal, képekkel együtt vibrál az *idő* is, de nem halad előre: *Csillan a nyüzsgő idő*. Az enjambement következtében sor végén maradó *idő* birtokos jelzőt a gondolat töretlen folytatásaként követi a 2. sor elején a versmondat alánya: a *korállszirtje* metafora. A *koráll* a ’holt állatok maradványa’ jelentésben a mulandóságot érzékelteti csakúgy, mint a versszak minden mozzanata:

*Csillan a nyüzsgő idő
korállszirtje, a holt világ,
a nyírfa, a bérház, a nő
az áramló kék égen át.*

Oszcillálnak a gondolatok, felbukkan — előtűnik minden a „minden mindenre vonatkoztatottságból” ’a minden mulandó’ gondolata bomlik ki. A költemény egészében, de a 3. versszakban „felgyorsítottan” jellemző, hogy a jelentésükben távol eső rím��avak rímmélysége a „jelentés — távolság” növekedésével csökken. Így a befejező versszakban két egytagú rímpár található: *idő — nő világ — át*. Az első hívó rím az *idő*, melyre a *nő* értelmező jelző felel: *a holt világ, a nyírfa, a bérház, a nő* értelmezőjelző-sor utolsó tagjaként. Az értelmező jelzők egy olyan világ elemei, amely élettelen, növényi és emberi is. A verszáró a minőségjelzőkkel bővített helyhatározó: *az áramló kék égen át*. Így tágul a tér és az *idő* végtelenné, vetül vissza, s válik a „lírai tájkép” *tengerének* értelmévé.

A költeményben az élettelen tárgyi és elvont — a természeti, növényi —, valamint az emberi világ mikro- és makroterében megjelenő elemek konnotációinak szintjén értelmezhetjük.

IRODALOM

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Tankönyvkiadó, Bp., 1986.

Török Gábor: A pecsétek feltörése. Bp., 1983.

Szikoráné Kovács Eszter

Versek kreatív-produktív megközelítése II.

Jelen tanulmányunk címe bizonyos szempontból parafrázisa a „A versorganizáció anticipatorikus megközelítése” címnek, amellyel a Szemiotikai szövegtan 3. számában közöltük első közös beszámolóinkat a versek egy nem hagyományos megközelítésmódjáról. Minthogy erről a megközelítésmódról több helyen jelentek meg írások,* s minthogy e megközelítés lényege jelen beszámolóinkból is világossá válik, ezzel itt — elméleti szinten — részletesebben nem kívánunk foglalkozni.

A kreatív-produktív megközelítés a versek következő három szemiotikai összetevőcsoportjának (aspektusának) elemzésére irányul. (1) a versek vizuális (illetőleg akusztikus) fizikai megjelenési formája (szemiotikai szövegtani terminussal a *vehikulum*), illetőleg annak mentális képe; (2) a versben kifejezésre jutó világfragmentum (a *relátum*), illetőleg annak mentális képe; végül (3) e világfragmentum nyelvi megjelenési formájának felépítése (a *formáció* és a nyelvi-szemantikai *értelem*). Ezeket az összetevőket elemeztük a fent említett tanulmányunkban, ezekkel az összetevőkkel (aspektusokkal) foglalkozunk itt is, bár az itt bemutatott gyakorlatok „összetettsége” az említett tanulmányban bemutatottakétól részben eltér. (A bemutatás módját illetően a didaktikai koherencia biztosítása érdekében az idézett tanulmányt követjük.)

1. Kísérlet az eredeti vizuális fizikai megjelenési forma helyreállítására

Ennek a kísérletnek a végrehajtásához József Attila *Látod?* című versét (József Attila minden verse és versfordítása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 206 választottuk (lásd T1).

(T1)

Látod?

A nap kigyulladt vonata elrobogott
Egykedvű küszöböm előtt.

Eredj csak.
A te lábaid nyoma

Nem fáj már néki többé.
 Csönd van
 Csak egy esobbanás:
 Kövér halamat visszaadom a folyónak
 Egy surranás:
 Gyöngye madaram visszaadom a mezőnek
 Eredj csak.
 Elfedezi megcsorbult levelét
 A virág.

Látod?
 Már esteledik.

Ezt a szöveget a gyakorlat 14 résztvevője (néhány egyetemi hallgató és néhány tanár) a következő formában kapta meg a szerző és a cím említése nélkül (lásd T1/0):

T1/0

a nap kigyulladt vonata elrobogott egykedvű küszöböm előtt eredj csak a te lábaid nyoma nem fáj már néki többé csönd van csak egy esobbanás kövér halamat visszaadom a folyónak egy surranás gyöngye madaram visszaadom a mezőnek eredj csak elfedezi megcsorbult levelét a virág látod már esteledik

A feladat így hangzott:

a) Hozzanak létre egy (vagy két tömbből álló, vagy versszakokra tagolt) versvehikulumot a T1/0-ból; a létrehozáskor alkalmazzanak nagybetűs (szöveg)mondatkezdést, központosítást ott, ahol azt szükségesnek látják;

b) adjanak címet létrehozott versüknek;

c) próbálják kitalálni, ki lehet a vers szerzője.

Az a) feladat megoldásának eredményeit az 1. táblázat foglalja össze. A táblázat A része a szöveget olyan formában tartalmazza, amely tükrözi a szöveg eredeti tagolását (az 1—15 számok az eredeti verssorok sorszámai), de lehetőséget ad arra is, hogy erre a formára az egyes résztvevők tagolásának eredményeit is rá lehessen vetíteni; az A rész utolsó oszlopa a sorhatárok mellett (lásd a „|” szimbólumot) feltünteti az eredeti vers versszakhatárait is (lásd a „||” szimbólumot). A táblázat B részének 1—14. oszlopai a résztvevők tagolásait is mutatják, a sor- és versszakhatárokon kívül az általuk ezeken a határokon alkalmazott írásjeleket is feltüntetve; de arra vonatkozóan semmi információt nem nyújtanak, hogy az egyes résztvevők hol alkalmaztak nagybetűs sorkezdést. (A 4. oszlop „Látod?” sorában a „0” szimbólum arra utal, hogy ez a szó az adott kompozícióból kimaradt.) — A táblázat B részének utolsó („e”-vel jelzett) oszlopában található számok azt mutatják, hogy melyik helyen hány résztvevő alkalmazott sor- vagy versszakhatárt (az egyes számok előtt a „*” azt jelzi, hogy jöllehet az eredeti versben ott sor- vagy versszakhatár volt, a résztvevők közül azonban csak kevesen tartották annak). A táblázat legutolsó sorában lévő számok azt

jelzik, hogy míg az eredeti versben összesen 15 szegmentum található, a résztvevők szegmentumszáma 6 és 15 között ingadozik (a legtöbben 11—12 szegmentumra tagolták az adott szöveget), és hogy a résztvevők által alkalmazott tagolások az eredeti szöveg 25 különböző helyére esnek.

1. táblázat

A	B														e	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		14
1. A nap kigyulladt vonata																1
elrobogott					.											*4
2. Egykedvű küszöböm előtt.																10
3. Eredj csak																11
4. A te lábaid nyoma																*5
5. Nem fáj már néki többé.																12
6. Csönd van																9
7. Csak egy csobbanás:																11
8. Kövér halamat visszaadom																3
a folyónak																13
9. Egy surranás:																8
10. Gyöngé madaram visszaadom																4
a mezőnek																13
11. Eredj csak																10
12. Elfedezi megesorbult levelét																1
13. A virág.																2
14. Látod?																*1
15. Már esteledik.																*2
25	15	12	11	11	61	11	21	31	5	13	12	12	10	8	12	

A táblázatba foglalt eredmények rövid interpretációjaként a következőket kívánjuk kiemelni:

— ahol csak kevés résztvevő alkalmazott sorhatárt, azok az eredeti versnek olyan helyei, ahol a szintaktikai szerkezet folytonossága enjambe-ment-nal megtörik: lásd az 1. és 2., a 4. és 5., a 12. és 13., valamint a 14. és 15. sorok közötti sorhatárt;

— a megoldások között jellemzőnek tartható a 4. sorszámú résztvevő megoldása: ő hozta létre a legkisebb számú szegmentumot, s ahol ő sorhatárokat alkalmazott, a résztvevők többsége sor (vagy versszak-) határt alkalmazott (lásd a T1/4-et külön is);

— a résztvevők megoldásai között megtalálhatók mindazok a szegmentálások, amelyek a T1/0 valamely szintaktikailag nem egyértelmű helyének különböző olvasata révén jöhettek létre:

T1/1: A nap kigyulladt.
Vonata elrobogott egykedvű küszöböm előtt.

T1/5: A nap kigyulladt vonata elrobogott.
Egykedvű küszöböm előtt eredj csak!

T1/8: . . . . .
Eredj csak, a te lábaid nyoma
nem fáj már.
Néki többé csönd van.

(Ezek a példák azt mutatják, hogy bár ez a feladat elsősorban a vers eredeti vizuális megjelenési formájának helyreállítási kísérletét szolgálta, a feladat végrehajtásakor azonban a vers nyelvi formai felépítése is érintődött.)

— az egyetlen tömbű T1/2, T1/4 és T1/7, valamint a versszakokra tagolt T1/3 és T1/10 megoldásokat itt külön is bemutatjuk, mert mind tagolásuk, mind nagy- és kisbetűhasználatuk, mind alakjuk (lásd különösen a T1/3-at) elemzésre érdemes.

Ami a *b)* feladat megoldásait illeti, a résztvevők kompozíciójuknak a következő címeket adták:

1: Alkony	8: Az elmúlás
2: Elmúlás	9: (cím nélkül)
3: Este	10: Látod, már esteledik
4: Látod, már . . . ;	11: Látod
5: Búcsúzás . . .	12: Búcsú
6: Esteledik	13: Esteledik
7: Búcsú	14: Esteledik

Ezek között a címek között „idézetjellegű”-eknek tekinthetők a „Látod”, „Látod, már . . .”, „Látod, már esteledik” és „Esteledik” címek (és közvetve az „Este” cím is); napszakra utaló cím az „Alkony”; elválásra utalnak a „Búcsú” és a „Búcsúzás . . .” címek; e címek mindegyike elsősorban úgy értelmezendő, hogy a második személyű todalékok a versben valóban egy második személyre utalnak. Egyértelműen az élettől való búcsúzásra utalnak — ezekkel szemben — az „Elmulás” és „Az elmúlás” címek.

A *c)* feladatra egyetlen megoldás született, József Attilát megnevezve szerzőként. Ezt a választ a 10-es sorszámú résztvevő adta, akinek kompozícióját itt teljes egészében is bemutatjuk.

T1/2

Elmúlás

A nap kigyulladt vonata
 elrobogott egykedvű küszöböm előtt.
 Eredj csak . . .
 A te lábaid nyoma
 nem fáj már néki többé.
 Csönd van, csak egy csobbanás,
 kövér halamat visszaadom a folyónak,
 egy surranás: gyöngé madaram visszaadom a mezőnek,
 eredj csak . . .
 Elfedezi megcsorbult levelét a virág.
 Látod már esteledik.

T1/4

Látod, már . . .

A nap kigyulladt vonata elrobogott egykedvű küszöböm
 előtt.
 Eredj csak, a te lábaid nyoma nem fáj már néki többé.
 Csönd van, csak egy csobbanás, kövér halamat visszaadom
 a folyónak,
 Egy surranás, gyöngé madaram visszaadom a mezőnek,
 Eredj csak, elfedezi megcsorbult levelét a virág.
 Látod, már esteledik.

T1/7

Búcsú

A nap kigyulladt vonata
 Elrobogott egykedvű küszöböm előtt.
 Eredj csak!
 A te lábaid nyoma
 Nem fáj már néki többé,
 Csönd van!
 Csak egy csobbanás.
 Kövér halamat visszaadom a folyónak.
 Egy surranás.
 Gyöngé madaram visszaadom a mezőnek.
 Eredj csak!
 Elfedezi megcsorbult levelét a virág,
 Látod, már esteledik.

T1/3

Este

A nap kigyulladt vonata elrobogott
 egykedvű küszöböm előtt; eredj csak
 A te lábaid nyoma nem fáj már
 néki többé. Csönd van.

Egy csobbanás, kövér halam (sic!)
 visszaadom a folyónak,
 Egy surranás, gyöngé madaram
 visszaadom a mezőnek.
 Eredj csak, elfedezi megcsorbult
 levelét a virág.
 Látod, már esteledik.

T'/10

Látod, már esteledik

A nap kigyulladt vonata elrobogott
 egykedvű küszöböm előtt
 Eredj csak,
 a te lábaid nyoma nem fáj már néki többé.

Csönd van.

Csak egy csobbanás,
 kövér halamat visszaadom a folyónak.
 Egy surranás,
 gyöngé madaram visszaadom a mezőnek.

Eredj csak.
 Elfedezi megcsorbult levelét a virág.
 Látod, már esteledik.

Megjegyezzük, hogy ez a gyakorlat természetesen elvégezhető úgy is, hogy a feladatokat konkrétan fogalmazzuk meg. Kérhetjük a résztvevőktől például, hogy

- alkalmazzanak (vagy ne alkalmazzanak) enjambement-okat;
- alkalmazzanak (vagy ne alkalmazzanak) versszaktagolást;
- hozzanak létre 15 sort a T1/0-ból, minthogy az eredeti versben is annyi van;
- hozzanak létre 4 versszakot, minthogy az eredetiben is annyi van;
- hozzanak létre 1 kétsoros, 1 hámosoros, 1 nyolcsoros és 1 kétsoros versszakot, minthogy az eredetiben is úgy van;

— adjanak a kompozíciójuknak egy nem konvencionális vizuális képet stb.

Azt hisszük, nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy egy ilyen „előgyakorlat” után mennyivel aktívabbakká tehetők a résztvevők az adott vers „analitikus” elemzési folyamatában, és hogy mennyivel mélyrehatóbban tárgyalhatók meg velük a szerző által alkalmazott szegmentáció szemantikai-poétikai funkciói.

2. Kísérlet az eredeti (értelemszemantikai) nyelvi kifejezésforma rekonstruálására

Ennek a kísérletnek a fő célja a költői képek nyelvi organizációjának az elemzése. A kísérlet végrehajtása abban áll, hogy a résztvevők egy hiányos költői szöveget kapnak kézhez, és a hiányzó részek szintaktikailag, ritmikailag, szemantikailag, poétikailag optimális kitöltésére kell kísérletet tenniük. (Ez a gyakorlatípus az idegen nyelvek oktatásában alkalmazott ún. cloze-technikának költői szövegek elemzésére való kiterjesztése.)

Az itt bemutatott kísérlethez József Attila „Ősz” című versét választottuk (József Attila minden verse és versfordítása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 386) — lásd T2.

(T2)

Ezt a verset a T2/0-ban bemutatott formában kapták meg a résztvevők, azzal a tájékoztatással, hogy az első versszak 2. sora kivételével (amely 9 szótagú) e vers valamennyi sora 10 szótagú.

(T2/0)

Tar ágak-bogak (1) között
kaparásznak az őszi ködök,
a (2) hunyorog a dér,

(3) üli a teherkocsit,
de (4) mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, (5), sárga lomb
tolláskodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos (6) pezseg.

Batyuba (7) rongyait a nyár,
a pirosító kedvü oda már,
oly (8), ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy, míg dolgozik,
a (9) körül az ősz ólálkodik,
hogy nyála már a téglákra (10) ?

(11), hogy ősz lesz s majd fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily közel,
hogy szemembe néz s fülembe morog.

A feladat így hangzott:

a) Kíséreljék meg a számokkal jelzett üresen hagyott helyeket poétikai szempontból optimálisan kitölteni;

b) adjanak címet létrehozott versüknek;

c) próbálják meg kitalálni, hogy ki az eredeti vers szerzője.

Az a) feladat megoldásait a 2. táblázatban összegeztük. A táblázat fejlécében az üres helyeket jelző számok alatt a kihagyott szavak találhatóak (a dőlt szedés azt jelzi, hogy arra a szóra legalább egy résztvevő rátalált).

2. táblázat

	(1) <i>rácsai</i>	(2) vaskorlátón	(3) Fáradtság	(4) szuszogó	(5) lompos
1	rácsai	*pályaudvaron	Sötétség	csillogó	lomha
2	rácsai	*liget bokrain	november	roppant új	fázós
3	rácsai	füvek között	*Homály	pirosló	gyűrött
4	rácsai	messzeségben	Rozsdafolt	robogó	fakó
5	rácsai	háztetőkön	zúzmara	füstölő	piszkos
6	rácsai	*pályaudvaron	*Mély csend	*piros	nyirkos
7	*kuszasága	lombokon át	*foszladozva	*sebes	piszkos
8	**bokrok	*lombokon	Zúzmara	füstölő	fakult
9	rései	*vakon	zúzmara	álmában	fázós
10	karjai	*bokrokon	Zúzmara	pirosló	tépett
11	karjai	fűszálakon	Ólmosság	*meleg	lomha
12	gallyai	—	—	?útközben	?egy-egy
13	rejteke	fűszálakon	unalom	*zúgó	bágyadt
14	rései	*közben	?Az ember	valóban	fáradt
15	árnyai	*sötétben	Némaság	?valaki	őszi
16	gubanca	leveleken	Bágyadtság	suhogó	fakó

	(6) tapadás	(7) <i>szedte</i>	(8) <i>váratlanul</i>	(9) gyár	(10) <i>csorog</i>	(11) <i>Tudtam</i>
1	*hideg	köti	*gyorsan	ház	terül	Tudtam
2	nádlevél	szedte	gyorsan eltűnt	kert	csorog	tudtam
3	nedvesség	köti	észrevétlen	ól	csorog	Tudom
4	zúzmara	zárja	váratlanul	ház	csorog	tudtam
5	falevél	köti	hirtelenül	ház	csorog	Tudtam
6	nedvesség	gyűjti	észrevétlen	ház	csorog	Tudtam
7	*levél	viszi	*gyorsan	*házak	folyik	tudtam
8	falevél	köti	hirtelenül	ház	csorog	Tudtam
9	—	köti	magányosan	nyár	csorog	féltem
10	papírlap	köti	mezítelen	ház	csorog	Tudtam
11	*mosogatólé	köti	sietősen	ház	csorog	Tudtam
12	—	köti	hangtalanul	nyár	csorog	tudtam
13	hordalék	köti	észrevétlen	nyár	csorog	tudtam
14	*here	tevé	?nagyon vidám	táj	csepeg	*Nem hittem
15	hamuzsír	fogja	rosszkezdvűen	ház	csorog	Tudtam
16	hamulé	gyűjti	hirtelenül	ház	csöpög	Tudtam

A szavak oszlopokba foglalásánál akkor használtunk nagybetűs szókezdést, ha a szóban forgó résztvevő is azt használt. Egyes szavak előtt a „*” azt jelzi, hogy a megadott szó szótagszáma nem illik az adott helyre, a „**” pedig azt a szót, amelyik szintaktikailag sem illik oda, a „?” azt a szót vagy kifejezést, amelynek elfogadhatósága más szempontból kérdéses.

Elemezzük ezek után a 11 üres hely kitöltését külön-külön.

(1) Az 'ágak-bogak'-nak nemigen lehetnek 'gallyai' és 'gubanca' is nehezen lehet; az 'árnyai' talán nem egyeztethető össze a 'köd'-del; a 'rejteke' és 'karjai' szemantikailag (hangulatilag?) nem hangzik egybe a vers többi részével; a 'rései' — a viszonylagos 'semlegesség'-e miatt — elfogadható lenne; hangtanilag és főleg a képszerűség szempontjából a 'rácsai' fölmúlhatatlannak látszik.

(2) Ennek az üres helynek a kitöltése végrehajtható visszatekintő és előretekintő módon. A visszatekintő mód azt jelenti, hogy az első sorral megkezdett komplex képet kizárólag a 'természet' témakörén belül maradván zárja le ez a sor. A próbálkozások nagy része ilyen jellegű: a 'leveleken' viszont nem egyeztethető össze a „tar ágak-bogak”-kal; hasonlóképpen a 'lombokon át' sem; nehezen okolható meg, hogy miért a 'messzeségben' vagy a 'háztetőkön' hunyorog a dér; elfogadható megoldás a 'füvek között' és a 'fűszálakon'. Előretekintő módon próbálta meg kitölteni ezt az üres helyet az a két résztvevő, aki a 'pályaudvaron' kifejezést választotta, ennek azonban nem megfelelő a szótagszáma; az eredeti 'vaskorláton' kifejezés úgy „viszi előre” a verset, hogy új információt tartalmaz, de nem árulja el rögtön, hogy pályaudvarról van szó.

(3) Ennek a helynek a kitöltésére „Az ember” nem látszik elfogadhatónak; a 'zúzvara' nem nyújt információt, a 'november' is alig; a 'rozsdafolt' valahogy kevés is, meg furcsa is; az 'unalom' is kevés és szemantikailag gyengébb, mint a vers további részeiben található kifejezések; a 'sötétség' már 'szimbolikusabb'; jobbnak látszik a 'bágyadság', 'némaság' és az 'ólomosság'; ezután a felsorolás után a 'fáradtság' a maga „egyszerűség”-ével többnek, jobbnak tűnik valamennyinél.

(4) Az 'útközben' és a 'valaki' itt nem látszanak elfogadhatónak; a 'roppant új' furcsa, erőltetett; az 'álmában' fölösleges ismétlés, amely új információt nem tartalmaz; a 'pirosuló' a mozdonyal valahogy nehezen egyeztethető össze az adott kontextusban; a 'füstölő' is keveset mond; a 'suhogó' olyan hangot idéz, amely nem mozdony hangja; jobb a 'csillogó' és a 'robogó' — mint a 'fáradtság' ellentéte.

(5) Az 'egy-egy' kifejezés ennek a helynek a kitöltésére nem alkalmas; az 'őszi' nem tartalmaz új információt; a 'gyűrött' és 'tépett' (mint tulajdonság) nem alkot a lombbal koherens képet az adott kontextusban; elfogadhatók a 'fázós', 'nyirkos', a 'fakó', 'fakult', a 'piszkos' és a 'bágyadt', a 'lomha'; ebben az esetben nincs az az érzésünk, hogy az eredeti 'lompos' jobb valamennyinél.

(6) A 'nádlevél', 'falevél', 'papírlap' és a 'pezsgés' összeegyeztethetetlenek látszanak, a szöveg adott helyén meghökkentő kép se hozható létre

általuk; a 'hamuzsír' valószínűleg a „pezseg” szó betű szerinti értelméhez asszociálódott; a 'nyirkos' mellett a 'nedvesség' ha nem is teljes fogalomismétlés, de alig tartalmaz újat; a 'zúzmará' se jobb; nem könnyen minősíthető a 'hordalék'.

(7) Az ennek a helynek a kitöltésére alkotott igékkel kapcsolatban feltűnő, hogy a résztvevők kettő kivételével jelen idejű alakot választottak, holott a versben késő őszről van szó, és a keresett ige a nyár 'cselekvését' van hivatott kifejezésre juttatni; a jelen idejű alakok közül az adott kontextusban a 'viszi' lenne elfogadható, de ehhez a versben „batyuban” (és nem „batyuba”) kellene, hogy álljon; a 'köti' kilencszeres előfordulása a „batyuba köt” kifejezés közismertségével magyarázható; a 'zárja' és 'fogja' nem olyan jó, mint a 'gyűjti'; jobb a 'tevé', de kevesebbet mond, mint a 'szedte'.

(8) A 'gyorsan eltűnt' az egyetlen javaslat, amely határozót és igét is tartalmaz; a 'rosszkedvűen' azért nem tűnik jónak, mert miért kellett volna a nyárnak is rosszkedvűen érkeznie; a 'mezítelen' is a távozással egybehangzó, az érkezéssel nem; a 'magányosan' se könnyen interpretálható az adott helyen; hasonló a helyzet a 'hirtelenül' és 'sietősen' esetében is; jobbnak tűnik a 'hangtalanul' és az 'észrevétlen'; a 'váratlanul' azért minősülhet a legjobb megoldásnak, mert amellet, hogy azt tartalmazza, hogy 'hirtelen', azt is kifejezi, hogy nem 'várt módon', és hangzásában 'visszacsend' a 'nyár' és a 'már'.

(9) A résztvevők figyelmét elkerülte az a tény, hogy 'ami' körül az „ősz ólálkodik”, az dolgozik; ettől függetlenül az 'ól' azért nem jó itt, mert előtte „az”-nak és nem „a”-nak kellene névelőként állni; a 'táj' kevésbé tűnik jónak, mint a 'nyár'; egyformán konkrét a 'kert' és a 'ház'; a 'dolgozik'-kal azonban a 'gyár' egybehangzóbb.

(10) A 'terül' nem könnyen egyeztethető össze a 'nyál'-lal; a 'folyik', 'csepeg', 'csöpög' elfogadhatóak lennének mint tényleírások, de egyik sem rímel a „morog”-gal; a 'csorog' tizenkétszeres előfordulása a „csorog a nyála” kifejezés idiomatikus jellegével is összefügghet.

(11) A 'tudom' (már csak a „de nem hittem” miatt is) nehezebben fogadható el, mint a 'tudtam'; a 'féltem' nem tűnik indokolhatónak.

Ezek azok a megállapítások, amik a résztvevőkkel közösen elvégzett elemzés alapján jöttek létre (s mindig így kell, hogy létrejőjenek!). — Megbeszélés tárgyát képezték továbbá a figyelmetlenség következtében létrehozott sorkezdések is.

A fenti elemzés során az egyes költői képek csupán lokálisan (szűk szövegkörnyezetben) alkották vizsgálat tárgyát. Ezen kívül vizsgálni kell az egyes megoldások globális kohézióját (koherenciáját) is. Egy-egy megoldás ugyanis jónak minősülhet az adott helyen, de zavarónak a többi helyet kitöltő elemek (vagy a vers adott elemei) kontextusában. Lássunk itt két megoldást teljes egészében. Az első (T2/10) a tízes számú résztvevőé, a második (T2/x) egy fiktív, a lokális elemzések során jónak (vagy legalább elfogadhatónak) minősülő részmegoldásokból van összerakva. — Az első globális kompozíciójában zavaró a „pirosító” — „pirosító” (részleges) ismétlés, a másodikéban a „nyár” megismétlése!

T2/10

Tar ágak-bogak karjai között
kaparásznak az őszi ködök,
a (*) bokrokon hunyorog a dér.

Zúzmara üli a teherkocsit,
de pirosló mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, tépett, sárga
lomb
tollászkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos papírlap pezseg.

Batyuba köti rongyait a nyár,
a pirosító kedvü oda már,
oly mezeitelen, ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy mig dolgozik,
a ház körül az ősz ólalkodik,
hogy nyála már a téglákra csorog?

Tudtam, hogy ősz lesz s majd
fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily
közel,
hogy szemembe néz s fülemben
morog.

T2/x

Tar ágak-bogak rései között
kaparásznak az őszi ködök,
a fűszálakon hunyorog a dér.

Zúzmara üli a teherkocsit,
de robogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, lomha, sárga
lomb
tollászkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos hordalék pezseg.

Batyuba tevé rongyait a nyár,
a pirosító kedvü oda már,
oly észrevétlen, ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy mig dolgozik,
a nyár körül az ősz ólalkodik,
hogy nyála már a téglákra csorog?

Tudtam, hogy ősz lesz s majd
fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily
közel,
hogy szemembe néz s fülemben
morog.

Szeretnénk remélni, hogy ennek az egyetlen példának a bemutatása alapján is nyilvánvaló, hogy mivel járulhatnak hozzá az ilyen gyakorlatok a költői képek — és általában a költői kompozíciók — elemzéséhez.

A *b)* és *c)* feladatokra összesen a következő 10 megoldás született (a megoldások előtti számok a szóban forgó résztvevők sorszámai):

1. Ősszel	József Attila
2. Közeleg a tél	József Attila
3. Ősz	József Attila
6. Ősz	József Attila
7. Lopakodik az ősz	—
9. —	József Attila
11. Ősz	József Attila
13. Őszelő	Szabó Lőrinc
14. S íme az ősz már valóság?—	
15. Ősz	József Attila vagy Pilinszky János

Külön elemzést érdemelne annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy József Attilának mint szerzőnek a feltételezése mennyiben befolyásolta az üres helyek kitöltésére tett javaslatokat; ezzel azonban itt nem kívánunk foglalkozni, a résztvevők sorszámainak ismeretében ezt az olvasó maga is elvégezheti.

Nyilvánvaló, ez a kísérlet, ill. az ilyen kísérletek is elvégezhetőek konkrét feladat-megfogalmazások alapján is. Az itt tárgyalt kísérlettel kapcsolatban explicit módon kérhettük volna a résztvevőket például arra, hogy

- csak ott térjenek el az alany és állítmány vagy jelző és jelzett szó szemantikai összeegyeztetőségétől, ahol ez az eltérés a létrehozott képre vonatkozóan indokolhatóan látszik;
- a jelentést érintő összefüggések mellett ügyeljenek a szintaktikai „jólformáltság”-ra is;
- vizsgálják meg a kitöltésre ajánlott szavaikat, kifejezéseiket az adott szövegkörnyezetbeli hangzásstruktúra szempontjából is;
- a lokális feladatok megoldásakor vegyék figyelembe mind az adott vers globális kompozícióját, mind saját megoldási kísérletük koherenciáját és így tovább.

SZAKIRODALOM

- Benkes Zsuzsa: „Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan tanítása az iskolában? „A III. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia előadásai. Szeged, 1991., megjelenés alatt. (Ez a tanulmány Petőfi Sándor verseivel elvégzett kreatív-produktív gyakorlatok bemutatását tartalmazza.)
- Petőfi S. János: „Szövegszerkezet és jelentés. Kosztolányi Akarsz-e játszani? című versének elemzése”. *Híd*, Novi Sad, 1985. október, 1313—29. — „Kombinatorikus költői nyelvi játékok”, in: uő.: *Szöveg, szövegtan, műelemzés (Textológiai tanulmányok)*. OPI, Budapest, 1990. 159—99.
- Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: „A versorganizáció anticipatorikus megközelítése”, in: *Szemiotikai szövegtan 3.* (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre), JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 78—104. Ez a tanulmány a következő versekkel végzett kreatív-produktív gyakorlatok bemutatását tartalmazza: Szabó Lőrinc: „A becsi iskolakönyvtár” (a tanulmányban „A becsi toronyban” címmel szerepel, mert egy hibás Szabó Lőrinc kötetből lett idézve); Nemes Nagy Ágnes: „A gondolj-rám-virág”; Czeslaw Milosz: „Ajándék”; Nagy László: „Liliom-dal”; Markó Béla: „A pantha rhei éjszakája” és Áprily Lajos: „Pilinkézz, porka hó”.
- Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: *Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben.* OTTV, Veszprém, 1992. 372. (Ez a könyv szisztematikus bevezetést nyújt a kreatív-produktív verselemzésbe, tárgyalva annak mind szövegtani hátterét, mind az analitikus-kreatív megközelítéssel való kapcsolatát.); *Versek kreatív-produktív megközelítése.* Nyr. 117 (1993.): 26—41. (Etűdök Radnóti Miklós „Éjszaka” és „Keserédes” című verseihez.)
- Lásd továbbá a következő recenziókat:
- Hernádi Sándor: *Az olvasás bűvésze.* Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1989. 185 p. (Benkes Zsuzsa), in: *Szemiotikai szövegtan 4.* (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 166—8.

- Kaspar H. Spinner: Umgang mit Lyrik in der Sekundarstufe I. Baltmannsweiler, Pädagogischer Verlag 1984. 142 (Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegta 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre) JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 172—6.
- Kenneth Koch: Desideri, sogni, bugie. Un poeta insegna a scrivere poesia ai bambini. (Kívánságok, álmok, füllentések. Egy költő versírásra tanítja a gyerekeket.) Milano, Erme Edizioni, 1980. (Terry Olivi; olaszról fordította Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegta 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre) JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 168—72

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa

Elméleti és alkalmazott nyelvészet a kutatásban és az oktatásban*

(1) Még nem is olyan régen — hat-hét évtizeddel ezelőtt — a nyelvtudomány meglehetősen perifériára szorult diszciplínaként szerepelt a tudományok rendszerében. Sokan amolyan segédtudománynak tekintették, s a helyét valahol a pecséttan és a címertan, valamint a felirattan és az éremtan körül jelölték ki. Az természetesen nem kétséges, hogy a nyelvtudomány és a történettudomány egymást kölcsönösen segítik a kutatásban, ám a nyelvtudomány segédtudományi státusra történő kárhoztatása minden bizonnyal a téves felfogással magyarázható, hogy egyetlen és kizárólagos feladata csupán a helyes nyelvhasználat irányítása. Ami pedig ezen túlterjed — az aprólékos, „szórszálhasogató” filológiai munka —, az a tudósprofesszorok igen szűk körének magánügye és szórakozása. S hogy egy ilyen szemlélet gyökeret verhetett a társadalom és a különböző tudományok művelőinek a tudatában, az szinte kizárólag a korabeli nyelvtudomány rovására írható. Annak a szemléletmódnak a következménye, amelynek legkövetkezetesebb letéteményesei az újgrammatikusok.

(2) A nyelvtudomány státusát, rendeltetését övező homály századunk húszas-harmincas éveiben kezdett érezhetőbben oszladozni, ami föltétlenül összefügg a saussure-i tanítások térhódításával, általában azzal az új szemléletmóddal, amelyet a tudományos gondolkodásban a strukturális alapelv érvényesítése jelentett, amit a nyelvészetben a strukturális irányzatok honosítottak meg. Ferdinand de Saussure és a strukturális nyelvészeti irányzatok tevékenysége s a megfelelő nyelvészeti előzmények révén, valamint a századforduló évei óta az egyetemes tudományos gondolkodásban végbement mélyreható változások következtében a nyelvtudomány kivívta viszonylagos önállóságát, azaz létrejött a „nyelvészeti nyelvészet”, egy olyan új paradigma, amelynek az a rendeltetése, hogy a nyelv szerkezetét vizsgálja, az elemeknek és a viszonyoknak azt az összefüggésrendszerét, amely a nyelvnek a lényegét jelenti, és *structura sui generis* jellegét biztosítja. A strukturális nyelvészeti irányzatok elsősorban, de nem kizárólag, a nyelv formális mozzanatait vizsgálták. Már maga Saussure a nyelvészetet, amelynek szemléletét gyökeresen megváltoztatta, és a nyelvet mint egymást kölcsönösen feltételező jelek rendszerét vizsgálja, és kódszerű sajátosságait tanulmányozza, az algebrahoz és a geometriához közelítette, és bizonyos nyelvészeti tételek matematikai megalapozásán fáradozott (Godel 1957). A strukturális nyelvészeti irányzatoknak tudománytörténeti jelentőségük — azon kívül, hogy a leíró nyelv szemléletnek polgárjogot szereztek a nyelvészeti kutatásokban az összes ezzel járó következménnyel együtt — abban is áll, hogy a nyelvtudomány előtt megnyitották az egzaktitás felé vezető utat. Ebben a folyamatban elévülhetetlen érdemeket szerzett a Prágai Nyelvészeti Kör, különösen a

* Elhangzott a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Idegennyelvi Oktató- és Kutatóközpontjának 1992 júniusi tudományos ülészakán.

fonológia területén. N. Sz. Trubeckoj az oppozíciók logikai rendszerének a kidolgozásával (Grundzüge der Phonologie), R. Jakobson pedig a bináris oppozíciós rendszer megteremtésével biztosított kedvező feltételeket az egzakt matematikai módszerek nyelvészeti vizsgálódásokban történő meghonosítására. Hasonló elgondolások vezették L. Hjelmslevet, a glosszematika főteoretikusát és közvetlen munkatársát, H. J. Uldallt, akiknek tevékenysége és szemléletmódja már közvetlenül a nyelvészet axiomatizálását, egzakt tudományá változtatását jelenti. Az ötvenes-hatvanas években a nyelvészetben észlelhető elméleti kérdések iránti érdeklődést jelentős mértékben segítette és befolyásolta az információelmélet és a kibernetikai szemléletmód térhódítása, általában azoknak a nyelvészeti kérdéseknek a megoldása, amelyeket a gépi fordítás és a számítógépek megjelenése tűzött a tudományos kutatás elé. Az amerikai deskriptív nyelvészet új eredményei (a disztribúciós elemzés, Harris, Hockett és mások munkássága) igen termékeny talajt teremtettek a Boole-féle algebrák elméletének, valamint a kódelmélet módszereinek és szemléletmódjának a nyelvészeti vizsgálódásokban történő meghonosítására.

(3) Ez a szerfőlött vázlatos történeti visszapillantás föltétlenül arra utal, hogy a nyelvtudományban a második világháború után bekövetkezett gyökeres változásokat több más tényező mellett kedvezően befolyásolták azok az eredmények is, amelyeket a matematika mondhat magáénak az utóbbi száz évben (l. Máté 1977). A matematikában már a múlt század utolsó harmadában megkezdődik, és a 20. század első évtizedeiben is folytatódik az elméleti alapok felülvizsgálata, mivel például a halmazelmélet megszületésével felszínre kerültek bizonyos paradoxonok, amelyeket a korabeli matematikai apparátussal sem magyarázni, sem kiküszöbölni nem tudtak. A matematikai bizonyítási rendszer felülvizsgálása során az aritmetikát, a halmazelméletet és a geometriát axiomatikus-deduktív alapokra helyezték, s ezáltal megteremtették a matematikai bizonyításban szükséges pontosságot és szigorú biztosító formális-logikai-matematikai rendszereket (mesterséges vagy formalizált nyelvek), melyeknek a következetes alkalmazása révén kirajzolódnak annak a kapcsolatnak a körvonalai, amely a matematika és a matematikai logika, valamint a nyelvészet között fennáll.

Igen messzire vezetne annak a folyamatnak a részletezőbb elemzése, amely a matematikai nyelvészet kialakulásához vezetett. Itt csupán annyit kívánunk hangsúlyozni, hogy a matematikai nyelvészet kialakulása nem csupán a matematika és a nyelvtudomány szerencsés találkozása, hanem jelentős szerepe van ebben a folyamatban a kibernetikának és a lélektannak is, és fejlődését nagyban serkentette az információelmélet (gondoljunk az entrópia fogalmára, mely a nyelvben föllelhető „önként”, a nyelv határozatlansági állapotának a mérésére szolgál), vagy a gépi fordítással kapcsolatos kérdéskör, melynek egyik igen lényeges alkotóeleme a matematikai modellálás. A modell voltaképpen a nyelvi jelenségek axiomatikus-deduktív megközelítése, nem azonos a modellált tárggyal vagy jelenséggel, sem a leírással vagy elmélettel, a modell analóg párja a modellált jelenségnek.

Nem véletlenül villantottam fel a matematikai nyelvészet kialakulásának néhány fontosabb mozzanatát. Mindezt azért tettem, mert így közelebb jutunk az elméleti nyelvészet fogalmának a lényegéhez. S még valami: a matematikai nyelvészet nem a beszéd nyelvészete; a nyelvre, azaz a rendszerre vonatkozik. Ezt a megállapításunkat igazolja két orosz tudós, A. V. Gladkijnak és I. A. Melcsuknak a felfogása is, hogy ti. az egyes nyelvi jelenségek számának a meghatározása sem kísérleti úton történik, hanem „teljesen deduktívan, olyan megfontolások segítségével, amelyek azok absztrakt tulajdonságaiból következnek” (Gladkij—Melcsuk 1973: 190). Nos, a matematikai nyelvészetnek egyik legnagyobb érdeme éppen abban van, ami ebből a rövid idézetből is következik, hogy ti. a nyelvészetet kiragadta a megfigyelés állapotából, és az elmélet szintjére emelte (Máté 1977: 14). „Ilyen megfontolásokból kiindulva — írtam egy hetvenes évek közepén keletkezett dolgozatomban

— nevezi például Y. Bar-Hillel a matematikai nyelvészetet elméleti nyelvészetnek. Ez a látszólagos terminológiai kiigazítása több szempontból is lényeges és elvi jelentőségű. Ha ui. a »matematikai nyelvészet« elnevezésben a jelzőn a »formális rendszerek elméletét« értjük, akkor teljes mértékben jogos az elnevezés. (...) Ha pedig a »matematikai nyelvészet« fogalmát nemi fogalomnak tekintjük, amelynek egyik fajtája a statisztikai vagy kvantitatív nyelvészet, akkor a másikat kombinatorikus vagy elméleti nyelvészetnek nevezhetjük. Ez utóbbi pedig — a megfelelő nyelvészeti »előkészületek« után (Harris, Hockett, Hjelmslev és Uldall) — egyre inkább algebrai külsőt öltött, ez tehát a háttére az algebrai nyelvészet elnevezésnek, annak a nyelvészetnek, amelynek egyik igen jelentős hajtása az ötvenes évek közepén a Chomsky-féle generatív nyelvelmélet (Máté 1977: 14).”

(4) Természetesen az elméleti nyelvészetnek ez a fajta értelmezése nem egyedüli és nem kizárólagos. Ugyanis a nyelvészeknek a túlnyomó többsége sem a múltban, sem a jelenben nem feltétlenül gondolkodott és gondolkodik a formális rendszerek elméletének a fogalmiban. A legtöbb nyelvész, ha el is fogadja az elméleti nyelvészetnek ezt a fajta értelmezését, a fogalmat sokkal tágabban — úgymond — hagyományosabban értelmezi. A nyelvészeti és nyelvi jelenségek kialakulásának és tudományos megismerésének a legáltalánosabb kérdései vizsgálatára vonatkoztatja az elméleti nyelvészet megnevezést. Ily módon ebbe az értelmezésbe beleférnek a gyakorlati kutatásokból levonható elméleti következtetések, kezdve a kikövetkeztetett alakoktól a nyelvtudomány metodológiáján és a nyelvfilozófián át egészen a legmerészebb hipotézisekig. Csak a 19. és a 20. századi nyelvtudomány történetében barangolva utalhatunk — korántsem a teljesség igényével — Humboldtra, Steinthalra, Schleicherre, Schuchardtra, Vosslerre, az olasz neolingvisták munkáira, Saussure-re, a prágaiakra, vagy említhetjük Bröndalt, Hjelmslevet, Ballyt, nem is beszélve a generatív nyelvészek munkáiról, a szövegtan, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a stilsztika elméleti megalapozóiról, a szemantikáról, a szemiotikáról stb. stb. Természetesen az itt találokra felsorolt nyelvtudósok és irányzatok képviselőinek a munkáiban — ha úgy tetszik — együtt van az a két terület — mondhatnánk — egymást feltételezik, amit jobb híján „tiszta” vagy elméleti és alkalmazott nyelvészetnek nevezünk. Vajon ez a megállapítás nem azt sugallja-e, hogy mesterkéltséggel dolog az elméleti és az alkalmazott nyelvészetről mint két különálló diszciplínáról beszélni? Vizsgáljuk meg röviden, van-e reális alapja ennek a megkülönböztetésnek, s ha van, mivel magyarázható.

(5) A 20. századi tudományos gondolkodásnak az az egyik jellegzetes vonása, hogy szerfölkött megnövekedett a nyelvnek a társadalom gyakorlati és szellemi életében betöltött szerepe. Ez elsősorban a század folyamán a tudományos gondolkodásban bekövetkezett gyökeres változásoknak az eredménye, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy az emberiség jeles szellemi képviselői az előző századokban ne lettek volna tudatában a nyelvnek az emberi társadalom életében betöltött szerepével. Századunk tudományos gondolkodásának az az érdeme, hogy eredményei révén a nyelvnek ezt a fontos, szerteágazó — a társadalom életének minden részletére kiterjedő — szerepét az eddigieknél sokkal hathatósabban tudatosította.

Manapság a felgyorsult fejlődés korszakában a tudományokat egyre inkább a társadalom életében betöltött szerepük szerint osztályozzák. Röviden szólva: vannak olyan tudományok, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az anyagi termeléssel, az új technika és technológia eredményeivel segítik az anyagi javak termelését. A tudományok második csoportja a társadalom szellemi életének, kultúrájának, „termékei” előállításának a letéteményese. És végül a harmadik csoportba sorolhatók az ún. szolgáltató tudományok: a matematika, kibernetika, szemiotika, a logika és ne feledkezzünk meg a nyelvtudományról se. A „szolgáltató” jelző szerfölkött megtisztelő minősítés, hiszen nem kevesebbről van szó,

mint arról, hogy a szóban forgó tudományok szemléletmódot és kutatási apparátust kölcsönöznek a különféle tudományoknak (Zvegincev 1977: 43). Most csupán csak a nyelvtudománynál maradva: „Érdeemes fölfigyelnünk arra a nem mellékes körülményre is — írtam egy régebbi tanulmányomban —, hogy a saussure-i »oppozíció« fogalma kvantitatív, metrikus fogalomként — a »távolság« fogalma — a matematikai kódelméletben is föllelhető; a »távolság« fogalmának a birtokában ma már a kódelmélet is — nagyfokú matematikai pontossággal — különbséget tesz az asszociatív vagy paradigmatis és szintagmatikus oppozíciók között (Máté 1977: 11).” Ebből az idézetből nyomban kiderül, hogy a nyelv rendszerszerűsége és egy kód szabályszerűsége között teljesen nyilvánvaló az analógia, amit mind a matematika, mind a nyelvtudomány tudomásul vesz, és mindkét diszciplína a maga módján hasznosítja is. De még tovább menve: a molekuláris biológiában is hasznosítják a megfelelő, a nyelvésztől kölcsönözött szemléletmódot, nem beszélve a szemiotikáról vagy a folklórkutatásról, vagy említhetjük Claude Lévi-Strauss antropológiai kutatásait, az irodalomelméleti vizsgálódásokról vagy a színházi kutatásokról nem is szólva (Marcus 1977: 78–9). A találmányra felsorolt területekről vett példákkal meggyőzően bizonyíthatjuk, hogy ha például szótárnak tekintjük a jelek, okok, helyzetek, események stb. halmazát, ezeknek az összekapcsolási műveleteiben jól kimutatható a paradigmatis vagy szintagmatikus viszony jelenléte. Természetesen a tudományok közötti kapcsolat „nem egyirányú közlekedési útvonal”; a nyelvtudomány is nemcsak a d, hanem kap is.

(6) Fejtegetéseimben eddig a nyelvtudománynak általában azokat a más tudományokhoz fűződő kapcsolatait vettem szemügyre, amelyek legtöbbször a szellemi szférában, az elméleti régióban érvényesülnek. Ám maga a nyelv oly sokrétű és bonyolult jelenség, és oly szerteágazó társadalmi szükségleteket elégít ki, amelyeknek tudományos vizsgálata föltétlenül szükségessé teszi, hogy a jelenségeket az elmélet és gyakorlat fényében vegyük szemügyre. Magát az alkalmazott nyelvészet fogalmát is pragmatikai és elméleti szempontból kell taglalnunk. Pragmatikai értelemben az alkalmazott nyelvészet felöleli a különböző tudományok együttes tevékenységének azokat a területeit, amelyeknek az a célja, hogy a sokrétű társadalmi szükségletek kielégítéséből következő szerfölött fontos gyakorlati feladatokat megoldja. Ezek a feladatok a nyelv legeltérőbb és legváltozatosabb funkcióival vannak összefüggésben.

Ha azonban az alkalmazott nyelvészet fogalmát elméleti szinten akarjuk értelmezni, tehát olyan tudományos diszciplínaként, amelynek megvan az önálló kutatási tárgya, és meghatározott viszonyban van a nyelvtudomány egészével, akkor bizony nem könnyen áthidalható akadályokba ütközünk. Az első ilyen akadály az önálló kutatási tárgy és az önálló módszer. Ezekről viszont az alkalmazott nyelvészet esetében nem beszélhetünk, sőt egyes vélemények szerint (Gorogyeckij 1983: 6) az alkalmazott nyelvészet nem tekinthető önálló nyelvészeti diszciplínának. Ezt az álláspontot igen meggyőzően fejtette ki az V. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson R. Bugarski (Montreal 1978, a kongresszus előadásai 1980-ban Heidelbergben jelentek meg). Felfogása szerint sokkal célszerűbb és ésszerűbb a nyelvtudomány egészének, az egyetemes nyelvtudománynak a gyakorlati, a külső feladatok megoldására irányuló tendenciáiról beszélni (Gorogyeckij i. m. u.). Ennek a felfogásnak a helyességét voltaképpen a nyelvtudomány egész eddigi története is igazolja, azaz az alkalmazott nyelvészet bizonyos értelemben mindig létezett, természetesen azzal a nem mellőzhető megjegyzéssel, hogy a társadalom szükségleteinek megfelelően a különböző korszakokban a nyelv különböző funkciói kerültek előtérbe.

Egyáltalán nem tartozik a könnyű feladatok közé annak a megállapítása, meddig terjed az elméleti és hol kezdődik az alkalmazott nyelvészet. Ennek eldöntése akkor is nehézségekbe ütközik, ha próbáljuk egymástól élesebben elhatárolni az elméleti és az alkalmazott nyelvészetet, de nem lesz könnyebb dolgunk akkor sem, ha a jelző nélküli nyelvtudo-

mány gyakorlatra irányuló tendenciáinak a szempontjait vesszük figyelembe, vagyis ha a nyelvtudományt olyan kutatási területnek tekintjük, amelynek van elméleti vetülete és gyakorlati alkalmazása.

Bármelyik álláspontot fogadjuk is el a fenti két lehetőség közül, azt el kell ismernünk, hogy a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazása igen-igen széles területre terjed ki, s e területek mindegyikének megvan az elméleti vetülete. Vagyis a hatékony alkalmazás lehetősége az elméleti előkészítés függvénye. Arra a kérdésre: mit foglal magába az alkalmazott nyelvészet, röviden úgy válaszolhatunk, hogy mindazokat a gyakorlati feladatokat, amelyeknek megoldásához nyelvészeti ismeretekre van szükségünk. Ha két zárótémát választunk, és felsorolásunk elején a nyelvtudomány klasszikus rendeltetésének nevezett kérdéskörként az anyanyelv és az idegen nyelv tanításával összefüggő nyelvészeti problémákat említjük, és e felsorolást a vezérlés automatizálásával kapcsolatos kérdésekkel zárjuk, akkor a kezdő és a záró témakör közé — a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül — még a következő kutatási területeket sorolhatjuk be: az ún. lingvodidaktika, szótártan, gyakorlati stilisztika, a fordítás elmélete és gyakorlata, terminológia, a mesterséges nyelvek elmélete és gyakorlata, alkalmazott retorika, a tömegkommunikáció elmélete és gyakorlata, textológia, nyelvművelés és nyelvtervezés, az írás elmélete, a beszédhibák gyógyításának módszerei, a nyelvi információk automatikus feldolgozása stb. stb. (l. Gorogyeckij i. m. 1983: 7). Még legalább ennyi, az alkalmazott nyelvészettel érintkező kutatási területet felsorolhatnánk. Ám ez a rövid felsorolás is az alkalmazott nyelvészet köréből cáfolhatatlanul azt bizonyítja, hogy az alkalmazott nyelvészet nincs hermetikusan elzárva az elméleti nyelvészettől, sőt egészen banális megállapítás, hogy az alkalmazott nyelvészetnek is megvan a maga elmélete, pontosabban szólva: az elméleti vetülete. Hogy ez mennyire megfelel a valóságnak, mi sem bizonyítja jobban, mint „az ember—gép—ember közötti kommunikáció” rendszerének a vizsgálata.

(7) A nyelvtudomány már régóta vallja azt az elvet, ami az utóbbi évtizedekben egyre határozottabban tudatosul, hogy ti. a nyelv nem kész termék (ergon), hanem alkotó tevékenység (energeia). Az „ember—gép—ember közötti kommunikáció” vizsgálatában ezt a tevékenységet kell formálisan olyan szerkezetekké átalakítani, amelyek beépíthetők egy, a kívánt gyakorlati feladatokat elvégző egységes rendszerbe (l. Gorogyeckij i. m. 1983: 8). Ennek a rendszernek a kidolgozása és megfelelő működtetése a számítógépes nyelvészet (computational linguistics) feladata. Ez olyan modell kidolgozására törekszik, amely egységbe foglalja a nyelvi rendszert, a beszédtevékenységet és magát a nyelvi anyagot. A fenti kérdéskör, vagyis az ember és a gép közötti kapcsolat vizsgálatának sarkalatos tétele a jelentés abban az értelemben is, hogy az ún. számítógépes szemantikának ez a legnehezebb kérdése; feladata az ember szemantikai képességének a modellálása, melynek igen lényeges mozzanata a szövegfeldolgozás automatizált rendszereinek a kidolgozása. Vagyis olyan rendszerekről van szó, amelyek modellálják az embernek a szöveg megértési és szövegalkotási képességét (analízis és szintézis), s ugyanakkor tárolják és átalakítják az információt amolyan (belső) közbülső szemantikai metanyelvekké. Voltaképpen tehát a számítógépes szemantikának két fontos feladatot kell megoldania: ki kell dolgoznia a szemantikai algoritmusokat és a szemantikai metanyelveket. E két folyamatnak, de különösen az analízis algoritmusainak (a megértés modelljeinek) rendkívül nagy jelentőségük van a mesterséges értelem vizsgálatában. Végső soron a szövegfeldolgozás automatizált rendszerei a természetes nyelv megértésének a modelljei. (A kérdéskörrel részletesebben l. Gorogyeckij i. m. 10 és kk.)

Nem folytathatom a számítógépes szemantika további problémáinak a bemutatását. Csupán arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy ezeknek az alapkutatásszámba menő vizsgálódásoknak milyen fontos szerepük van a hagyományos szemantikai kérdések újfajta értelmezésében. Megemlíthetjük a következő mozzanatokat: a számítógépes szemantika szélesíti

a megmagyarázandó nyelvi jelenségek körét, a jelentéstant bekapcsolja az általános nyelvelméletbe, és biztosítja a szemantika központi szerepét a nyelvtudományi diszciplínák rendszerében, meghonosítja a nyelvészeti kutatásokban az igazság (helyesség) kritériumait, lehetővé teszi a jelentéstani jelenségek formalizálását és a szemantikai viszonyok behatóbb elemzését csakúgy, mint a szemantikai metanyelvek kidolgozását, segíti a jelentés rétegeinek (mélységének) a felderítését stb. stb. (L. Gorogyeckij i. m. 12.)

Nem kétséges, hogy az alkalmazott nyelvészetnek ezek a felvillantott mozzanatai igen erőteljes és kitartó elméleti kutatást igényelnek. Ez a megállapítás különösen vonatkozik az ember szemantikai képességének a modellálására, arra az emberi képességre, hogy a szöveget megértse (analízis), és egy adott értelemnek a szövegét létrehozza (szintézis). A helyzetet bonyolítja — és egyben az elméleti tevékenység, az alapkutatások erőteljesebb fokozását sürgeti — az az egyszerű tény is, hogy a jelentéstani és a korszerű nyelvészeti kutatásokban kitüntetett helyet foglal el. A nyelv vizsgálata ma már nem csupán a nyelvtudomány privilégiuma. Leginkább a szemantika révén, ennek a legkülönfélébb értelmezésében a nyelv vizsgálata fontos szerepet játszik a filozófiában és a logikában, a pszichológiában és a szociológiában, az antropológiában és az esztétikában, vagy említhetjük a művelődéstörténetet és az irodalomelméletet, a kommunikációelméletet és a mesterséges értelem elméletét és gyakorlatát, a pszichiátriát és a terminológiát stb. Az emberi ismeretekkel foglalkozó tudományterületeknek ezt a halmazát gyakran „kognitív tudományoknak” is nevezik, és a nyelv iránti ilyen nagyfokú érdeklődésből következően a nyelvtudomány arculata is fokozatosan változik (l. Gorogyeckij i. m. 12).

(8) Ha az elméleti és az alkalmazott nyelvészet viszonyáról beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy mindkét kutatási területnek közös a végcélja, azonos a kutatási tárgyuk is, azaz mindkét területnek kutatásai során azt kell figyelembe venniük, ami a konkrét valóságban történik, amelyben a nyelvet használják. Ám a legtöbb nyelvész kutatásai során nem mindig gondol esetleges eredményeinek a cui prodest voltára, és a nyelvről vagy annak meghatározott jelenségére vonatkozó hipotéziseit nem mindig veti össze a nyelv valóságával.

Természetesen elméleti, „tisztá” vagy alapkutatások folynak a legkülönfélébb tudományterületeken, ami azt jelenti, hogy például a fizikában, kémiában vagy biológiában a kutató nem mindig egy meghatározott, kitűzött cél elérésére törekszik, hanem amolyan *l'art pour l'art* — úgymond — „öncélú” kutatást végez, ami természetesen hozzájárul közvetve vagy közvetlenül a valóságra vonatkozó ismeretek elmélyítéséhez. Még a legelvontabb elméleti konstrukcióban is bennefoglaltatnak a valósággelemek, s éppen ezért elég nehéz eldönteni, hogy vajon amikor a nyelv lényegét, működési törvényszerűségeit azért vizsgálom, hogy jobban megismerjem, vajon ebben az esetben az elméleti vagy az alkalmazott nyelvészet területén mozgok-e; a lexikográfiának vagy a nyelvtannak — általánosságban véve — legalább annyi elméleti, mint alkalmazott nyelvészeti vonatkozása van, s a példákat szinte a végtelenségig sorolhatnánk. Mindezek a jogos kételyek — természetesen — nem jelentik azt, hogy bizonyos kutatásoknak nem lehetnek gyakorlati céljai.

Házunk táján maradva a nyelvoktatásnak számos vonatkozása igazolja a gyakorlati célok kitűzésének jogosságát, ám — a nyelvoktatás területén maradva — az alkalmazott nyelvészet fogalmát nem szűkíthetjük le az ún. alkalmazott módszertanokra (a nyelvoktatás számítógépes vagy hagyományos módozatainak a vizsgálatára, a sérült beszédmechanizmus gyógyítására stb.). Ezen a területen a pedagógiáé és a módszertané a „főszerep”, a nyelvészet csak részlegesen érintkezik a gyakorlatnak ezzel a fontos terepével. Ez a „részlegesség” viszont nem jelenti a nyelvészet szerepének a csökkenését. Sőt az alap-, ill. elméleti kutatásokban jeleskedő nyelvész itt — a nyelvoktatásban — mérheti le hipotéziseinek a helyénvalóságát vagy használhatatlanságát (l. egyes középiskoláinkban folyó kísérletek eredményeit a generatív grammatika alkalmazhatóságát illetően). (Részletesebben l. Szlama-Kazaku 1983.)

Még mindig a nyelvoktatásnál maradván, ám annak alkalmazott nyelvészeti vonatkozásait szemlélve megállapíthatjuk, hogy maga az alkalmazott nyelvészet csak akkor segítheti eredményesen a nyelvoktatást, ha képes egységes egészbe ötvözni a különböző diszciplínák adatait, módszereit és ezeknek az alapján képes egy ún. integrált szemléletmódot kialakítani, azaz a nyelvoktatás hatékonysága multidiszciplináris együttműködésen alapul.

Ha most még általánosabban szemléljük az alkalmazott nyelvészet feladatkörét, akkor az eddigi eredmények alapján állíthatjuk, hogy az alkalmazott nyelvészet — mint a tudományos kutatásnak egy sajátos területe — kitűzött feladataitól függően nem nélkülözheti a kibernetika, a logika, a matematika, a számítógépes technika, a szociológia, pszichológia vagy a programozás stb. segítségét céljai elérésében (l. Szlama-Kazaku 1983).

Befejezésül tegyük fel még egyszer a kérdést: létezik-e önálló tudományos diszciplínaként az alkalmazott nyelvészet? Ha az alkalmazott nyelvészetet olyan önálló kutatási területnek tekintjük, amelynek az elméleti nyelvésztől eltérő kutatási tárgya van — szándékosan élezem ki ennyire a kérdést —, akkor e válasznak csak nemleges lehet. (Tudjuk, hogy nincs önálló kutatási tárgya. Mind az elméleti, mind az alkalmazott nyelvészet azonos tárgyat vizsgál: a nyelvet.) Ám ez nem jelenti azt, hogy az alkalmazott nyelvészet alá lenne rendelve az elméleti nyelvészetnek, a kétfajta kutatási terület között kölcsönös a viszony: az alkalmazott nyelvészeti kutatások segítik a nyelv elmélyültebb vizsgálatát, az alapkutatások viszont a nyelv alkalmazott nyelvészeti vizsgálatának az elengedhetetlen feltételei.

De talán eddigi fejtegetéseinknek a lényegébe világítanak be a francia Annales iskola neves gazdaságtörténézőjének, Marc Blochnak csodálatos szavai: „... vajon mi szabja meg tulajdonképpen, hogy egy értelmi erőfeszítés mikor, mennyiben indokolt és jogos? [Bekezd.] Ma már úgy hiszem — folytatja Bloch —, senki sem merné a szigorúbb iskolához tartozó pozitivistákhoz hasonlóan azt állítani, hogy minden kutatás értékét mindenkor minden vonalon az szabja meg, amivel a gyakorlati cselekvést tudja elősegíteni. A tapasztalat nemcsak arra tanított meg bennünket, hogy lehetetlen előre eldönteni, minő látszólag teljesen öncélú spekulációkról derül ki egy szép napon, hogy milyen bámulatos mértékben segítik a gyakorlatot. Az emberiség furcsa megcsontítása volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismeretességét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül kielégíthesse (Bloch 1974: 50—1).”

IRODALOM

- Bloch, M. (1974) = A történelem védelmében. Budapest, Gondolat.
 Gladkij, A. V.—Melcsuk, I. A. (1969) = Elementi matyematyiceszkoj lingvisztyiki. Moszkva, Nauka.
 Godel, R. (1957) = Les sources manuscrites du „Cours de linguistique générale” de Ferdinand de Saussure. Genf—Párizs.
 Gorogyeckij, B. Ju. (1983) = Aktual'nije problemi prikladnoj lingvisztyiki. In: Novoje v zarubeznoj lingvisztyike. XII. Moszkva, Raduga.
 Marcus, S. (1977) = A nyelvi szépség matematikája. Budapest, Gondolat.
 Máté J. (1977) = Szerkesztői bevezetés. In: Marcus, Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Budapest, Gondolat.
 Szlama-Kazaku, T. (1983) = Meszto prikladnoj lingvisztyiki v szisztyeme nauk: otnosenyije prikladnoj lingvisztyiki k „lingvisztyike”. In: Novoje v zarubeznoj lingvisztyike. XII. Moszkva, Raduga.
 Zvegincev, V. A. (1977) = Lingvisztika v szisztyeme nauk i issledovatyelszkih metodov. In: Naucsno-tehnyiceszkaja revolucija i funkcionyirovanyije jazikov mira. Moszkva, Nauka.

Máté Jakab

Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban*

I. Szombathelyen, Magyarországnak ebben a nyugati városában a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén 1973 óta folynak nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai kutatások Szabó Géza vezetésével (Szabó G. 1976; 1978; 1990; stb.). Jőmagam 1978-ban kapcsolódtam be ezekbe a vizsgálatokba. Előbb, 1984-ig a szombathelyi főiskolásoknak, vagyis a zömmel Nyugat-Dunántúlról származó hallgatóknak a nyelvhasználatát tanulmányoztam (Molnár Z. M. 1980; 1986a; 1988; stb.). Közben — a tanszék mellett működő tudományos diákkör munkájának támogatásával is — igyekeztem a szóban forgó nyelvjárási terepet minél behatóbban megismerni (Molnár Z. M. 1987; 1990; stb.). Egyúttal lehetőségem nyílt a szomszédos országokban élő magyarságnak, főként 1988 és 1993 között maribori lektorként a szlovéniai magyaroknak a nyelvhasználatára is kitékintnem (Molnár Z. M. 1986b; 1991; 1992; stb.).

Mind a két vizsgálat, vagyis a Szombathely környéki, valamint a Lendva (szlovénul Lendava) vidéki kutatás külön-külön számos tanulságot nyújt. De egymáshoz való viszonyításuk is szolgál következtetéssel. Előadásomban közülük próbálok meg néhányat jelezni.

A vizsgálat szemléleti hátteréhez, módszertani elveihez a hazai és a nemzetközi szakirodalomból is igyekeztem támpontot szerezni. A nyelvföldrajzi alapú szociolingvisztika művelésére, a kérdőfüzetes szó- és a magnetofonos szöveggyűjtés arányára, az árnyalt szempontú feldolgozásra számos jó előzmény és mai minta áll rendelkezésemre. A legkövetlenebbül (a már említett) Szabó Géza kutatásait, segédanyagait és tanulmányait használom föl. Tanulságosak többi munkatársamnak (főleg Bokor József, H. Gerendás Ágota, Guttman Miklós, Kolláth Anna, N. Markó Julianna, Varga József és Vörös Ottó kollégának) azok a sajátos vizsgálataik, amelyek például a beszélt nyelvi tudatot, viselkedést, kommunikációs helyzetet, környezetet, kontaktust stb.-t veszik szemügyre (l. pl. a BDTF TudKözl.-nek már szóba hozott és további [IV., V.] kötetek; a VEAB DialSzimp. I. és II. kiadványát).

Fontosak számomra a tágabb értelemben vett mai magyar nyelvjárástanból (Balogh Lajos, Fazekas Tiborc, Hajdú Mihály, Juhász Dezső, Király Lajos, Kiss Jenő, Rónai Béla, Sebestyén Árpád, Szabó József, Szathmári István; továbbá Lizanec Péter, Murádin László, Penavin Olga, Péntek János, Vő István és mások munkásságából) a helyi vagy régiónyelvjáráásokat leíró, illetőleg összevető eljárások (l. pl. a már idézett DialSzimp.-kötetek mellett a MNyRétegz.; valamint a MNy., MNyj., NyÍrk., Nyr. idevágó dolgozatait).

Megkülönböztetett figyelemmel fordulok a MNyA.-nak (Bárcki Géza, Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos és Végh József alkotásának) klasszikusan időtálló értékeihez, nyelvjárási alapréteggellegé-

* Az I. nemzetközi dialektológiai és geolingvisztikai kongresszuson Budapesten 1993. április 28-án franciául elhangzott előadás magyar nyelvű változata.

hez, a nyelvjárási-köznyelvi viszonyításra is ösztönző elméleti-módszertani tanácsaihoz (l. a MNyA.-val kapcsolatos szakirodalomból főként MNyAEIEMódsz.).

Mivel a nemzetközileg is rangos magyar nyelvátlasz elő- és elkészítésében széles körű külföldi tájékozódás is szerepet játszott (vö. az előbb i. m. 31, 51—63 stb.), közvetve eleve tanúi lehetünk a nyelvöldrajzi gondolat európai jelentkezésének. E téren — lehetőségeimből adódóan is — a francia, német, olasz, orosz és szlovén vonatkozások keltették föl figyelmet, de a magyar könyvkiadás az angol, a finn stb. nyelvi szakirodalomra, így még tágabb körre is kitekintést enged (Fazekas T. 1981; Kálmán B. 1983; 1986; 1990; Kiss J. 1972; 1984; 1987; stb.). A nemzetközi geo- és szociolingvisztikai irodalom napjainkban is kifejezésre juttatja a regionális nyelvi kutatások időszerűségét, kulturális értékét, nemzeti jellegét, árnyalt módszereit, bennük a klasszikus nyelvöldrajz folytatását, megújítását, illetőleg kibővítését (pl. Goebel, H. 76; Jernej, J.; Korotkova, T. Sz. 52, 53, 58, 59; Kovačec, A. 159, 170, 171, 172).

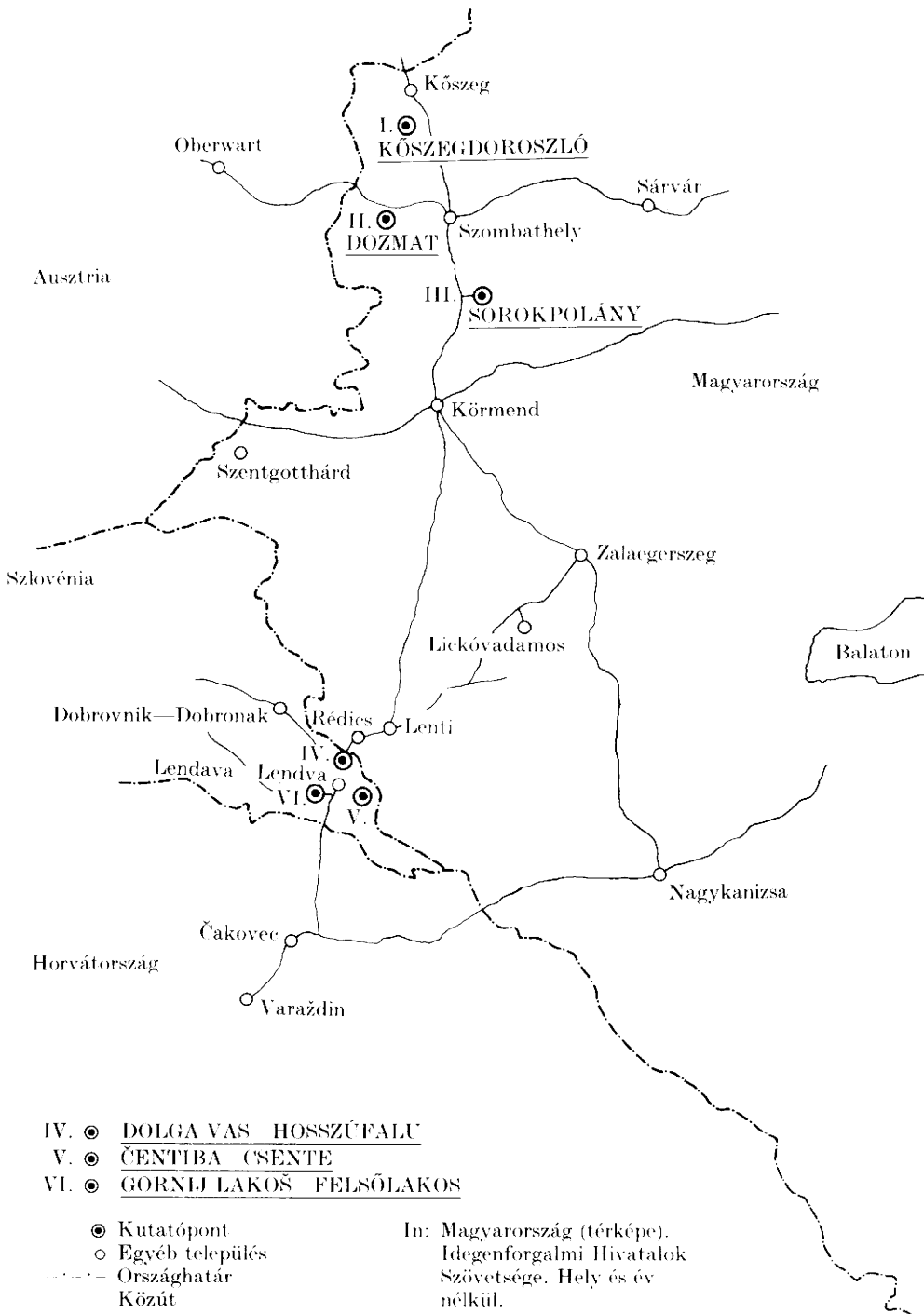
Az említett maribori tevékenységem az utóbbi időben főként a szlovén helyzetképpel való ismerkedésre nyújtott lehetőséget. Szlovéniában erős hagyományai vannak a nyelvöldrajznak. Bizonyára nem független ez attól, hogy ebben a mindössze kétmillió lakosú kis országban — földrajzi, történelmi stb. körülményei miatt — nagyfokú a nyelvjárási tagolt-ság (l. Logar, T. 1975; 1989, 12; Jakopin, F. 61). A helyi és területi változatoknak atlaszmódszerű vagy ilyen kiegészítésű leírására régóta, napjainkban sem csökkenve él az igény (Tesnière, L.; Ramovš, F.; FonOpisi 27—218; SLA; stb.). A mai szlovén szakirodalomból különösen azok az eljárásmodok mutatkoznak tanulságosnak számomra, amelyek a nyelvjárások minél árnyaltabb leírására törekednek (l. Zorko, Z. 1989a; b), amelyek a nyelvjárásokat a szlovén nyelv többi változatával való egységben kutatják (pl. Toporošič, J.), vagy amelyek a nyelvi érintkezések vizsgálatában nagy jelentőséget tulajdonítanak a szociolingvisztikai összefüggéseknek (pl. Križman, M.). A szlovéniai kutatások azért is érdekesek, mert a szláv nyelvterület nyugati szélén levő, e részen a némettel és az olasszal érintkező nyelv dialektusainak vizsgálatába engednek bepillantást. Vagyis ezeknek a nyelvi alakulatoknak hasonló lehet a helyzetük, mint a magyar nyelvterület nyugati nyelvjárásainak, amelyek német és szláv nyelvterület közelségében élnek.

A szlovéniai és a többi szakirodalomnak az előbb vázolt tapasztalataiban bátorítást éreztem arra, hogy az általam végzett nyelvjárási leírásban a nyelvöldrajzi és szociolingvisztikai szempontokat viszonyítva alkalmazzam.

2. Gyűjtőterületemről pillanatnyilag több mint hetvenórás magnetofonfölvétel, továbbá 200 géplapnyi gyűjtőfüzetes adatlejegyzés és szövegközlés áll rendelkezésemre. Ebből a mostani konkrét vizsgálathoz három-három kutatópontot választottam ki Szombathely, illetőleg Lendva környékéről, mégpedig Kőszegdoroszlót (I.), Dozmatot (II.) és Sorokpolányt (III.), továbbá Hosszúfalut (Dolga vas — IV.), Csentét (Čentiba — V.) és Felsőlakost (Gornji Lakoš — VI.). A települések háromszögszerűen fogják közre a szóban forgó két várost, amelytől — mint egy központtól — átlagosan 12, illetőleg 3 km-re helyezkednek el (l. a térképmellékletet; vö. Vas megye, 1979; Zbornik, 1981).

Közülük Kőszegdoroszló (I.) Szombathelytől északra, az Alpok keleti nyúlványának lábánál, egy sajátos tájegységen, a Kőszeghegyalján foglal helyet. Lakóinak száma: 285 (KSH 152). Dozmat (II.) Szombathelytől nyugatra, az alpesi tájegység kezdetét jelentő dombok között húzódik meg. 179-en lakják (uo. 151). Sorokpolány (III.) Szombathelytől délre, viszonylag lapályos vidéken, a Rába folyótól nem messze található meg 780 lakosú községként (uo. 153). A Szlovéniában levő Hosszúfalu (IV.) a történeti Hetés egyik települése Lendvától északra a Lendva-hegy közelében 763 fővel, benne 454 magyar lakossal (vö. Varga J. 1985.; Varga S. 87). Csente (V.) Lendvától délkeletre, a Lendva-hegy tövében, völgyben

I. számú melléklet

fekszik, lakossága 778 főből, közte 498 magyarból áll (l. utóbb i. m.). Felsőlakos (VI.) viszont nyitottabb vidéken, a Mura folyó közelében, forgalmas közút mentén terül el. 479 lakosa közül 372 a magyar (uo.).

A kutatópontok kiválasztásában közrejátszott némi véletlenszerűség is, mert főleg a muravidékieket azoknak a hallgatóimnak a származási helye határozta meg, akiket az anyaggyűjtésben való közvetítő szerepre meg tudtam kérni. Másfelől azonban nyomósabb érvek is támogattak a vizsgálódás helyének körülhatárolásában. Az egyik Szombathely nyelvi régiójának Szabó Géza és tanszéke kutatásaiban való körvonalazódása (l. i. műveiket). A városok és környékük nyelvi kapcsolata már a MNyA. anyagában is fölvetődött (MNyA-ElmMódsz. 58, 59), majd a regionális köznyelviség problematikájában még inkább hangsúlyozódott (Deme L.). Szombathely vidékének viszonylagos egységében és kisebb részekre tagolódásában a magam előtanulmányai is megerősítettek (Molnár Z. M. 1989, 147—8). Lendva és vidéke kapcsolatára pedig az idevágó művelődéstörténeti, néprajzi, nyelvészeti kutatások (Szentmihályi I. 70, 71; Varga J. 1985), illetőleg a központok és régiók viszonyát a határokon kívüli magyarság más köreiben vizsgáló tanulmányok is (Papp Gy. 166, 167, 168; Rajsl I. 152) ráirányították figyelmemet.

Végső soron azt is érdemes számításba venni, hogy a két régió egyes falvai földrajzi, településtörténeti szempontból (hegy, folyó közelsége, völgyben vagy lapályon való elhelyezkedés, sajátos tájegységhez való tartozás tekintetében) kölcsönösen megfeleltethetők egymásnak (Kőszegdoroszló—Hosszúfalú, Dozmat—Csente, Sorokpolány—Felsőlakos).

Nyelvjárástani szempontból mind a hat település a nyugati magyar nyelvjárásterülethez tartozik (Imre S. 1971, 371; Kálmán B. 1971, 69; Szabó G. 1981, 113). Ezen belül az I—III. falut az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípusba sorolhatjuk (Imre S. 1971, 334—5). A IV—VI. községet újabban a muravidéki magyar nyelvjáráshoz tartozóként, szigetként, sajátos egységként emlegetik (Dávid A. 115—6). De nem szűntek meg különféle részeinek kapcsolatai a magyarországi nyelvjárástípusokkal (a IV. település a hetési, az V—VI. falu pedig a zalai, illetőleg a göcseji nyelvjárástípussal rokonítható (l. Imre S. 1971, 335—6, 337; Szabó J. 1990, 279; uő 1991, 96; Varga J. 1982). Vizsgálataimnak az is céljuk, hogy a nyelvjárási egység és különbözőség ezen képehez adalékol szolgáltassanak.

Mindegyik kutatópontról három-három adatközlő anyagát tanulmányoztam át. Összetételüket igyekeztem szociológiai szempontok szerint arányosan formálni. Mindhárom korosztályból (a fiatal, a középkorú és az idős nemzedékből) szerepel egy-egy adatközlő mindegyik településen. A nembeli megoszlás úgy alakult, hogy egy-egy községet egy férfi és két nő képvisel. A foglalkozást tekintve adatközlőim mindegyik régióban arányosan három csoportot képeznek: Szombathely környékén a földművesek, a háztartásbeliek és az alkalmazottak rétegét, Lendva vidékén pedig a gazdálkodók, az alkalmazottak és az egyetemi hallgatók csoportját.

Noha a tőlük gyűjtött korpusz hang- és alaktani vizsgálatokra is feljogosít, ezúttal csak az aktív, indirekt módszerrel nyert szókészleti anyagukat vizsgálok. Ennek birtokába egy olyan általános szókészleti kérdőfüzet segítségével jutottam, amelynek 1—111. tétele megegyezik a MNyA. megfelelő kérdéseivel (Szabó G. 1975). Abból a megfontolásból, hogy másutt a MNyA.-val való összevetésre is lehetőségem nyílhat, a szókészleti anyagnak ezt a 111 fogalomra vonatkozó részét vetettem tüzetesebb elemzés alá. Megnéztem, hogy mennyire felelnek meg az adatközlők válaszai a magyar standardnak/sztendardnak, illetőleg a helyi nyelvjárási bázisnak, vagyis milyenek bennük a köznyelvi-nyelvjárási, valamint a tájszófajtabeli megoszlások. Mindegyik esetben elkülönítettem a lexémák és a lexéma-előfordulások szintjét. Az adatokat falvanként, régióként, továbbá az egyes társadalmi rétegek szerint is összesítettem. Közülük most csak a lexéma-előfordulások főbb összefüggéseit mutatom be statisztika segítségével.

2. számú melléklet

Mutatvány a Szombathely és Lendva környékén gyűjtött szókészleti anyagból

1. sz. kérdés, *kalász* 'épi' [köznyelvi címszó]: Mi a neve a gabonafélék legfelső részének, amelyben a magok vannak? (Ha megérett, lehajlik.) [a MNyA. 7. sz. kérdése]

Szombathely környéke

I.	1. kalász, gabonafej	(fiatal, nő, női szabó adatközlő)
	2. fej, fejő, kalász	(középkorú, férfi, földműves ak.)
	3. kalász, buzakalász	(idős, nő, háztartásbeli ak.)
II.	4. kalász	(fiatal, nő, eladónő ak.)
	5. fej, buzafej	(középkorú, nő, háztartásbeli ak.)
III.	6. kalász, fej	(idős, férfi, földműves ak.)
	7. kalász	(fiatal, nő, tanítónő ak.)
	8. kalász	(középkorú, nő, háztartásbeli ak.)
	9. polva	(idős, férfi, földműves ak.)

Lendva vidéke

IV.	10. kalász, fej	(fiatal, nő, egyetemi hallgató ak.)
	11. buzafej	(középkorú, férfi, gazdálkodó ak.)
	12. a gabona feje	(idős, férfi, gazdálkodó ak.)
V.	13. kalász, fej	(fiatal, nő, egyetemi hallgató ak.)
	14. buzafej	(középkorú, nő, tanítónő ak.)
VI.	15. fej	(idős, férfi, munkás ak.)
	16. kalász, buzafej	(fiatal, nő, egyetemi hallgató ak.)
	17. feje, buzafej	(középkorú, nő, eladónő ak.)
	18. kalász	(idős, nő, gazdálkodó ak.)

Az elemzett teljes anyag (Sz+L) mutatói a következők:

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz+L	2685	789	1896	1003	362	531
(I. + II. + III. + IV. + V. + VI.)	100%	29,38%	70,61%	37,35%	13,48%	19,77%

A táblázat jelezte köznyelvi-nyelvjárási arány (29,38%-70,61%) összhangban van a magyar nyelvterület nyugati részén végzett hasonló vizsgálatok eredményeivel. Például Szombathelyen 28% köznyelvi, 72% tájnyelvi adat jelentkezett (Szabó G. 1980, 114). A Zala megyei Lickóvadamoson 27% köznyelvi, 73% nyelvjárási adat jött felszínre (Fitos A. 138). Az ausztriai Felsőőr vidékén 30% köznyelvi, 66% nyelvjárási és 4% német nyelvi adat fordult elő (Molnár Z. M. 1986b, 162). A szlovéniai Dobronakon 26,27% a köznyelvi, 73,71% a tájnyelvi adat (Szekeres I. 24). A táblázat további tanulsága szerint számottevőek azok az egyébként köznyelvi lexémák, amelyek nyelvjárási alakváltozatban fordulnak elő (37,35%).

Összesített adataim Szombathely (Sz) és Lendva (L) régiója között a következőképpen oszlanak meg:

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz	1482	492	990	527	204	259
(I. + II. + III.)	100%	33,19%	66,80%	35,56%	13,76%	17,47%
L	1203	297	906	476	158	272
(IV. + V. + VI.)	100%	24,68%	75,31%	39,56%	13,13%	22,61%

Az adatok azt igazolják, hogy Lendva vidéke regionálisabb Szombathely környékénél. Ezt főként a valódi, némileg pedig az alaki tájszavak részesedésében mutatkozó különbség okozza. Nyilván nem meglepő ez, az viszont feltűnő, hogy a jelentésbeli tájszavak Szombathely régiójában fordulnak elő nagyobb számban.

Ha nemzedékek szerint nézzük az anyagot, így fest a kép a két régióban:

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz (I. + II. + III.)						
Fiatalok	471	204	267	147	50	70
	100%	43,31%	56,68%	31,21%	10,61%	14,86%
Középkorúak	512	154	358	193	68	97
	100%	30,07%	69,92%	37,69%	13,28%	18,94%
Idősek	499	134	365	187	86	92
	100%	26,85%	73,14%	37,47%	17,23%	18,43%
L (IV. + V. + VI.)						
Fiatalok	466	121	345	202	52	91
	100%	25,96%	74,03%	43,34%	11,15%	19,52%
Középkorúak	391	107	284	144	51	89
	100%	27,36%	72,63%	36,82%	13,04%	22,76%
Idősek	346	69	277	130	55	92
	100%	19,94%	80,05%	37,57%	15,89%	26,58%

Míg Szombathely környékén nagyjából arányosan nő a regionalitás mértéke a fiataloktól az idősek felé haladva, Lendva környékén a középkorúak valamivel köznyelvisebbek a fiataloknál. Ennek — az előbbieket viselkedése mellett — az is oka lehet, hogy a szlovéniai magyar nyelvi szigetben a fiatalok viszonylag tartósan az idősek közelében élnek, s ez jelentősen befolyásolja főleg az alaki tájszavakban, a nyelvjárási kiejtésben tükröződő regionalitásukat. A Szombathely környéki adatok szerint viszont inkább a középkorúak és az idősek állnak egymáshoz közelebb annak ellenére, hogy az idős korosztály jelentésbeli tájszavainak nagysága feltűnő lehet.

A nemek-szerinti vizsgálat, amely csak az idősek és a középkorúak anyagára épít, mert az ő köreikben arányos a nő-férfi megoszlás, a következő mutatókat eredményezi:

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz (I. + II. + III.)						
Nők	546	147	399	206	92	101
	100%	26,92%	73,07%	37,72%	16,84%	18,49%
Férfiak	465	141	324	174	62	88
	100%	30,32%	69,67%	37,41%	13,33%	18,92%

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
L (IV. + V. + VI.)						
Nők	389	91	298	154	56	88
	100%	23,39%	76,60%	39,58%	14,39%	22,62%
Férfiak	351	108	243	109	44	90
	100%	30,76%	69,23%	31,05%	12,53%	25,64%

A két tájegység e szempontból nagyon hasonlít egymásra. Mindkét régióban a nők adtak több lexémaváltozatot. Mindegyik területen ők mutatkoznak regionálisabbnak, s ezt az alaki és jelentésbeli tájszavakból való részesedésük okozza (Szombathely környékén főleg a jelentésbeli, Lendva vidékén pedig főként az alaki tájszavak csoportjában előzik meg számottevően a férfiakat). Az erősebb nem képviselői viszont a valódi tájszavak, vagyis az archaikusabb formák csoportjában vezetnek mindkét vidéken (Lendva környékén némileg nagyobb mértékben).

Ha a foglalkozás szempontjából fogjuk viallatóra az anyagot, a következőket tapasztaljuk:

	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Sz (I. + II. + III.)						
Nők	546	147	399	206	92	101
	100%	26,92%	73,07%	37,72%	16,84%	18,49%
Férfiak	465	141	324	174	62	88
	100%	30,32%	69,67%	37,41%	13,33%	18,92%
L (IV. + V. + VI.)						
Nők	389	91	298	154	56	88
	100%	23,39%	76,60%	39,58%	14,39%	22,62%
Férfiak	351	108	243	109	44	90
	100%	30,76%	69,23%	31,05%	12,53%	25,64%

Alapjában véve érvényesnek vehetjük azt, hogy a nagyobb műveltséggel köznyelviség jár együtt. Ezt látszik igazolni mindkét régióban a földművesek—gazdálkodók és az alkalmazottak viszonya, illetőleg az, hogy az iskolázottság növekedésével párhuzamosan csökken a valódi tájszavak mértéke. Differenciálódást mutatnak azonban a további adatok, hiszen például Szombathely környékén a háztartásbeliek vezetnek a regionalitás dolgában, Lendva vidékén pedig nyelvjárásiasabbak az egyetemi hallgatók az alkalmazottaknál. Mindkét esetben beleszól ebbe az alaki tájszavak gyakorisága. Ez az észrevétel azokkal a megfigyelésekkel vág egybe, amelyek szerint a műveltségi szint nem feltétlenül jár közvetlenül együtt a nyelvjárásias kiejtés háttérbe szorulásával. Természetesen az itteni helyzetkép alakulásának egyéb, külső okai is lehetnek. Például az, hogy a Szombathely környéki háztartásbeliek a földművesekkel nagyjából azonos életkörülmények között élnek. A Lendva vidékéről származó egyetemi hallgatók pedig Mariborban, tehát szlovén nyelvkörnyezetben, az otthoni közegből ki-kiszakadva, a nyelvjárásiaságot konzerváló erőteljes nyelvi szigetben végzik tanulmányaikat.

Ezek a viszonyok további összefüggések vizsgálatára kínálnak lehetőséget. Hiszen a nyelvi érintkezés, az ingázás és egyéb más tényező is hatással lehet/van a nyelvi megnyilatkozásokra. Mindezek részletezése, nemkülönben az elmondottaknak konkrét szóanyaggal való illusztrálása azonban már szétfeszítené jelenlegi előadásom kereteit (egy mutatóványt mégis

közlök a 2. sz. mellékletben). Talán majd másutt sort tudok keríteni rájuk. Itt most csupán néhány összefoglaló megállapításra szorítokozom.

3. Tájékozódásom a magyar nyelvterület nyugati részein folyó, átfogó kutatásokhoz képest, illetőleg azok keretében (l. a bevezetésül említetteket) csupán mikrovizsgálatnak számít, a különféle nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai szempontok viszonyító alkalmazásával azonban a nyelvi helyzetkép árnyalt megrajzolására törekszik.

A már elmondottak ismétlődő kiemelése helyett most csupán azt hangsúlyozom, hogy a bemutatott mozzanatokban többször is fontos szerephez jutottak az alaki tájszavak. A teljes anyag (Sz + L) nyelvjárási rétegének több mint felét alkotják. A köznyelviesség szombathelyi és a regionálisabb lendvai régió külön vett anyagából is hasonlóképpen veszik ki részüket. Ez a tájszólásfajta az egyes nemzedékek közül Szombathely környékén a középkorúaknál, Lendva vidékén pedig feltűnő módon a fiataloknál fordul elő a legnagyobb arányban. A nők, különösen a Lendva vidékiek lexéma-előfordulásának regionalitását is jelentősen befolyásolják. Az iskolázottabbak köréből sem hiányoznak, sőt a szlovéniai magyar egyetemisták mintha tudatosan is vállalják.

Noha ezek a megállapítások környezetükből kiemelve kerültek egymás mellé, és ezért fölerősödésüket csak viszonylagosnak értékelhetjük, mégsem lehet elmenni szó nélkül mellettük. Úgy tűnik, hogy a szinkron szókészleti mozgásban, rétegbeli kapcsolatokban intenzíven működnek közre az alaki tájszavak. Egyfelől közvetítő közeget jelenthetnek a köznyelviesség irányába, másfelől támpontul is szolgálhatnak a nyelvjárási értékek őrzésében. Így segíthetik a magyar nyelvváltozatok egészséges szembesítését, reális megítélését, a határon túli vonatkozásokban pedig egyúttal a magyar nyelviség folytonosságát is.

Vizsgálataim egészével is végső soron ezekhez kívánok hozzájárulni.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- BDTF TudKözl. = Molnár Károly (szerk.): A szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely).
- Dávid A. = Dávid András: Nyelv és varázs. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.
- Deme L. = Deme László (szerk.): Gyűjtési útmutató a „Városunk köznyelvi kiejtése” címen hirdetett középiskolási pályázathoz. Magyartanítás 1968/1, 2—17.
- DialSzimp. I. = Szabó Géza—Molnár Zoltán (szerk.): [I.] Dialektológiai Szimpozion. VEAB (Veszprém) 1982. 55—77, 171—8.
- DialSzimp. II. = Szabó Géza (szerk.): II. Dialektológiai Szimpozion. VEAB (Veszprém), 1990. 47—54, 79—112, 157—72.
- Fazekas T. = Fazekas Tiborc. Nyelvatlasz és köznyelvkutatás. MNy. LXXVII (1981), 492—9.
- Fitos A. = Fitos Amália: Szókészleti vizsgálatok Lickóvadásos nyelvjárásában. In: A XV. OTDK nívódíjas pályamunkái. II. T. I. I., Budapest, 1982. 137—40.
- FonOpisi = Nedim Filipović (szerk.): Fonološki opisi srpsko-hrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovanskim lingvističkim atlasom. Sarajevo, 1981.
- Goebel, H. = Hans Goebel. Il posto dialettometrico che spetta ai punti. In: AIS 338 (Adorgnano, Priuli), 398 (Dignano) Vodnjan, (Istria) e 367 (Grado, Friuli). *Linguistica* (Ljubljana) XXVIII (1988), 75—103.
- Imre, S. = Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai K., Budapest, 1971.

- Jakopin, F. = Franc Jakopin: Pokrajinski tipi slovenskih priimkov. In: XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 1989. 61—5.
- Jernej, J. = Josip Jernej: Considerazioni sui problemi sociolinguistici nelle regioni dell'Alpe-Adria. *Linguistica* (Ljubljana) XXVIII (1988), 47—8.
- Kálmán B. 1971 = Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*². Tankönyvkiadó, Budapest, 1971.
- Kálmán B. 1983 = Kálmán Béla: *Nyelvjárás kutatás Finnországban*. MNy. LXXIX (1983), 91—7.
- Kálmán B. 1986 = Kálmán Béla: Az Európai Nyelvatlasz. *Nyr.* 110 (1986): 111—7.
- Kálmán B. 1990 = Kálmán Béla: Az élő nyelv területisége. In: *DialSzimp.* II, 23—7.
- Kiss J. 1972 = Kiss Jenő: A strukturális nyelvföldrajzról. MNy. LXVIII (1972), 345—54.
- Kiss J. 1984 = Kiss Jenő: Hol tart a finn dialektológia? *Nyr.* 108 (1984): 178—83.
- Kiss J. 1987 = Kiss Jenő: Erővonalak az európai dialektológiában. MNy. LXXXIII (1987), 140—5.
- Korotkova, T. Sz. = T. Sz. Korotkova: Zаметки о совреме́нной области лексикографии. *Russzkaja Recs*, 1988/1, 52—9.
- Kovačec, A. = August Kovačec: Elements italiens du lexique istroroumain. *Linguistica* (Ljubljana) XXXII (1992), 159—75.
- Križman, M. = Mirko Križman: Jezik kot socialni pojav. Maribor, 1989. 127—39, 223—40.
- KSH 1990. évi népszámlálás. *Előzetes adatok*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1990.
- Logar, T. 1975 = Tine Logar: Izvenjezikovni vzroki za dialektizacijo slovenskega jezika. In: XI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 1975. 7—11.
- Logar, T. 1989 = Tine Logar: Slovanski lingvistični atlas. In: XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 1989. 9—22.
- MNyA. = Deme László—Imre Samu (a magyar nyelv atlasz munkaközösségének közreműködésével szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza I—VI*. Akadémiai K., Budapest, 1968—1978.
- MNyAElmMódsz. = Deme László—Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai K., Budapest, 1975.
- MNyRétegz. = Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai K., Budapest, 1988. 39—49, 79—85, 108—19, 297—307, 402—8, 484—92, 554—65, 628—37, 736—51, 766—79, 821—31, 906—13, 976—87, 1029—40, 1054—63.
- Molnár Z. M. 1980 = Molnár Zoltán Miklós: Vizsgálatok a szombathelyi főiskolások beszédhang-használatának köréből. In: Molnár Károly (szerk.): *A szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* (Szombathely) II (1980), 71—86.
- Molnár Z. M. 1986a = Molnár Zoltán Miklós: Vizsgálatok a főiskolai hallgatók nyelvhasználatának köréből. In: *BDTF TudKözl.* V, 15—9.
- Molnár Z. M. 1986b = Molnár Zoltán Miklós: Élő nyelvi megfigyelések Felsővidéken. In: Szalay László (szerk.): *Hungarológiai napok*. Szombathely, 1986. 161—5.
- Molnár Z. M. 1987 = Molnár Zoltán Miklós: Egyetemi és főiskolai hallgatók országos nyelvjárás kutató tábora 1986. In: Vasi Honismereti Közleményei (Szombathely), 1987/1, 88—9.
- Molnár Z. M. 1988 = Molnár Zoltán Miklós: Regionális elemek délnyugat-dunántúli hallgatóink nyelvhasználatában. In: *MNyRétegz.* 698—704.
- Molnár Z. M. 1989 = Molnár Zoltán Miklós: Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. In: Balogh Lajos—Ördög Ferenc (szerk.): *Nyelvtudomány és művelődéstörténet*. Zalaegerszeg, 1989. 146—50.

- Molnár Z. M. 1990 = Molnár Zoltán Miklós: Nyelvföldrajzi-nyelvszociológiai vizsgálatok néhány kérdése Nyugat-Dunántúlon. In: Szabó Géza (szerk.): A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely) VI. Nyelvtudomány (1990), 43—52.
- Molnár Z. M. 1991 = Molnár Zoltán Miklós: Muravidéki élőnyelvi adatok A magyar nyelvjárások atlasza kóti anyagának tükrében. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1991. 467—71.
- Molnár Z. M. 1992 = Molnár Zoltán Miklós: Egy muravidéki élőnyelvi anyag néhány nyelvföldrajzi vonása. In: Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1992. 139—49.
- Nyutudma Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Gondolat K., Budapest, 1973. 485—527.
- Papp Gy. = Papp György: A bácskai nyelvjárások változása és a köznyelvi norma. In: Balogh Lajos—Kontra Miklós (szerk.): Élőnyelvi tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1990. 164—8.
- Rajslji I. = Rajslji Ilona: Zárt *ê*-zés a középbácskai regionális köznyelvben (Becse). In: Balogh Lajos—Kontra Miklós (szerk.) i. m. 151—5.
- Ramovš, F. = F. Ramovš: Dialektološka karta slovenskega jezika. Ljubljana, 1931.
- SLA = Slovenski lingvistični atlas. In: Danica Korošec: Kebeljški govor. Maribor, 1991. 43—172.
- Szabó G. 1975 = Szabó Géza: Szókészleteti kérdőfüzet. Kézirat, Szombathely, 1975.
- Szabó G. 1976 = Szabó Géza: A nyelvjáráskutatás jelentőségéről és lehetőségeiről Nyugat-Dunántúlon. Vasi Szemle (Szombathely) XXX (1976), 400—23.
- Szabó G. 1978 = Szabó Géza: Regionális köznyelvi kutatás Szombathelyen. In: Molnár Károly (szerk.): A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely) I (1978), 131—9.
- Szabó G. 1980 = Szabó Géza: Regionális szókészleteti kutatás Szombathelyen. Vasi Szemle (Szombathely) XXXIV (1980), 104—39.
- Szabó G. 1981 = Szabó Géza: A magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Szabó G. 1990 = Szabó Géza: A nyelvföldrajzi szociolingvisztika kutatómódszertanához. In: uő. (szerk.): A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szombathely) VI. Nyelvtudomány (1990), 5—16.
- Szabó J. 1990 = Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged, 1990.
- Szabó J. 1991 = Szabó József: A kóti nyelvjárás vázlatos áttekintése. In: Varga József—Molnár Zoltán (szerk.): Corvin Mátyás-konferencia — Posvetovanje Matjaža Korvina. Maribor, 1991. 93—7.
- Szekeres I. = Szekeres Ilona: Nyelvszociológiai vizsgálatok Dobronak élőnyelvében. Kézirat, Maribor, 1992.
- Szentmihályi I. = Szentmihályi Imre: Hetés és Lendva-vidék néprajzi sajátosságai (Zalai Gyűjtemény 7.). Zalaegerszeg, 1977.
- Tesnière, L. = Lucien Tesnière: Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène. Travaux publiés par l'Institut d'études slaves: atlas hors série annex au tome III, Paris, 1925.
- Toporošič, J. = Jože Toporošič: Slovenska slovnica. Maribor, 1991. 10—30, 666—84.
- Varga J. 1982 = Varga József: A hetési nyelvjárás. In: Penavin Olga (szerk.): Jugoszláviai magyar nyelvjárások. Újvidék, 1982. 177—9.
- Varga J. 1985 = Varga József: A murántúli falvak ragadványnevei. Kézirat, 1985.

- Varga S. = Varga Sándor: A lendvai plébánia(templom) történetéből. Hazánk, Győr, 1992.
- Vas Megye, 1979 = Vas megye térképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1979³.
- Zbornik 1981 = Zbornik občine Lendava. Lendva község közleménye. Lendava—Lendva, 1981. (a hátsó borítólappal előtti térkép).
- Zorko, Z. 1989a = Zinka Zorko: Narečna podoba mariborskega predmestja. In: Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), 1989/2: 139—47.
- Zorko, Z. 1989b = Zinka Zorko: Framski govor. In: Znanstvena revija (Maribor), 1989/2: 133—45.

Molnár Zoltán Miklós

Mondataspektus vagy igeszemlélet?

Nyelvtudományunk fejlődésének egyik mutatója, hogy az 1961-es akadémiai kiadású MMNYR.-ben sem mondataspektussal, sem igeszemlélettel nem találkozunk, manapság pedig e két érintkező fogalom mibenlétéről és hierarchiájáról is vitatkozhatunk. Ez elsősorban Wacha Balázs (MNy. LXXXII [1976]; Nyr. 105.), Dezső László (Типологическая характеристика русской грамматики в сопоставлении с венгерской. Танкёнькиадо, Будапешт, 1984) és Kiefer Ferenc (Az előfeltevések elmélete, Bp., 1983; Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, 1992) érdeme. Kiefer legújabb munkájában átfogó, szinte teljes képet ad a magyar aspektusrendszeréről, leírásának egyes elemei igen figyelemreméltóak (mint pl. a kettős szemléletű igék körének a megállapítása, a hangsúlyviszonyok és a szemlélet kapcsolata, a határpontos és határpont nélküli műszavak használata stb.), mások elgondolkodtatóak, és vannak olyanok, amelyek vitára serkentenek. Ez a cikk ez utóbbiaknak köszönheti megszületését.

1. Az aspektus és az igeszemlélet megkülönböztetése. A magyar és a nemzetközi szakirodalomban e két szó általában szinonim fogalmakat jelöl. Az 1964-es kiadású Hadrovics—Gáldi-féle szótárban pl. az aspektus orosz megfelelői *вид* és *аспект*. Mindkét elnevezés az ige szemléletét („Betrachtungsweise eines Handlungsvorganges“) jelöli. Kiefer Ferenc (1992: 802) ezzel elégedetlen. Elégedetlenségének oka kettős. Szerinte egyrészt olyan kategóriákra van szükségünk, amelyek „univerzálisan definiálhatók”, s ezek csak „mondatszemantikai kategóriák” lehetnek, másrészt „a folyamatosság és befejezettség nem kizárólag az ige problémája, hanem az egész mondattól függ”. „Ezért igeszemlélet helyett aspektusról fogunk beszélni, amit mondattani kategóriának tekintünk” — olvashatjuk a munka bevezetőjében. „Abból, hogy az aspektust mondatszemantikai kategóriának tekintjük, következik, hogy minden nyelv képes aspektuális kategóriák kifejezésére, a különbség az ún. aspektusnyelvek (pl. a szláv nyelvek) és a nem aspektusnyelvek (pl. a germán nyelvek) között abban keresendő, hogy míg az aspektusnyelvekben az aspektuális kategóriák az ige morfológiájában jelentkeznek, a nem aspektusnyelvekben ezek a kategóriák mondattani eszközökkel fejeződnek ki. A »tisza eset« azonban ritka: a nyelvek többnyire mindkét eszközzel élnek. A magyar sem tiszta aspektusnyelv, a mondatok aspektusát az ige morfológiáján kívül szintaktikai tényezők is befolyásolják.” Néhány lappal később (809) azonban kijelenti, hogy továbbra is fog beszélni az igék és igés szerkezetek aspektusáról. „Amikor az igék aspektusáról beszélünk, akkor hallgatólagosan feltételezzük, hogy az ige aspektusa a mondat aspektusával azonosítható.” Az ezzel kapcsolatban kételyeket is kifejező észrevételeim a következők: 1. Az univerzális definiálhatóság lehetősége miatt csak a mondatszemantikainak tekintett kategóriák 'privilegiuma' s miért nem minden típusú szemantikai kategóriáé? 2. Nem jelenti-e ez az elvi álláspont a formák háttérbe szorítását

vizsgálódásaink során? 3. Attól, hogy valamit mondatszemantikai kategóriának tekintünk, nem biztos, hogy meg is van minden nyelvben. A mondatszemantikai kategória létének az elismeréséhez uralkodó mondattani jellegű kifejezési eszközökre is szükségünk van. Az oroszban van pl. egy félpaszív mondatszemantikai kategória, de ez nincs meg sem a magyarban, sem a németben, sem az angolban. 4. A mondatszemantikai kategóriák esetében elsősorban mondatokat állítunk szembe egymással. Pl. az oroszban a cselekvő, félpaszív és passzív szerkezeteket és jelentéseket: *Волна перевернула лодку. — Лодку перевернуло волной. — Лодка перевернута волной.* 'A hullám felborította a csónakot'. A magyar és a szláv igeszemléleti formák elsősorban mint cselekvéseket kifejező lexémák, mint szótári alakok állnak szemben egymással. Vö.: *ír — megír 'писать' — 'написать'*. A germán nyelvekhez tartozó angolban viszont kimondottan az ige morfológiájában jelentkezik. 5. Teljesen igaza van Kiefernek, hogy a „tisza eset” ritka, talán nincs is. Számomra a kategória nyelvi tényeken alapuló domináns jellegének az eldöntése a fontos, annak a megállapítása, hogy melyik befolyásolja és milyen feltételek között a másikat. Úgy vélem, hogy Kiefernél is tapasztalható időnként némi ingadozás az igeszemlélet és a mondataspektus viszonyát és dominanciáját illetően. A folyamatos és befejezett igék definíciója után pl. ezt olvashatjuk (808): „Ezek a definíciók érvényesek az igés szerkezetekre, sőt a mondatra is. A mondat folyamatos vagy befejezett aspektusú, ha a (19)a.-ban, ill. a (19)b.-ben megfogalmazott feltételeknek eleget tesz.” Az olvasó bizonytalansága felerősödik, amikor az ige „jelentésére korlátozott” akcióminőségek között (817) megtalálja az *ír — megír, olvas — elolvas, énekel — elénekel* szemléleti párok befejezett alakját, amelyek meghatározzák végeredményben a mondat aspektusát. 6. Bernard Comrie (Aspect. Cambridge University Press, 1976) könyve mutatja, hogy egy nyelvi kategóriának az univerzális leírása akkor is lehetséges, ha nem tekintjük azt mondatszemantikai kategóriának. 7. A mondataspektus vizsgálatának körébe elsősorban talán az ilyen aspektusbeli különbségek és viszonyok taglalása tartozhatna, mint amely pl. az *Ennek a könyvnek az olvasása nagyon elfárasztott. — Ennek a könyvnek az elolvasása nagyon elfárasztott.*

2. Az aspektualitás. A. V. Bondarko (Вид и время русского глагола. М., „Просвещение”, 1971: 4) meghatározása szerint az aspektualitás (аспектуальность, Aspektualität) funkcionális szemantikai kategória, amely magában foglalja a cselekvés lefolyásának a jellegét jelölő eszközöket. (Ср.: „Функционально-семантическая категория аспектиальности охватывает различные средства выражения характера протекания действия.”) Az aspektualitás fő komponense az igeszemlélet (вид), periferikus komponensei az akcióminőségek (способы действия) és a cselekvés lefolyásának (ismétlődés, tartósság, mozzanatosság, állandóság, megszakítottság stb.) egyéb lexikális jellegű mutatói. Az aspektualitásnak három elemét javaslom megkülönböztetni. Ezek az elemek hierarchikus sorrendje szerint: 1. akciódinamizmus (igei dinamizmus), 2. akciószemlélet (igeszemlélet), 3. akcióminőség.

2.1. Akciódinamizmus. Az akciódinamizmus lexikai kategória. E kategória szerint a cselekvéseket jelölő szófajok (ezek általában az igék) lehetnek statikusak és dinamikusak (stative and dynamic verbs). A statikus igék jelentésére a belső állandóság, mozdulatlanlanság, a nyugalmi állapot a jellemző. Ezek az igék vagy az egyes jelentéseik mindig folyamatos szemléletűek, akcióminőségeket sem képezhetünk belőlük, az angolban pedig nincs progresszív szemléletű alakjuk. Hozzájuk tartoznak a segédigék (*lenni*), a léteigék (*léteznek*), a viszonyt jelölő igék egy része (*hasonlít, függ vkitől, birtokol*). A dinamikus igék jelentésére a belső változás és ennek következtében különböző, ún. belső határpontok (внутренние пределы, innere Grenzpunkte) létrejöttének a lehetősége jellemző. A magyarban ezekből az igékből képezhetünk gyakorító akcióminőségeket, lehet igeszemléleti

párjuk, az angolban progresszív szemléletük. A statikus és a dinamikus igék között nincs éles különbség, továbbá az egyes nyelvekben nem feltétlenül esnek egybe. Vö. pl: *Budapest a Duna két partján fekszik.* — *Budapest lies on both banks of the Danube.* — *A fiú az ágyon fekszik.* 'The boy is lying on the bed'. — **A fiú az ágyon fekdécsel.* Az angolban az *ismer, lát, szeret* stb. igék statikusak, nincs progresszív szemléletű alakjuk, a magyarban viszont dinamikusak, képezhetünk belőlük befejezett alakot: *megismer, meglát, megszeret.*

2.2. Igeszemlélet. Szemlélete nemcsak az igének, hanem minden cselekvést jelölő szófajnak (melléknévi igenévnek, határozói igenévnek, actio jelentésű főnévnek) lehet, ezért helyesebb lenne *akciószemléletről* beszelnünk. Az igeszemléletnek többféle definíciója van, és Kiefer felfogásában mindegyikből található valami.

2.2.1. A folyamatos és befejezett elnevezés F. Miklosich (*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. B. IV. Syntax. Wien, 1883: 274*) meghatározására nyúlik vissza: „Eine Handlung wird entweder als dauernd dargestellt oder als vollendet ausgesagt.” A befejezettség fogalma a későbbiekben félreértések forrása lett, mivel csak az igei cselekvés utolsó fázisát vette figyelembe. Ez Kiefernek a befejezett igék jelentését értelmező magyarázatában is fellelhető, amikor a *Pisti 5-től 7-ig megírta a levelet* és a *Pisti 5-től 7-ig levelet írt* típusú mondatok kapcsán kijelenti, hogy „A folyamatos igék időszerkezetére az jellemző, hogy az adott időtartomány tetszőleges osztatairól is elmondható, hogy az igével jelölt cselekvés, folyamat fennáll. A befejezett igékre ez nem áll: az igével jelölt esemény csak a szóban forgó időtartomány végén, a rá jellemző idő leteltével teljes vagy lezárt” (808). A valóságban az írás folyamata 5-től 7-ig mindkét esetben fennállt, megszakadhatott (kávézhatott stb.), 7 óraker mindkét esetben lezárult a cselekvés, a második mondatra rákérdezve (*Na, és megírta?*) kaphatjuk azt a választ is, hogy *Meg*. Vagyis: az igeszemléletnél igen fontos a beszélő nézőpontja ugyanarról a cselekvésről. Abban persze igaza van Kiefernek, hogy a *Mit csinált Pisti 6 óraker* stb. kérdésekre mindig mondhatjuk azt, hogy *Levelet írt*, azt azonban nem, hogy *Megírta a levelet*. Viszont az 5–7 óra közötti időpontban bármikor válaszolhatunk így is: *Írja a levelet s hamarosan megírja*. Vagyis a döntő, hogy a beszélő határpont nélküliséget vagy határpontosságot akar kifejezni. E felfogásnak az igazi hiányossága azonban az, hogy a kezdő jelentésű perfektív igék (pl. *megszeret, meggyűlöl*) nem férnek bele a meghatározásba.

2.2.2. Brugmann, Delbrück, Meillet, Pekovszkij szerint a befejezett és folyamatos igék időtartamukban különböznek egymástól. Kiefer (1992: 807) ezt az elméletet is beépítette a maga aspektusrendszerébe. Vö.: „Az igék időszerkezete lehet tartós vagy pillanatnyi, folytonos vagy megszakításokat is megengedő, a cselekvés, történés vagy folyamat folytatását nem kizáró vagy azt kizáró és így tovább.” Legújabb mondataspektus meghatározása így hangzik (1992: 809): „Aspektusnak nevezzük a mondatok belső időszerkezetét.” Az aspektus nála azonban igazából (808) „az eseményidő belső időbeli szerkezetére (az eseményidő tartós vagy pillanatnyi voltára, oszthatóságára vagy oszthatatlanságára stb.) utal”. Ez az elmélet a magyar mondatok jelentős részénél nem alkalmazható. Vö.: *Csak egy pillanatig állt a gép.* — *Jó sokáig állt a gép.* (Mindkét ige folyamatos.) *Egy pillanatra megállt a szíve.* — *Örökre megállt a szíve.* (Mindkét ige befejezett.) Szerinte a pillanatnyiságot kifejező időhatározók a tartós-befejezett igékkel összeférhetetlenek. A **Pisti egy pillanatra megírta leckéjét* valóban nem mondható, azt azonban mondhatjuk, hogy *Pisti egy pillanat alatt megírta a leckéjét* (809). (Az *egy pillanatra* időhatározó csak olyan cselekvésekkel használható, amelyek egy rövid megszakítás után nem zárják ki a folytatást.) *A Tíz évig írta doktori értekezését.* — *Tíz év alatt megírta doktori értekezését* mondatok (mindkettő határpontos 'limited') is azt bizonyítják, hogy a cselekvés időtartama nem befolyásolja a mondatok aspektusát, de az igeszemléletét sem. Ezt megerősíti B. Comrie (1976: 16, 17) is, aki több nyelv vizsgálata alapján így összegezi véleményét: „It

is sometimes claimed that perfective forms indicate situations of short duration, while imperfective forms indicate situations of long duration. It is easy to find examples from individual languages that contradict this assertion, perhaps the clearest being where both perfective and imperfective forms can be used in referring to the same length of time, without any necessary implication of the duration being short or long.” *,Equally, the perfective cannot be defined as describing a situation with limited, as opposed to unlimited duration; an hour, ten years, thirty years, are all limited periods, but as the examples above show both perfective and imperfective form can be used to describe such duration.”

Az itt elmondottakhoz kapcsolódik a mozzanatos *moccan* — *megmoccan* típusú igepárok szemléletének az értékelése. Kiefer szerint (1992: 844) „Itt természetesen nem lehet szó perfektiválásról, hiszen már az alapige is perfektív”, mivelhogy „a pillanatnyiség pontszerű időintervallumot tételez fel. Az ilyen intervallum magától értetődően oszthatatlan, az oszthatatlan időintervallumú esemény viszont befejezett aspektusú. A pillanatnyiség befejezettséget implikál” (1992: 809). A magyar nyelv viszont azt bizonyítja, hogy egy produktív igeszemléleti pár képzésével van dolgunk. Vö.: *villan* — *megvillan*, *csillan* — *megcsillan*, *csörren* — *megcsörren*, *billen* — *megbillen*, *reccsen* — *megreccsen*, *zörren* — *megzörren*, *retten* — *megretten*, *rezzen* — *megrezzen*, *roggyan* — *megroggyan*, *buggyan* — *megbuggyan*, *pattan* — *megpattan*/*elpattan*, *csattan* — *elcsattan*, *kattan* — *bekattan*, *koppan* — *megkoppan*, *roppan* — *megroppan*, *harsan* — *megharsan*/*felharsan*, *torpan* — *megtorpan*, *csappan* — *megcsappan*, *koccan* — *megkoccan*, *nyikkan* — *megnyikkan*, *mukkan* — *megmukkan*, *pukkan* — *elpukkan*, *suhan* — *elsuhan*, *cseppen* — *elcseppen*, *pottyán* — *lepottyán*, *durran* — *eldurran*, *huppan* — *lehuppan*. Mivel tudjuk bizonyítani, hogy az igekötő nélküli mozzanatos igék folyamatosak, pontosabban határpont nélküliek? Először Kiefer Ferenc (844) utal rá, hogy „az áltárgyas szerkezet... aspektuálisan egyenértékű az igekötős igével”. Vö.: *Az öreg moccan egyet.* — *Az öreg megmoccan.* Kiefer maga mutat rá (843), hogy „áltárgyas szerkezettel befejezett szemléletű szerkezet általában atelikus (= nem célirányos tevékenységet jelölő), folyamatos aspektusú igével képezhető”. Másodszer, Kiefer is folyamatosaknak tekint egyeseket az ilyen igék közül, kijelentvén, hogy „az -an/-en végű igék között is vannak olyanok, amelyek nem mozzanatosak, hanem folyamatosak, hanem folyamatosak, hanem folyamatos szemléletűek: *Csörren a kard a kezében. Szökken a vér az arcába. Harsan a kürt, ébred a sereg.* Ezekben a mondatokban a *csörren*, *szökken*, *harsan* igék rövid ideig tartó cselekvést, folyamatos jelölnek. Ilyenek még az *illan*, *sercen*, *suhan*, *zuhan*” (871). Értelmező szótáraink szerint a *mozzanatos* műszó jelentése „nagyon rövid ideig tartó v. hirtelen beálló, egyszeri cselekvés v. történés”, vagyis semmi megfogható különbség nincs. Harmadszor, a cselekvés előzetes szituációtól mentes teljes hiányát folyamatos igékkel jelöljük. Pl.: *Az öreg tovább pipált, nem moccan.* Negyedszer, Kiefer kijelenti, hogy a progresszív aspektus is folyamatos. „Ez kizárja a lehetőségét, hogy progresszív aspektusú mondatban mozzanatos ige szerepeljen” (853). Példái azonban befejezett értékű mozzanatos igék. Jó lett volna igekötő nélküli folyamatos mozzanatos igékkel alátámasztania vélekedését, mint pl.: *Öt percig golyók csattantak előtte-mögötte a falba és nagyon félt.* Ötödször, *Az öreg egy pillanatig nem moccan.* — *Az öreg egy pillanat alatt megmoccan* oppozíciós lehetőségek is a folyamatos — befejezett szembeállításal kapcsolatos nézetet erősítik.

2.2.3. 1877-ben E. Černý meghatározása szerint a befejezett igék a cselekvés egészét fejezik ki, a folyamatosak ezt a jegyet figyelmen kívül hagyják. (Vö.: „Der Perfektive Aspekt drückt einen Vorgang als ganzheitliches, zusammengefaßtes Geschehen aus, der imperfektive Aspekt läßt dieses Merkmal unausgedrückt.“) Ennek az irányzatnak a követői többek között B. A. Dostal, Ju. S. Maslov, A. V. Isačenko, B. Comrie (vö.: Sven-Gunnar Andersson, Aktionalität im Deutschen. I. Uppsala, 1972, 4). Kiefer csak a befejezett igéket határozza meg ezen elmélet szerint, amikor kijelenti, hogy a befejezett cselekvés „nem szakítható meg,

nem hagyható abba és nem folytatható: egységes egészet alkot” (808). B. Comrie (1976: 16) meghatározásában viszont szó sincs arról, hogy pl. a *Tíz év alatt megírta doktori értekezését* mondatban jelölt cselekvés ne lenne megszakítható vagy folytatható, egyszerűen csak arról van szó, hogy az egyes fázisok megléte a beszélőt nem érdekli. (Vö.: „perfectivity indicates the view of a situation as a single whole, without distinction of the various separate phases that make up that situation.”) Az sem egészen van mindig úgy, hogy a befejezett igével jelölt cselekvés ne lenne folytatható: *Mindnyájan emlékszünk, hogy az ÁFA bevezetésével az árak ugrásszerűen megemelkedtek s azóta is folyamatosan emelkednek.* Ha egy régen látott 8 éves gyereknek azt mondom *Hogy megnőttél!*, ez nem jelenti azt, hogy tovább nem fog nőni.

2.2.4. L. P. Razmusen (О глагольных временах и об отношении их к видам в русском, немецком и французском языках. „Журнал министерства народного просвещения”, 1891) az ún. határpontos elmélet alapján javasolta a folyamatos és befejezett igék elkülönítését. A magyar aspektusrendszer leírására ez az elmélet látszik a legalkalmasabbnak. Eszerint a folyamatos igék belső határpont nélküliek, a befejezettek pedig belső határpontosak. A határpontok lehetnek a cselekvés végén, elején és lehetnek kétoldaliak. Jellegetek tekintve a határpontok lehetnek abszolútak (*ír — megír*) és viszonylagosak (*nő — megnő*). Jelentésük alapján megkülönböztethetünk eredményhatárt (*megír*), időhatárt (*megszeret*) és mennyiségi (*megcsinál*) határt. Igen fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy csak az actio jelentésű szófajok fogalmi jelentésébe ágyazott ún. belső határpont (innere Grenze des Handlungsverlaufs, eine innerhalb der Handlung selbst liegende Grenzbezogenheit/Nichtgrenzbezogenheit, внутренний абсолютный или релятивный предел протекания действия). A külső határpont (äußere Grenze, внешний предел) nem hoz létre szemléletbeli különbségeket. Az *Épített egy házat, A városba költözött* mondatokban a cselekvéseknek külső határpontjuk van, ezért az igék és a mondatok is folyamatos szemléletűek. Befejezett oppozíciójuk: *Felépített egy házat, Beköltözött a városba.* (Az érdeklődők figyelmébe ajánlom A. V. Bondarko, Семантика предела, ВЯ, 1986/1, 14—25, О значениях видов русского глагола, ИЯ, 1990/4, 5—24, Предельность и глагольный вид, Изв. Ак. наук СССР, Серия литературы и языка, 1991/3, 195—206, magyar nyelvi utalásokat is tartalmazó cikkeit.) A magyar nyelvtani hagyományban a külső határpontos cselekvéseket is befejezetteknek tekintik, és ez a hagyomány tovább él Kiefer Ferencnél is. Ha az explicite kifejezett belső határpont megléte vagy hiánya alapján próbáljuk leírni a magyar aspektusrendszert, akkor az oktatásban is jól használható, viszonylag áttekinthető aspektusrendszerünk van a Kiefer- és a Wachsféle túlbonyolított rendszerrel szemben.

Örömmre szolgál, hogy Kiefer Ferenc aspektusrendszerétől a határpontos elmélet sem idegen. Ő azonban nem határpontos és határpont nélküli igékről (cselekvésekről), hanem befejezettségre utaló határpontos (*alatt, belül* névutós időtartamot jelölő időhatározók) és folyamatosságra vonatkozó határpont nélküli (*egy ideig, sokáig, egész nap*) időmódosítókról beszél. Én továbbra is úgy látom, hogy az igék az esetek túlnyomó többségében mindenféle időmódosító nélkül folyamatosak vagy befejezettek. Az időmódosító műszó bevezetését feleslegesnek tartom. Az angolban a modifier szót bármilyen ’determináns’ jelölésre használják, ugyanazt jelenti az időmódosító, mint az *időhatározó*. (Vö.: 1992: 829.) A határpontos és határpont nélküli időmódosítók valóban utalhatnak a cselekvések befejezettségére v. folyamatosságára. Vö.: *Egy hétig/egy héten át készült a vizsgára.* — *Egy hét alatt felkészült a vizsgára.* Kiefer szerint „a határpontos időmódosítóval való összeférhetőség ugyan biztos jele a perfektivitásnak, ennek fordítottja azonban nem áll: a határpontos időmódosítóval való összeférhetetlenség még nem jelenti azt, hogy mondatunk föltétlenül imperfektív aspektusú lenne”. A nyelvi tények viszont azt bizonyítják, hogy

egyik időmódosító sem megbízható. Vö.: *A háború alatt Szegeden lakott, Két nap alatt tető alatt volt a ház, Az utolsó felvonás alatt aludt, A levelet 'egy óra alatt írta, A cikk 'egy óra alatt született* mondatokban a határpontos időmódosítók ellenére folyamatos igéket használunk. Az *Egész nap csak két feladatot oldott meg* mondatban viszont a határpont nélküli időmódosító ellenére is a cselekvés befejezett. De a *Két hét alatt csak egy irodalmi szemináriumunk volt, Negyed órán belül kész leszek/kész voltam, Egy fél órán belül tanulni/rajzolni fogok* mondatokban is a határpontos időmódosítók ellenére a cselekvés inkább folyamatos, mint befejezett. Kiefer szerint a *győz, dob, kap, találkozik, talál, nyer, születik, veszít* igék befejezett szemléletűek, mivel mondhatjuk azt, hogy *Egy pillanat alatt győzött, A cikk egy óra alatt született, Egy perc alatt veszített* (1992: 832). Viszont azt is mondhatjuk, hogy *Egy ideig győzött, Sokáig csak győzött, Sokáig nem győzött, Egy ideig veszített (találkoztak, nyert), Sokáig nem talált semmit/nem született gyerekük. Egy ideig kapott Gábortól névnapjára ajándékokat, Sokáig gerelyt dobott.* Szerintem a magyar aspektusrendszernek sokkal jobban megfelelne, ha *győz — legyőz, dob — odadob/megdob, kap — megkap, találkozik — összetalálkozik, talál — megtalál, nyer — megnyer/elnyer, születik — megszületik* folyamatos és befejezett párokról beszélünk. Vö.: *Hátba dobta/megdobta a kutyát egy kővel. Kenyeret dobott neki. — Odadobta neki a kenyeret. Pénzt nyert tőle. — Elnyerte a pénzét. A kártyán egész nap veszített. — A kártyán két óra alatt 2 ezer Ft-ot veszített. — A kártyán 2 óra alatt elveszített 2 ezer Ft-ot. A kártyán egész nap 2 ezer Ft-ot veszített.*

2.3. Az aktualitás harmadik komponense az akcióminőség. Kiefer Ferenc négy feltétel teljesüléséhez köti az akcióminőségek meglétét (1992: 817—23): 1. Az akcióminőség szóképzési kategória: jelentésük és meglétük képzőkhöz, igekötőkhöz kapcsolódik. 2. „A képzett ige vonzatkerete és szelekciós jegyei az alapigéhez képest változatlanok.” 3. „Az alapige jelentése az igekötő vagy a képző révén egy általánosan jellemezhető, a cselekvés, folyamat módjára vonatkozó jelentéssel módosul.” 4. Az akcióminőség-képzésnek az igék „egy viszonylag jól körülhatárolható csoportja esetében” termékenynek kell lennie.

Kiefer első feltételével maradéktalanul egyetértek. Második feltétele általános nyelvészeti szempontból is tarthatatlannak látszik. Az oroszban pl. az akcióképzésnél megváltozhat az igék vonzatkerete, tárgyatlan ige tárgyassá válhat. Vö.: *Он ходил по городу. — Он ушел с вещью в город.* 'Járkált a városban'. — 'Bejárta a várost'. Az igeszemléleti párok képzésénél is megváltozhat az igék vonzatkerete *Он пил молоко. — Он выпил молоко/молока.* 'Tejet ivott'. — 'Megitta a tejet/Ivott tejet. Ivott a tejből'. Az *ajándékoz — megajándékoz* szópár Kiefernél (820) akcióminőségtől mentes szóképzés. Én ezt szemléleti párnak tekintem, mivel denotatív-fogalmi jelentésük nem különbözik egymástól. Vö.: *Gábor könyvet ajándékozott Évának. — Gábor könyvvel ajándékozta meg Évát.* A két mondat között semmi szóképzésre jellemző jelentés nincs. Az oroszban gyakran előfordul, hogy egy folyamatos igének több befejezett párja is lehetséges. Tehát Kiefer formai kritériumai alapján a *Gábor könyvet ajándékozott Évának* szemléleti párja lehetne *Gábor odaajándékozta a könyvet Évának.* A vonzatkeretek a szóképzésnél is megmaradhatnak. Vö.: *Az igazgató aláírt egy levelet. — Az igazgató aláírt egy levelet. Az olvasott/elolvasott könyvek* (818) valóban jók, de *írt levelek/megírt levelek* sem jók mindkét változatban (az *írt levelek* helyett *megírt leveleket* mondunk). Kiefer a *tud — megtud* párt nem zárja ki az akcióminőség köréből (*Tudta/megtudta az igazságot*), az *alszik — elalszik* párt viszont igen, mert mondhatjuk azt, hogy az *elaludt gyermek*, de rossz *az aludt gyermek. A *tudott igazság értelésem szerint rossz (vö.: *Ismert igazság, hogy...*), viszont jó a *fél óráig aludt gyerek — a fél óra alatt elaludt gyerek*, de rossz **a fél óráig tudott igazság*, de jó a *fél óra alatt megtudott igazság*. Kiefer harmadik kritériuma nem nyújt elég fogódzót az akcióminőségek és igeszemléleti párok elhatárolásához, sőt a 821. lapon *megír, megkeres, megszépül, megfeketedik, élénkei, elolvas* már az akcióminőségek egyik csoportját

alkotják, vagyis azt a következtetést kell levonnunk, hogy Kiefer szerint folyamatos és befejezett igék vannak, de ige szemléleti párok nincsenek a magyarban. Az akcióminőség képzésében a határpont vagy határpont-nélküliség háttérbe szorul, a fő szempont, hogy az alapige jelentése szóképzés útján mennyiségi, időbeli és rezultatív vonatkozásban módosul. A kicsinyítést pl. mennyiségi akcióminőségi szóképzéshez soroljuk. Ez megfelel az általános nyelvészeti felfogásnak is. Ezért nehezen lehet egyetérteni Kieferrel, hogy pl. a *játszik* — *játszadozik* típusú képzéseknél nem beszélhetünk új akcióminőségről (821). Kiefer negyedik előfeltételével kapcsolatban is több probléma merül fel. Először is, a „tüzetes magyar nyelvtanokon” nevelkedett nyelvészek ellenérzéssel fogadják azt a tételt, hogy „több, a szakirodalomból ismert akcióminőség nem tekinthető a magyar nyelv rendszerébe tartozó kategóriának” (819). Azzal természetesen egyetértünk, hogy az akcióminőség képzésénél is, ahogy a szóképzésnél is, az „egyik fontos szempont a termékenység” (819). De a szóképzésnél a nem termékeny képzési lehetőségeket is számba veszik. Másodsor, nem egészen világos, hogy Kiefer szerint mi a termékenység kritériuma: a számszerűség vagy az, hogy napjainkban is képezhetünk új szavakat az adott modell segítségével, vagy mindkettő. Így pl. Kiefer szerint nincs „intenzitásnövelő” akcióminőség a magyarban, mivel kevés az ilyen jelentésű igének („a képzés nem termékeny”), másrészt — itt egy ötödik ’rejtett’ előfeltétel fogalmazódik meg — „ennél a kevés igénél is többféle igekötőt találunk”: *agyondícsér*, *túlbecsül* (819). Megjegyzéseim: a) A terminológiai szótárakban a termékenység fő kritériuma, hogy képezhetünk-e új szavakat az adott modell segítségével. (Vö.: O. C. Axmanova, *Szavárnyék lingvisztikus terminusok*: „Продуктивный — пригодный для образования новых слов и форм, понятных говорящим на данном языке”. Werner Abraham: *Terminologie zur neueren Linguistik*: „Produktivität — Grad der Wiederverwendung von Wortbildungs- und Flexionselementen bei Neubildungen”. M. Pei and F. Gaynor, *Dictionary of Linguistics*: „Productive suffix: A term introduced by Jespersen for suffixes which still can and are used to form new derivatives”.) Az *agyonreklámoz*, *agyonkritizál*, *túteljesíti* (a normát) új képződmények. b) A „keves” szám szerint pontosan meg nem határozott „kisszámú” szót jelent, de hogy ki mit tekint kevésnek, az igen szubjektív. A rendelkezésemre álló szótárak alapján a következő intenzitásnövelő jelentéssel rendelkező szavakat sikerült összegyűjtenem: *agyonhajszol*, *agyonetet*, *agyonázik*, *agyonfázik*, *agyonbeszél*, *agyonoldozza magát*, *agyonfagy*, *agyoncsépel*, *agyondícsér*, *agyoncsigáz*, *agyonoldoztat*, *agyonhallgat*, *agyonkínzó*, *agyonzúz*, *agyonver* (vö. megver), *agyontapos* (vö. megtapos), *agyonvág*, *agyonriúg*, *agyonszorít*, *agyonáztat*, *agyonbecéz*, *agyonborsoz*, *agyoncukroz*, *agyonzsíroz*, *agyonéheztet*, *agyonesi magát*, *agyonítat*, *agyonissza magát*, *agyonbosszant*, *agyonadajkál*, *agyonédélget*, *agyonéget*, *agyonfagat*, *agyonfáraszt*, *agyonfutja magát*, *agyongyötör*, *agyonhalmoz*, *agyonillatosít*, *agyonkényeztet*, *agyonmagyaráz*, *agyonmégelődí magát*, *agyonneveti magát*, *agyonnyomkod*, *agyonnyomorít*, *agyonrázkódí magát*, *agyonszekál*, *agyonszaladgálja magát*, *agyontanulja magát*, *agyonzaklat*, *agyonzúfol*. A túl igekötős képződmények az intenzitásnövelésnek egy alacsonyabb fokát jelölik. Vö.: *túldícsér*, *túlszárnyal*, *túlbecsül*, *túldolgoztat*, *túlerik* (a gyümölcs), *túlterhel*, *túlfezűt*, *túlhajít*, *túlhevít*, *túllép*, *túllő*, *túlnépesedik*, *túllőltözködik*, *túltáplál*, *túlterjed*, *túlszűfól*, *túlfejleszt*, *túlfegyverkezik*, *túllárad*, *túlláztat*, *túlbeszél* (másokat), *túlborsoz*, *túlbömböl*, *túlcukroz*, *túlcsigáz*, *túlcsordul*, *túledesít*, *túleget*, *túlélez*, *túlerik*, *túleröltet*, *túlértékel*, *túletet*, *túlexponál*, *túlfáraszt*, *túlfeszül*, *túlfizet*, *túlfő*, *túlfűszerez*, *túlfűt*, *túlhajszol*, *túlhalmoz*, *túlharsog*, *túlhevít*, *túltermel*, *túltölt*, *túlszűfól*. A *gyötör* — *meggyötör* (819) párt én ige szemléleti párnak tekintem, a *meggyötör* a folyamatos *gyötör* igének véghatárpontos párja és nem *agyongyötör* jelentésű. Kiefer ötödik kritériumával kapcsolatos megjegyzésem, hogy a szóképzés területén igen nehéz a morfológiában megszokott rendszerességről beszélni. Kiefer szerint „a három igekötő ugyanazt a jelentést hordozza”, ami az én nyelvérzésem szerint távolról sincs így. Vö.: *megédesíti* — *túlédesíti* — *agyonédesíti a teát*. Az intenzitásnövelő akcióminőség képzésének a lehetősége

viszonylag jól körülhatárolható. Ezek a beszédtevékenységgel, étkezéssel, ételek készítésével és a külső fizikai ráhatással kapcsolatos jelentések.

3. A mondatok időszerkezete és az igeszemlélet. Kiefer (1992: 803—16) a mondatok külső és belső időszerkezetét különbözteti meg. A külső időt a beszédidő (BI), az eseményidő (EI) és a referenciaidő (RI) fogalmával jellemzi. A beszédidő a megnyilatkozás ideje (Redemoment), az eseményidő a nyelvtanainkból már jól ismert, a beszédidőtől függő jelen, múlt és jövő idő, a referenciaidő pedig a cselekvés elvégzésének határideje. Pl.: a *Kati estére hazatért* mondatban van egy, a beszédidőtől függő múlt idejű eseményidő, valamint a *mikorra?* kérdésre felelő *estére* referenciaidő. Kiefer szerint „Egy mondat külső időszerkezetével akkor vagyunk tisztában, ha ismerjük a BI-t, a RI-t és az EI-t, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyait” (806). A cselekvés elvégzésének határidejét jelölő referenciaidőt a legtöbb mondatban nem nevezzük meg. Ezért pl. a *Kati hazatért* mondat külső időszerkezetével semmiképpen sem lehetünk tisztában, mivel nem ismerjük a referenciaidőt. Később kiderül, hogy ez nem is lényeges, mert „Az időviszonyok jellemzéséhez elegendő, ha a 'megelőző' és a 'tartalmaz' relációkat vesszük figyelembe” (806). A 'tartalmaz' relációkat az időpontot jelölő *mikor?* kérdésre felelő időhatározók fejezik ki, amelyek azonban nem tartozéka sem a külső, sem a belső időnek, „közvetve azonban — az eseményidőn keresztül — ezek is a beszédidőhöz igazodnak” (805). Pl. *Kati tegnap hazatért*. A 'követ' relációt Kiefer azonban kihagyja (vagy kifelejt) rendszeréből. Ebből következik, hogy a *Kati tanul, Holnap megtanulom az éneket* típusú mondatoknak sem a „külső időszerkezetét”, sem pedig az „időviszonyait” nem tudjuk jellemezni. Mondhatnánk azt is, hogy ezeknek a mondatoknak nincs is külső időszerkezetük, ez azonban Kiefer szerint csak az ún. „időtlen mondatoknak” (806) a tulajdonsága, mint pl. *Fűre lépni tilos! A föld a Nap körül kering*. A mondatok belső időszerkezete „lehet tartós vagy pillanatnyi, folytonos vagy megszakításokat is megengedő, a cselekvés, történés vagy folyamat folytatását nem kizáró vagy azt kizáró és így tovább”. „Az időszerkezetek közül kitüntetett szerepet játszik a folyamatos és a befejezett időszerkezet” (807), az eseményidőre vonatkozó határponthoz és határpont nélküli időtartamot jelölő időhatározók (vö.: 829). Vö.: *Fél óráig tanultam az éneket. — Fél óra alatt megtanultam az éneket*.

Kiefer Ferenc első meghatározása szerint „Az aspektus a szituációk belső időstruktúrája” (Az előfeltételek elmélete. 1983: 149). „A szituációk... egy adott tényállás lehetséges nyelvi kifejezései. Az aspektus ebből következőleg mondatok tulajdonsága, nem pedig lexikális elemeké.” Csaknem tíz évvel később (1992: 809) ez az első meghatározás így módosul: „Aspektusnak nevezzük a mondatok belső időszerkezetét.” Kiefernek ehhez a véleményéhez csatlakoztak Jászai László és Tóth László (Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987: 13) kijelentvén, hogy „a magyarban csakis a mondatok aspektusáról lehet beszélni, az aspektus a mondatok tulajdonsága”. Kiefer első meghatározásához kapcsolódó lábjegyzetében (1983: 320) megjegyzi, hogy „hasonló definíciót találunk Comrienál”. Comrie (1976: 3) meghatározása szerint „aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation”. Kiefer és Comrie azonban egymástól teljesen eltérően értelmezik a szituáció és a belső időszerkezet fogalmát. Comrie (1976: 13) a szituáció szót a német Handlung jelentésében használja, amely az ige által kifejezett cselekvés, történés, létezés, állapot, folyamat összefoglaló neve. (Vö.: „In the present work the term 'situation' is used as this general cover-term, i. e. a situation may be either a state, or an event, or a process.” Kiefer felfogásában a *szituáció* tényállás 'condition, state of affairs at a certain time'. Kiefer szerint a szituáció (= mondat) belső időszerkezete „az eseményidő tartós vagy pillanatnyi voltára, oszthatóságára vagy oszthatatlanságára stb. utal” (1992: 808). Az előzőekben bizonyítottuk, s ezt egy Comrie-idézettel is megerősítet-

tük, hogy az időtartam nem tartozik az aspektus lényegéhez. Comrie a szituációk (cselekvések) belső időszerkezetét a következő példával magyarázza: *John was reading when I entered.* — *Иван читал, когда я вошёл.* 'János olvasott, amikor beléptem'. „In each of these sentences... the second verb presents the totality of the situation referred to (here, my entry) without reference to its internal temporal constituency: the whole of the situation is presented as a single unanalysable whole, with beginning, middle, and end rolled into one; no attempt is made to divide this situation up into the various individual phases that make up the action of entry (1976: 3).” A folyamatos igék jelentését pedig így magyarázza (24): „the imperfective pays essential attention to the internal structure of the situation, viewing a situation from within; as also will be the general point that imperfectivity is not incompatible with perfectivity”, vagyis a folyamatos ige a cselekvés időbeli lefolyását belülről szemléli. Az igeszemléletnek ez a felfogása szinte ugyanaz, mint amit A. V. Isačenko-nál (Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I., Formenlehre, Halle, 1962, 348) is találunk: „Drücken wir einen Vorgang vermittelt eines imperfektiven Verbs aus, z. B. *он читает* oder *он читал*, so stehen wir gleichsam inmitten des Vorganges, den wir nicht übersehen, dessen Beginn und Ende uns verborgen ist und den wir folglich nicht als ganzheitliches, zusammengefaßtes Geschehen auffassen können. Man könnte diesen Sachverhalt mit einem Aufmarsch vergleichen. Der einzelne Teilnehmer des Aufmarsches überblickt weder den Anfang noch das Ende der ununterbrochen marschierenden Kolonnen, da er selbst mitten im Menschenstrom steht. Beim *perfektiv* ausdrückten Vorgang stehen wir dagegen außerhalb des Geschehens, überblicken das Ereignis als Ganzes und fassen es in seiner Totalität auf.” Emlékeztetem az olvasót arra, hogy ez nem mindig van így. A *Tegnap tüntetésen voltam* mondatban kifejezett „eseményt” kívülről is szemlélhetem. Az *Eleredt az eső* mondat igéje befejezett, de ki látja ennek a végét (újabb özőnvíz is lehet).

A magyar igeszemlélet, az oroszhoz hasonlóan, elsősorban a beszédidőtől függő, ún. eseményidővel van kapcsolatban. A befejezett igék jelen idejű alakjai mindkét nyelvben jövő idejű jelentésűek. Az orosztól eltérően a magyar befejezett igéknek nemcsak egyszerű, hanem összetett jövő idejű alakjuk is van. A folyamatos igéknek viszont csak összetett jövő idejű alakjuk létezik, de a jelen idejű alakokat szinte minden megkötés nélkül használhatjuk jövő idő kifejezésére. A befejezett igék által jelölt jövő idejű cselekvések már a múltban elkezdődhetnek, a folyamatos igék által jelölt jövő idejű cselekvések viszont csak a beszédidő (Redemoment) után kezdődhetnek. Vö.: *Éva mindjárt öltözködik/öltözködni fog.* — *Éva mindjárt felöltözködik/fel fog öltözködni.* A cselekvések ismétlésekor az oroszban általában folyamatos igéket kell használnunk, a magyarban a befejezett igék jelen idejű alakjait a cselekvés ismétlésekor szabadon használhatjuk jelen idő jelentésében. Pl.: *A Tisza Titelnél ömlik/beleömlik a Dunába. Gábor minden vasárnap eljön hozzánk. A mosolygás minden nőt megszipít. Megrezzen a vadász, ha hirtelen felugrik előtte a vad.* (Vö. az oroszban: *Что поеешь, то u пожнѣшь.* 'Ki mint vet, úgy arat'.)

4. A magyar igeszemlélet rendszere. A határpontos elmélet szerint minden magyar igének van szemlélete. Ez lehet folyamatos, befejezett vagy kettős. A szemléleti oppozíció kétféleképpen valósul meg: 1. A nyelvi rendszer alapján minden folyamatos ige szemben áll egy befejezett vagy kettős szemléletű igével. Az igékről fogalmi jelentésük és morfémaszerkezetük alapján el lehet dönteni, hogy folyamatosak, befejezettek vagy kettős szemléletűek. 2. Az igeszemléleti párok oppozíciója alapján páros és páratlan igéket különböztetünk meg. A páros igék esetében ez az oppozíció két igének egy határpont nélküli és egy határpontos változatában (*ír — megír*) vagy egy ige két alakjának egy határpontos és egy határpont nélküli jelentésében (*lejött — jött le*) jut kifejezésre. Mindezt figyelembe véve a magyarban ugyanolyan oppozíciós lehetőségek vannak, mint az oroszban:

igeszemléleti oppozíciók

Az oroszban az igéknek kb. 30%-a páratlan. A magyarban ez a szám kb. 45%-ra tehető. Az igeszemléleti oppozícióknak ez a rendszere a magyarban sokkal jobban kötődik az igék morfémaszerkezetéhez és jelentéséhez, mint az oroszban.

4.1. A folyamatos páros igék mind igekötő nélküliek vagy pedig hátravetett igekötősek. Az igeszemléleti párok képzésének a magyarban két módja van: a perfektiváció és az imperpektiváció.

A perfektiváció azt jelenti, hogy folyamatos igékből valamilyen határpont jelentésű igekötővel képzünk befejezett párt. Az igék denotatív-fogalmi jelentését nem változtató és módosító igekötőknek lehet a cselekvés végső, kezdeti és kétoldali határpontjára utaló jelentésük. A határpont jellege lehet eredményhatár, időhatár és mennyiségi határ.

a) A *meg-, ki-, be-, el-, fel-, le-, össze-* igekötőkkel képezhetünk eredmény-határpontos befejezett igéket. Pl.: *csinál — megcsinál, tisztít — kitisztít, biztosít — megbiztosít, ragoz — elragoz, ébreszt — felébreszt, találkozik — összetalálkozik*.

b) Az időhatárpontos kezdő igéket az oroszban és a magyar nyelvtanokban is az akciómínőségekhez sorolják. De ha abból indulunk ki, hogy minden ige denotatív-fogalmi jelentése elválaszthatatlan az időtől (nem véletlen, hogy az ige neve németül *Zeitwort* 'időszó'), vagy ahogy Lotz János (*Das ungarische Sprachsystem*, Stockholm, 1939, 33) az ige fő fogalmi jelentésének — szerintem eltúlozva — az időtartamot (*Dauer*) tekinti, akkor a kezdőigék jelentése a kezdeti határponton kívül semmiben sem különbözik a folyamatos alapigtől (érdekes, hogy az oroszban a *видеть — увидеть* 'lát' — 'meglát' minden szótárban szemléleti pár, míg a *любить — полюбить* 'szeret' — 'megszeret' nem az). A magyarban a kezdőigéket nemcsak képzésük és jelentésük alapján tekinthetjük szemléleti párnak, hanem azért is, mert az ilyen folyamatos igéknek — néhány kivételtől eltekintve — nincs eredmény-határpontos párjuk: *hall — meghall, szagol — megszagol, ízlel — megízlel, kóstol — megkóstol, tapint — megtapint, érez — megérez, szeret — megszeret, virágzik — kivirágzik (vö. elvirágzik)*.

A magyar nyelvtani hagyományt követve régebben az *elbáméskodik* típusú igéket folyamatos akciómínőségeknek értékeltem. Kiefer Ferenc (1992: 830—31) szerint ezek az igék nem tesznek eleget a folyamatosság több követelményének. Csak azért tekinti őket az imperpektív és perfektív igék közötti átmeneti kategóriának, mivel összeférnek a határpont nélküli időmódosítókkal, de határpontosokkal is lehet használni őket. *Órákon át eltőprengett. — Ezen idő alatt eltőprengett*. Az előzőekben utaltam rá, hogy az időmódosítók nem megbízható eszközei a folyamatos és befejezett jelentések meghatározásának. Ezek az igék kissé emlékeztetnek a *поплавал час, проплавал целый час* szerkezetek időtartamot korlátozó befejezett igéire. A *báméskodik — elbáméskodik, álldogál — elálldogál, borozgat — elborozgat, ábrándozik — elábrándozik, tőpreng — eltőpreng, játszadozik — eljátszadozik* ige-párok jelentésében a korlátozó 'vmennyi ideig' határponton kívül semmi más különbség nincs. Ezekből az igékből más szemléleti párokat és akciómínőségeket nem képezhetünk. Az igekötő jelentése összhangban van az alapige jelentésével. Ilyen esetekben beszélhetünk a csak igeszemléleti párokat képző igekötőkről.

c) A mennyiségi határpontos igeszemléleti párokról csak az ún. többfázisú fogalmakat jelölő folyamatos igékből történő egyfázisú cselekvéseket kifejező befejezett igék képzése esetében beszélhetünk. Kétféle képzési módja van a mennyiségi határpontos szemléleti párok képzésének: igekötős és analitikus: *csóválja — megcsóválja* (a farkát), *lenget — meglenget, himbál — meghimbál, lóbál — meglóbál, táncol — táncol egyet, nyújtózik — nyújtózik egyet*.

Az igeszemléleti oppozíciók vizsgálatakor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a többjelentésű igék nem mindegyik jelentése képes szemléleti párok képzésére. A *Pisti bort ivott — Pisti megitta a bort* mondatokban pl. az *ivott — megivott* oppozíció szemléleti pár, de a *Pisti megissza a bort* mondatban a 'szívesen fogyaszt' befejezett igével kifejezett jelentésnek nincs folyamatos párja. Az *Issza a szónok szavait* mondatban pedig a folyamatos jelentésnek nincs befejezett párja. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a különböző folyamatos jelentéseknek más-más képzésű befejezett párja lehet. Vö.: *Meg/nyerte a mérkőzést. — El/nyerte a pénzét. Meg/tisztította az ablakot. — Ki/tisztította a cipőjét. Hátra dobta/megdobta a kutyát egy kővel. — A kényeret a kutyának dobta/odadobta*.

Imperfektívációról akkor beszélünk, ha befejezett igékből képezünk folyamatos szemléleti párokat. A magyarban ez akkor lehetséges, ha az igekötőnek szinkretikus, azaz többfunkciós jelentése van: megváltoztatja az alapige szemléletét, tranzitivitását és lexikai jelentését. Pl.: *megy — lemegy, jár — bejár*. Ilyen esetekben az igekötőknek többnyire térbeli jelentése van. Az ilyen igék folyamatos alakját az igekötő hátravetésével képezzük: 'Ment 'le a lépcsőn, 'Járta 'be az erdőt, és fűtyörészett.

4.2. Kettős szemléletűek azok az igekötő nélküli igék, amelyeket folyamatos és befejezett jelentésben is egyaránt használhatunk. Kiefer Ferenc kutatásai alapján (1992: 32–33) ezek az igék idegen eredetűek (*galvanizál, modernizál, szinkronizál, misztifikál*) vagy pedig az *-ít* képzővel fosztóképzős melléknévből képzettek (*kártalanít, érzéstelenít, portalanít, lomtalanít, szűnyogtalanít, zsírtalanít, szagtalanít, szintelenít, függetlenít, vízhatlanít, víztelenít, érvénytelenít, törvénytelenít, helytelenít, hatálytalanít, hatástalanít, nyugtalanít, salaktalanít, ivartalanít, páráltanít, csírátlanít, romtalanít, férgtelenít*). Kiefernek ezen megállapításához három kiegészítem van: 1. A kettős szemlélet megléte 'kivétel' a magyar igeszemléleti rendszerben. Ezért egyes esetekben igekötő nélküli folyamatos/befejezett és igekötős befejezett párok szembeállítása is lehetséges: *telefonál — megtelefonál, fixál — lefixál, néptelenít — elnéptelenít*. 2. Az *-ít* képzős fosztó jelentésű igék egy része csak igekötősen és befejezett jelentésben használatos: *elbátortalanít, megbecstelenít, elkedvetlenít, elerőtlenít, eléktelenít, lemeztelenít, elnemzetiellenít*. 3. Nemcsak a fosztóképzős melléknévekből képezett *-ít* képzős igéink lehetnek kettős szemléletűek: *mentesít, szembesít, véglegesít, rendszeresít, létesít*. Ezek között is vannak csak befejezett szemléletű igekötős igék: *eltulajdonít, elkülönít, elidegenít, kijózanít, megjelentít*.

4.3. A csak folyamatos (imperfektiva tantum) **igékhez tartoznak:** 1. statikus igék (*hiányzik, kerül vmibe, létezik*), 2. bizonyos tulajdonságok megjelenését kifejező igék egy része (*kinéz valahogy, lenéz, megvet, fél, aggódik, nyugtalanodik, éktelenkedik, durvaskodik, durvaskodik, fehérlik, tarkállik, zöldell, piroslik*), 3. térbeli helyzetet jelölő igék (*áll, fekszik, ül, függ, lóg, lelóg, eláll* (a füle), *kiáll vmi vhonnan, fityeg*), 4. bizonyos hangok létrehozását jelölő igék (*béget, mekeg, kakukkol, rőfög, döngicsél, duruzsol, sír, zajong, dörömböl, dohog, durrog, dübörög, kopog, dörömböl*), 5. a gyakorító (iteratív) igék egy része (*bizonygat, fájdogál, köhécsel, köntőrfalaz, értellenkedik, tolakodik, mocorog, torzsalkodik*), 6. a mozgást jelölő igék (*fut, megy, jön, repül, úszik, totyog, ballag, vánszorog*).

4.4. A csak befejezett (perfektiva tantum) **igékhez** azok a nem térbeli jelentésű igekötős igék tartoznak, amelyeknek igekötő nélküli része önálló szóként nem használatos (*elbátortalanít (*bátortalanít), eltulajdonít, megsántul, elnémit, megnémul, megszabadít, megbicskáz, megbecstelenít*), vagy pedig az igekötő nélküli alak jelentése nem egyezik az igekötős alakéval, amelyből folyamatos pár az igekötő hátravetésével nem képezhető (*agyonüt, agyonlő, beköp*).

vkit, megerősazol), továbbá az igekötős akcióminőségek jó része (*aggyondolgoztat, túlbecsül, elmér, elszab, ledolgoz*).

5. Az igeszemléleti formák egyeztetése és a taxis. A *taxis* (gör. 'sorrend szerinti elhelyezkedés') műsót *Roman Jakobson* (Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. In: „Принципы типологического анализа языков различного строя”. M., 1972, 101—108) vezette be. A taxis nem egy formát jellemez, hanem formák közötti viszonyt, jelen esetben két vagy több cselekvésnek az egymáshoz való viszonyát. Ezek a viszonyok régen ismertek a nyelvészetben, csak „relatív idő”-nek, az „időviszonyok egyeztetése”-nek hívták. Két fő típusa van: az egyidejűség és a nem egyidejűség (elő- és utóidejűség). A magyarban és az oroszban nincsenek az igének viszonyított időt kifejező alakjai. Időegyeztetés (*consecutio temporum, sequence of tenses, Zeitenfolge*) helyett az igeszemléleti formák egyeztetésének a tendenciájával találkozunk. A magyarban Wacha Balázs ennek alapján beszél igeszemléletről, és próbálja elhatárolni egymástól a folyamatos és befejezett igéket, ill. mondatokat. Kiefer munkájában ez az irányzat is jelen van (1992: 825). Vö.: „A befejezett igei szerkezetek önmagukban, az egymásutániságra utaló határozók nélkül is kifejezhetnek egymásutániságot (elő- vagy utóidejűséget), a folyamatos igés szerkezetek erre képtelenek.” „Két folyamatos igés szerkezet azonban semmilyen körülmények között nem jelölhet egymásutániságot.” Kiefernek ezt a kategorikus megfogalmazását sem a magyar, sem az orosz nyelv nem igazolja. Az időegyeztetés és az igeszemléleti formák egyeztetése is csak másodlagos jelenség az időkategóriák és igeszemléleti formák rendszerében, s ezért nem alkalmasak az időviszonyok, ill. az igeszemlélet alaprendszerének a meghatározására.

5.1. A cselekvések nem egyidejűségét vagy egymásutániságát a magyarban többnyire befejezett igékkel fejezzük ki: *Leült és megvacsorázott. Felébredt, nyújtózott egyet, és kiugrott az ágyból.* Az oroszban a cselekvések ismétlődésekor általában, de nem mindig — folyamatos igéket kell használnunk. A magyarban a cselekvések ismétlődése nem befolyásolja az igeszemléleti formák használatát: *Reggelenként, amikor felébredt, nyújtózott egyet, és kiugrott az ágyból.* A cselekvések egymásutániságát azonban folyamatos igékkel is kifejezhetjük. Pl.: *A gyerekek az első órán beszélgettek, olvastak és számoltak. Nóra vasárnap takarított, főzött, sétált, úszott, olvasott, tv-t nézett.* E vonatkozásban általános nyelvészeti szempontból is érdekes a latin *Veni, vidi, vici* visszaadása különböző nyelvekben: *Jöttem, láttam, győztem. — Ich kam, ich sah, ich siegte. — Я пришел, увидел и победил. — I came, I saw, I conquered.* A cselekvések egymásutániságának kifejezésekor befejezett és folyamatos igék is változhatnak egymást: *A parkban leült a padra, és olvasott délig.*

5.2. A cselekvések egyidejűsége esetén az igeszemléleti formák használata az egyidejűség típusától függ. Teljes (—) és túlhaladó (—) egyidejűség kifejezésekor folyamatos igéket használunk: *Ültünk az asztalnál és beszélgettünk. — Éva még feküdt az ágyban, amikor én már öltözködtem.* Részleges (—) és metsző (—|) egyidejűség jelölése folyamatos és befejezett igékkel történik: *Jöttem le a lépcsőn és megbottlottam. — A gyerekek az udvaron játszottak, míg be nem sötétedett.* Teljes egyidejűség kifejezésekor az egyik ige lehet befejezett, ha a cselekvés statikus állapotát határozói igenévvél jelöljük: *Szemét becsukva feküdt az ágyon.* Részleges egyidejűség esetén a magyarban mindkét ige lehet befejezett, ha a kötőszó utal az egyidejűsége: *Amikor elmentem hazulról, becsuktam az ablakokat.* Teljes egyidejűség kifejezésekor az igék befejezettek is lehetnek, ha egyidejű állapotokat jelölünk: *Péter megöregedett és elhízott.*

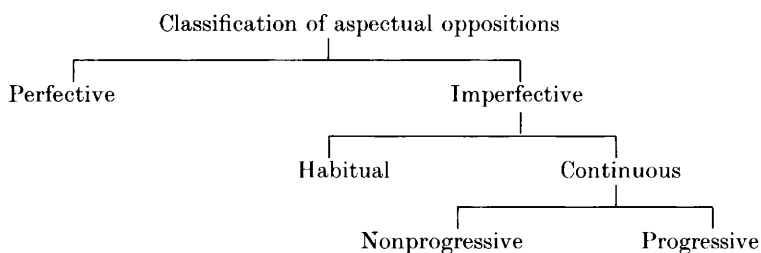
A befejezett igék esetében Kiefer is látja (1992: 825), hogy ezek az igék nem mindig fejeznek ki egymásutániságot. Ő azonban csak olyan példát hoz, amikor különböző szubjek-

tumok végeznek különböző cselekvéseket: *Mindenki azonnal munkához látott. Mari kitakarította a szobát, Kati megterített, Jutka megfőzte az ebédet.* További elgondolkodásra serkentő állítása Kiefernek (1992: 826), hogy „A folyamatos és a befejezett igés szerkezeteket tartalmazó mondatok mellérendelés esetén különböző implikációval járnak. A folyamatos igés szerkezet lehetővé teszi az 'egy esemény' értelmezést, a befejezett igés szerkezet szükségyszerűen két eseményt implikál az alábbi mondatokban: *A gép szombaton is, meg vasárnap is dolgozott.* — *A gép kinyomtatta a szöveget szombaton is, meg vasárnap is*”. A példákból világosan kitűnik, hogy nem az igés, hanem a nem igés szerkezetek mellérendeléséről van szó. További probléma, hogy Kiefer két mondata nem azonos lexikai összetételű. Az sem egészen világos, hogy mit ért Kiefer „eseményen”. (A németben a *Geschehen* főnevet pl. gyakran használják 'cselekvés' jelentésben.) A következő mondatpárok alapján én úgy látom, hogy mindkét esetben ugyanazon cselekvésnek az ismétléséről van szó vagy pedig két eseményről, ha ezek időben elkülönülnek egymástól: *Ez a gép nyomtatta a meghívókat szombaton is meg vasárnap is.* — *Ez a gép kinyomtatta a meghívókat szombaton is meg vasárnap is.* Ha viszont alanyt, tárgyat, jelzőt vagy más határozót halmozunk, akkor két 'eseményről' (annak bármelyik jelentésében) nehéz beszélnünk. Vö.: *Ez a gép leveleket és meghívókat nyomtat.* — *Ez a gép kinyomtatja a leveleket és a meghívókat; Péter és János dolgoznak.* — *Péter és János kidolgoznak egy munkatervet.*

6. Az igeszméleti formák nem egyenrangú (privatív) és egyenrangú (ekvipolens) meghatározása. A nem egyenrangú meghatározás hívei szerint a folyamatos—befejezett oppozícióban a befejezett ige a markáns elem, csak neki van pozitív jelentése, a folyamatosnak nincs egységes pozitív jelentése, az csak figyelmen kívül hagyja az erős ellenpár jelentését. A befejezett igék jelentését 'egységes egésznek' felfogó elmélet követői képviselik elsősorban ezt az álláspontot. Ezen elmélet szerint a befejezett és folyamatos jelentések felbontásáról nem lehet beszélni, azokat nem vizsgálják, vagy ha igen, akkor ezek új aspektusként jelentkeznek. A múlt században pl. volt olyan orosz nyelvtan, amelyben 6 igeszmélet volt. Sokáig tartotta magát a négyes (imperfektív 'folyamatos', perfektív 'befejezett', iteratív 'ismétlődő' és semelfektív 'egyszeri cselekvés') igeszméletéről szóló elmélet is. Napjainkban viszont kettős az orosz igeszmélet. Az igeszméleti formák egyenrangú felfogásának hívei szerint mindkét formának van önálló jelentése, és az egyes jelentések részjelentések ('частные видовые значения') formájában realizálódnak.

Kiefer Ferenc aspektuselmélete e vonatkozásban kissé felemás. A befejezett igéket a nem egyenrangú elmélet alapján vizsgálja, a folyamatosakat viszont inkább az egyenrangú elmélet szerint. Van nála egy harmadik progresszív aspektus (1992: 849), amelyről elismeri ugyan, hogy folyamatos, de mégis aspektusnak nevezi. Az 'egzisztenciális aspektus' helyett viszont csak egzisztenciális olvasatról beszél (1992: 867). Találkozunk egy olyan elejtett (?) megjegyzésével is, hogy „A gyakorító igék az ismétléses típusba tartoznak az aspektus szempontjából” (1992: 822). Kérdezhetnénk, hogy miért nem az akciómínőség vagy az aspektualitás (kissé ködösítve) szempontjából? A 816. lapon „A folyamatos aspektus tovább osztható korlátlanul és korlátozottan folyamatos aspektusra”. Miért nem jelentésre? A 817. lapon Kiefer hangsúlyozza, hogy olyan definícióra fog törekedni, „amely a lehető legnagyobb mértékben támaszkodik formai (morfológiai, szintaktikai) kritériumokra”. Ennek ellenére a *reccsen* — *megreccsen* (871), *Mosott kezét* — *Megmosta a kezét* (842) oppozíciókat az aspektus szempontjából egyenértékűeknek (befejezetteknek) tekinti anélkül, hogy behatóan foglalkozna a két forma által kifejezett jelentésbeli és pragmatikai különbségekkel.

B. Comrie (1976: 25) aspektusrendszerében a következők oppozíciók vannak:

A későbbiekben (1976: 30) olvashatunk nála *habitual aspect*-ről, mivel annak kifejezési módja az angolban eltér a többi — időalakoknak is tekinthető — formától. A további alcsoportokkal kapcsolatban azonban sohasem használja az *aspect* szót. A 'progresszív aspektus' helyett pl. következetesen *progressive*-ről (124) beszél, mivel „there is some category that corresponds to part only of the meaning of imperfectivity” (24—25).

En az ekvipolens aspektus felfogás híve vagyok. Ennek alapján a folyamatos igék belső határpont-nélküliséget, a befejezett igék belső határpontot kifejező jelentése különböző részjelentésekben realizálódnak. E részjelentések felszínre hozásában nagy szerepük van a beszélő szituációs szemléletét tükröző mondatoknak. A mondatok azonban nem változtatják meg az egyes igéknek szótárakban is rögzíthető szemléletét, ezért külön mondataspektusról nem igen beszélhetünk.

6.1. A folyamatos igéknek tényt, foglalatosságot, folyamatot és mozzanatosságot közlő részjelentéseit különböztethetjük meg a magyarban.

a) A folyamatos igéknek a tényközlő jelentése lényegében megfelel annak, amit Kiefer (867) „egzisztenciális olvasat”-nak nevez. (Vö. még Падучева Е. В., *Результативные значения несовершенного вида в русском языке: общефактическое и акциональное*. ВЯ, 1993/1, 64—74.) A cselekvés tényét közlő funkció az egzisztenciális olvasatnál, amelyet Kiefer „az előfordult már, hogy”-gyal parafrázál, azonban szélesebb körű. Magában foglalja nemcsak a 'volt már', hanem a 'volt' vagy 'lesz-e' ilyen cselekvés előzetes szituációtól mentes tényének a közlését is. Tényközlő jelentésben egyformán használhatjuk az igekötő nélküli és a befejezett igékből az igekötő hátravetésével képzett folyamatos igéket. Vö.: *Mostál kezelt? Takarítottál ma? Olvastad ezt a regényt? Ebből a tárgyból vizsgáznunk fogunk. — Vettél ma be orvosságot? Jött le a gyerek lépcsőn egyedül máskor is.* Kiefer szerint (1992: 868) „az egzisztenciális olvasat nem fejezhet ki elő- vagy utóidejűséget”, egyidejűséget azonban igen. A következő mondat mintha nem igazolná a fenti tételt: *'Hallgattak már a diákok Klári óráján angol nyelvű szövegeket, és beszélgettek is a hallottakról.* Kiefer számára „Úgy tűnik . . . , mintha az egzisztenciális olvasat semlegesítené a folyamatos-befejezett oppozíciót”. A következő mondatpárok viszont azt bizonyítják, hogy ez az oppozíció megmarad: *Olvastad ezt a regényt? — Elolvastad ezt a regényt? Vizsgáztál kedden? — Levizsgáztál kedden? Vettél ma be orvosságot? — Bevettél ma az orvosságot? Szerepet cseréltetek? — Elcseréltetek a szerepet?* A folyamatos igékkel a cselekvés tényét, volt-e vagy nem, lesz-e vagy nem, jelölöm. A megfelelő befejezett változatok vagy alakok használata viszont feltételez bizonyos előzetes szituációt. Pl. tudomásom van arról, hogy az illetőnek el kellett olvasnia a regényt, vizsgáznunk szándékozott, orvosságot kellett bevennie, vagy el akarta cserélni a szerepét. Ezenkívül ilyen típusú oppozíció is lehetséges: *A tanár magyarázta az új anyagot, de nem magyarázta meg.* A folyamatos igéket a magyarban gyakrabban használjuk tényközlő funkcióban, mint az oroszban. A *Jöttem, láttam, győztem, Reggel ittam egy pohár tejet, és ettem két zsemlet* mondatok ekvivalensében pl. befejezett igéket kell használnunk: *Я пришёл, увидел и победил. Утром я выпил стакан молока и съел две булочки.*

b) A folyamatos igék foglalatosságot közlő jelentése a *Mit csinálsz? Mit csináltál? Mit fogsz csinálni?* kérdésekre felel. Ebben a jelentésben is használhatjuk mindkét típusú folyamatos igénket. Pl. *Mit csinált Gábor tegnap egész nap?* — *Gábor tegnap egész nap szántott/rakta le a cementet a teherautókról.*

c) A folyamatos igék folyamatot közlő jelentéséről akkor beszélünk, ha a cselekvést egy behatárolható időszakban belső mozgásában, fejlődésében, folyamatában jelöljük. A folyamatos igéknek ez a jelentése lényegében megfelel az angol progresszív aspektus (v. progresszív igeidők) által kifejezett jelentésnek. (Vö.: „progressive tense: A verbal form, usually periphrastic, expressing that the action is, was or will be in progress at the time indicated”. M. Pei, F. Gaynor, Dictionary of Linguistics. 1980, Totowa, New Jersey. Egy másik meghatározás szerint „The Progressive form usually describes a temporary happening, i. e. something which happens during a limited period”. G. Leech, English Grammar and Usage. Nelson, 1989: 390.) A cselekvés folyamatát közlő jelentésnek az időbeli behatároltság (die begrenzte zeitliche Gültigkeit) mellett fontos ismérve, hogy a mondathangsúly ilyenkor az igére esik. A cselekvés folyamatát jelölhetjük igekötő nélküli és hátravetett igekötős folyamatos igével, valamint a *lemonóban van (volt, lesz)* szerkezettel. Vö.: *'Emelkednek az árak. — 'Megy 'le a láza. — A láza 'lemonóban van.*

A folyamatos igék folyamatot közlő jelentése szélesebb körű Kiefer Ferenc „progresszív aspektus”-ánál (1992: 849—865). Kiefer szerint „A progresszív aspektus azt jelenti, hogy egy esemény éppen folyamatban van akkor, amikor egy másik esemény is fennáll. A progresszív aspektusú eseményt tehát egy másik eseményhez kell viszonyítanunk. Ezt a másik eseményt múlt és jövő idejű eseménynél általában külön mondatban kell megfogalmaznunk, jelen idejű eseménynél erre nincs szükség, mivel a másik esemény referenciája a beszédidő” (852). „A progresszív aspektus olyan korlátozott időtartamú időszervezettel rendelkezik, amely egy másik esemény eseményidejéhez való viszonyítás révén válik teljessé, ez szolgáltatja a referenciaidőt” (849). Kiefer, mint látjuk, az időbeli behatárolásnak csak egy módját, „egy másik esemény” által történő behatárolását ismeri, s még ott is két eseményt tételez fel, ahol nyilvánvalóan csak egy van: *Éppen 'veszi 'fel a kabátját* (850). A továbbiakban (859) azonban a valóban meglévő másik esemény időbeli behatároló képességét is szűkíti, kijelentvén, hogy „A progresszív aspektusú mondatnak és az idővonatkozást meghatározó mondatnak egymáshoz képest fölé- vagy alárendelő viszonyban kell állnia, a mellérendelő viszony nem tölti be ezt a feladatot” (859). Szerinte a *'Jött 'le a lépcsőn és fűtyörészett* mondat idővonatkozása éppen úgy hiányos, mint a deiktikus időhatározókat tartalmazó mondatoké (pl. *Este 'mászott 'fel a fára, ...*). A következő három mondat idővonatkozását én egyformán teljesnek érzem: *'Jött 'le a lépcsőn és fűtyörészett. — Amikor 'jött 'le a lépcsőn, fűtyörészett. — 'Jött 'le a lépcsőn, amikor fűtyörészett.*

Kiefer szerint (849) „az angol progresszív aspektus kifejezhet egyszerűen tartósságot is” (*He was reading your book all day*). „A magyar ezt a lehetőséget általában nem engedi meg, az **'Egész nap 'mászott 'fel a 'fára* mondat agrammatikus”. (Ilyen mondatokat igekötő nélkül folyamatos igékkel is képezhetünk: **Egész nap hámozott egy krumpliszemet.*) Gondolom, hogy ez az utóbbi mondat angolul is „agrammatikus”. Továbbá az angol mondatban Kiefer a mondathangsúlyt nem jelöli. A megfelelő magyar mondatban el tudok képzelni egy ilyen hangsúlyozást is: *Egész nap 'olvasta a könyvedet.* S talán még ez a mondat sem agrammatikus: *A csiga egész nap 'mászott 'felfelé a fán, (de nem érte el a tetejét).* Vö. még: *It was raining all day yesterday. — Tegnap 'esett egész nap.*

„A progresszív aspektusú mondatot az is megkülönbözteti a korlátlanul folyamatos mondatoktól, hogy általában összeférhetetlen az időmódosítókkal” — olvashatjuk a 812. lapon. — A **Több órán át énekeltem, amikor megszólalt a telefon* (850) mondat valóban nem

jó, de a *Több órán át 'énekelt, amíg felkészült a keddi próbára* vagy a *Több óráig egyre csak 'várta az aradi hívást, mire megszólalt a telefon* mondatok számomra elfogadhatóak.

Az angolban használhatjuk a progresszív aspektust a cselekvés ismétlődésének a kifejezésekor is. Kiefer szerint (812) „a progresszív aspektusú esemény nem ismételhető”. A 851. lapon azonban már azt olvashatjuk, hogy a „többszöri, ismétlődő cselekvést kifejező igés szerkezet esetében a progresszív aspektus kifejezheti a cselekvés időbeli kiterjedtségét”. Kiefer Ferenc *Több órán át 'erítette 'szét a szilvát* több fázisból álló cselekvéseket tartalmazó példáit én nem tartom ismétlődő cselekvéseknek. (Vö.: *Szeptemberben szombatoként több órán át 'erítette 'szét a szilvát.*) Nem többfázisú cselekvés esetén is lehetséges ismétlődés: *Reggelenként gyakran előfordul, hogy a szomszéd már 'visszafelé 'jön a boltból, amikor én 'megyek 'le a lépcsőn.*

d) Az **igekötő nélküli mozzanatos igéket**, mint már jeleztük, folyamatosaknak tekintjük.

6.2. A befejezett igék részjelentéseit leírhatjuk a határpont helye (véghatárpontú, kezdőhatárpontú és kétoldalú határpontú igék) és annak jellege (eredmény-, idő- és mennyiséghatárpontos igék) szerint.

Helyhiány miatt nincs lehetőség arra, hogy a mondathangsúly és az igeszemléleti formák kapcsolatával, a tagadó, kérdő, felkiáltó, felszólító, óhajtó mondatok sajátágaival, az igeszemléleti formák konkurenciájával foglalkozzam.

Végezetül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az orosz nyelvészetben pl. jó 150 éve foglalkoznak az igeszemlélet, pontosabban az aspektualitás problémáival, és még mindig születnek újabb és újabb cikkek és könyvek ebben a témakörben. Talán a magyar igeszemléletre is ez a sors vár.

Pete István

Belsőváros, belváros Csongrádon

A hetvenes években készült ismertetőnkben a Csongrád régi városrészében található népi műemlékegyüttes halászfalu néven szerepelt. Hogy a település mikor számított falunak és mikor városnak; azt a történészek feladata tisztázni. De hogy a város idegenforgalmában jelentős szerepet játszó városrész nevéként milyen elnevezést érdemes használni, arra néprajzi-névtani vizsgálat is választ adhat.

A tárgyalt városrész egyik oldalán a Tiszával, másik oldalon a Bökény nevű határrész-szel, annak a szabályozás előtti nádas, mocsaras területével védelmet nyújthatott az itt lakóknak, akár a nádasba menekülés lehetőségével is.

A Tisza a város mellett keleti irányból délnek fordul. A régi városrész a keletről délre vetett kanyarban, „partos részen”, „parton” van. Napjainkban a középkorúak és a fiatalok belvárosnak nevezik ezt a régi városrészt. Az „Eladások és vevések, egyezségek jegyzőkönyve” szerint 1778-ban Benedek János a „belső városon” vett házat. Ugyanez a forrás 1774-ben külsővárosi lakosokat is említ. Az 1839-es keltezésű legelő elkülönítési okirat szerint „a belső város végéig . . . a Tisza jobb partja az Úrbéres legelő határja”. Későbbi iratokban felváltva szerepel a belső- és bel- előtag. Az 1854. évi tanácsi jegyzőkönyvben „a belvárosban” két lakos közötti „utcai kijárási villongási ügy”-ről olvashatunk. Ugyanakkor a város 1855-ös térképén a Belsőváros és Külsőváros elnevezés jelöli a település két részét.

Váry Gellért (1843—1926.) csongrádi születésű nyitrai paptanár gyermekkorára, tehát a XIX. század közepére visszaemlékezve írja: „Mikor az ember a belső városból a külső városba vezető töltésen a Szentjános mellett átjön, talál ugyan még néhány ilyen belsővárosi modorú házat”. (Váry Gellért. Emléklapok Csongrád múltjából 1904. Szeged. Szerk. Péter László. 1974. 174.)

Tehát a források szerint a XVIII—XIX. században a belső és külső — elhelyezkedést, irányt jelölő — melléknév a Belsőváros és Külsőváros földrajzi név részévé vált, és általánosan használt volt. Az elnevezés XX. századi szóbeli használatát a legidősebbek, Deák Mihály, Gyovainé Dudás Viktória, Kormányosné, Kotogánné Eke Erzsébet, Maszlag István és Pozsár Ferenc tanúsították 1985—89 között. A névhasználat indokaként a következőt mondták: „A régi öregök így nevezték.” „Előttünk lévőök mondták.” A 84 éves Deák Mihály a kutató adta magyarázatot is megfogalmazta. „Belsőváros, mert körülfolytá a Tisza, ez olyan félsziget.”

A nyugatra eső városrész régi nevét sem csak a levéltár őrzi, hanem a szóbeli emlékezet. Gulyás Ferenc a valamikori Keresztény Gőzmalom csúvárosa a II. világháború előtti munkájára emlékezve mondta 1985-ben. „A Külsőváros külső részén széttem össze az őrlenivalót.” Ez a településrész a védelmet nyújtó kanyartól távolabb, „kintebb” fekszik.

Andrásfalvy Bertalan a Duna mentén, a Sárközben találta meg ezt az elnevezéspárt. „Itt a belső, a folyó felé eső, a külső a folyótól távolabb eső helyre utal.” „A belső a

rejtettséget, védelmet, az elrejtőzés lehetőségét biztosító erdőt és szigeteket, a külső pedig a nyílt, árvízmentes szintet jelenti, ahonnan ellenség hírére be, az ártér rejtekeibe menekült a nép.” (Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Bp. 1973. 10.) Tehát az azonos jelentésű földrajzi névpár a Duna és a Tisza mellékén is kialakult.

A mai köznyelvben Belsőváros név belváros alakra kopva él, ezzel zavart okozva a városrészelnevezések használatában. Ugyanis Csongrád központja, a mai szóhasználattal belvárosa nem egyezik az azonos nevű régi várossal. A városba érkező vendég számára az elnevezések keveredése zavart okoz. A hajdani Belsőváros a Körös-torokhoz, a strandhoz és a kempinghez vivő út mentén van, illetve a védett városrészben múzeumház, csárda és vendégházak várják az érdeklődő vendégeket. Ez az egyik ok, amiért ajánlatos a Belsőváros elnevezést feleleveníteni. A másik ok, hogy a halászfalu elnevezés a megye névadó és a XIX—XX. században mezőváros léting jutott településhez méltatlan.

Az említett okokkal megtámogatva egy kihalóban lévő földrajzi nevet sikerülhet feltámasztani.

Szűcs Judit

Sintó

Farkas Vilmos néhány kínai és japán vándorszó történetét áttekintve e szóról is megemlékezett (Nyr. 113, 1989: 489). Bár cikkében két helyen is a helyesebb *sintó* változat szerepel (i. m. 482, 487), címszóként alighanem nyomdahibából *sinto* áll. Érdekes megemlíteni, hogy a szó 1884 előtt is többször előfordul magyar szövegben. A Közhasznú esmeretek tára 6. kötetében (H-Jynx, Pest: Wigand Otto, 1833) „Japan” szócikkében (tartalmilag csak részben helyesen) ez áll: „A’ Japaniak vallása indiai eredetű, szinte úgy a’ régi Xinto, mint az új Budzo- vagy Fo-hit, mely Chinából csuszott be. (. . .) A’ Siuto- (confuciusi) felekezet hasonlít a’ chinai tudós felekezethez; ez a’ néphit minden hiábanvalóságait megveti” (i. m. 509). A *Xinto* nyilvánvalóan a japán *shintō* (sintó) „sintoizmus” megfelelője, utána a buddhizmus kerül említésre, a *Siuto* pedig valószínűleg a japán *judō* (dzsudó) „konfucianizmus” megfelelője. Babos Kálmán Közhasznú magyarázó szótárában (Pest: Heckenast Gusztáv, 1865) is szerepel a *sintó*, ha nem is ott, ahol legkézenfekvőbb lenne keresni: „*kinrei*, a japáni sinto vallás feje” (i. m. 184).

Kicsi Sándor András

Anyaszült meztelen, anyaszűz meztelen, szűzanya meztelen, szűz meztelen

Népnyelvi (beszéli) előfordulásaiban már ismeretes volt előttem az *anyaszűz meztelen*, *szűzanya meztelen* ’teljesen meztelen’, ’teljesen meztelenül’ szókapcsolat, amikor egy véletlen folytán 18. századi — 1786-ból való — írott szövegben került elő ezek egyike: a *szűzanya meztelen* ’ua.’

Mivel az *anyaszült meztelen* ’ua.’ állandósult szókapcsolat népetimológiás változatairól úgy hittem, hogy jóval később alakultak ki, mint az alábbi adat mutatja, elkezdett foglalkoztatni e szókapcsolatok alak- és jelentésbeli változatainak sorsa.

A szöveg a következő: *

* A hivatalos írást Szomszéd András Nógrád megyei levéltáros bocsátotta rendelkezésemre. Ezúttal köszönöm meg szívességét. V. R. R.

Az *anyaszült* szó alaktanilag jelületlen határozós összetétel; a hasonló alanyos igenévi utótagú (*madárlátta*) összetételektől abban különbözik, hogy az utótag nem személyragos (vö. MMNy. 156; *napsütötte* alanyos, *napsütött* határozós összetétel). A MMNyR. (II. 446) megjegyzi: „A *harcedzett*, *napsütött*, *viharvert* típusú összetett szavak — noha eredetük szerint összefügghetnek az *istenadta*-féllel, s ezekkel való rokonságuk, kapcsolatuk, hozzájuk való hasonlóságuk ma is nyilvánvaló — a mai nyelvtani rendszerben már nem a szintaktikai szerkesztésű alanyos, hanem a két szó egyszerre való összekapcsolódása útján létrejött jelületlen határozós összetett szavak közé tartoznak.”

A szóról az ÉrtSz. (kissé *tréf*) stílusminősítést ad. A régiségben azonban nyilván nem volt ilyen stílushatása. Az általam ismert legrégebb előfordulása az Erdélyi magyar szótörténeti tár adata, 1573-ból való hivatalos írás: bírósági jegyzőkönyv részlete.

Maga a befejezett melléknévi igenévi, illetőleg igenévi utótagú összetétel típus igen régi a magyar nyelvben: az OklSz. az *Istenwerthe* adatot hozza 1333-ból; a Müncheneri Kódexből idézi A magyar nyelv történeti nyelvtana (II/1. 433) az „ot vala eg keze meg azot ember” mondatot. Régisége ellenére csak kevés ilyen összetett szavunk van, az ebből eredő szokatlansággal magyarázható az *anyaszült meztelen* ’olyan meztelen, mint amikor az anyja megszülte’ népetimológias változatainak létrejötte: *anyaszünt meztelen* ÚMT, *anyaszűzmeztelen* (ÚMT, SzegSz.); a Nagyszótár 1817-ből és 1892-ből hoz az *anyaszűzmeztelen*-re adatot: „azután *anya szűz meztelen* levetkeztette és újdonna új köntösbe öltöztette” (Czövek Hir. Zsiv. II. 271). — „Azomba a fija *anyaszűz meztelenyre* levetközött” (Nyr. 21 [1892.]: 383). Érdekes módon a *szűzanya meztelen* kifejezés nagyszótárbeli legkorábbi (a fentieknél jóval régebbi) adata szépirodalmi forrásból való. Gvadányi 1793-ban kiadott Rontó Pál-jából: „padokon *szűz anya meztelen* izzadtak”. A népnyelvben sokkal korábban létrejött. Ismeri a SzegSz.: *szűzanya meztelen* hsz. ’anyaszült meztelen’, „*Szűzanyameztelen* vótam, mikö zörgettek”. — Egyéni kontamináció lehet az *anyaszűz föld* kifejezés (Móra I. Atyámfiai 32., 1848. A Nagyszótár adata). A Kisterenyén kelt hivatalos iratbeli előfordulás, a *Szűz Anya meztelen*, a nagyszótárbelinél régebbi, 1786-ból való.

Jóllehet a *szűzanya meztelen* népetimológias alakra találtam a legkorábbi adatot, a változatok kialakulásának sorrendje feltevésem szerint mégis az *anyaszült meztelen* > *anyaszűz meztelen* > *szűzanya meztelen* lehetett: az *anyaszűz* összetétel ismét csak érthetetlennek (sőt az *anyaszült*-nél is sokkal érthetlenebbnek) mutatkozván, természetes módon cserélődhetett fel a teljesen érthető és közhasználatú *szűzanya* szóval, bár Szűz Mária személyéhez a meztelenség képzete nehezen asszociálható.

A ’teljesen meztelen, teljesen meztelenül’ kifejezésére találtam olyan költői szóhasználatot is, amely valószínűleg szintén összefügg a tárgyalt népetimológias alakokkal. Ez Dsida Jenő Nők a tetőkön című költeményének negyedik versszakában a *szűzmeztelenül* szóalak (kiválóan rímel az *oly esztelenül* sorral):

Szépek ők az utcán
oly esztelenül
szépek, szívremegtetőn
szépek, hát még a tetőn,
szűzmeztelenül!
Nők, nők a tetőkön
és semmi sincs a nőkön.

A *szűz* melléknévnek átvitt értelmű szótári jelentései között — ’erkölcsileg tiszta’, ’eredeti természetes állapotában levő’ (*szűz talaj*), ’valamitől mentes’ (*szűz kéz*) — az ÉrtSz. (*átv, táj*) minősítéssel közöl egy jelentést, mely szerint ’olyan étel, amelybe nem teszik bele, v. amelyhez nem adják hozzá azt, ami különösebben táplálóvá, ízletessé teszi’: *szűz tészta*, *szűz kenyér*. Talán nem túlságosan merész állítás, hogy itt nem a *szűz* ’érintetlen’, hanem a *szűz meztelenből* jelentéstapadással létrejött ’meztelen’ értelme jelentkezik. Ezt igazolja az a tény is, hogy a népnyelv *meztelen tészta* kifejezést is ismer ’ízésítés nélküli, üres csusza, üres főtt tészta’ értelemben (ÚMT).

Középkori leveleink (1541-ig). Szerkesztette Hegedűs Attila és Papp Lajos.
Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 774 oldal

A legnehezebb és a legszebb feladat jó szövegkiadást készíteni. A sok munkát tekintve hálátlan dolog, de a tartósságot és a hasznosságot tekintve nagyon is hálás: tudósnemzedékek sorát szolgálja ki a jó és megbízható szövegközlés.

A középkori leveleinket tartalmazó vastkos, nagyméretű (A/5-ös) könyv egy sorozat első része, a Régi Magyar Levéltár első kötete. Egyetemi segédtankönyvként készült, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Művelődési Minisztérium közös kutatási programjának keretében. Abba a nyelvemlékkiadási programba illeszkedik, melyet Benkő Loránd irányít, s melynek keretében már számos középkori kódexünk is megjelent. Ezek a kiadások közös elvek szerint készülnek: mindig közlik a nyelvemlék hasonmását, az ily módon ellenőrizhető betűhű átiratot, egy tájékoztató tanulmányt, valamint a mindig szükséges és oly sok gondos munkát igénylő jegyzeteket.

Szükségtelen most és e helyütt ecsetelni e sorozat s ezen belül a levelek kiadásának a jelentőségét. Azt azért — mint a történeti grammatika munkatársa — szeretném hangsúlyozni, hogy a levelek közzététele végtelenül fontos, hiszen belőlük jobban élénk táruul a mindennapi nyelvhasználat. Tény, hogy a grammatika írásakor jó szolgálatot tett volna ez a kötet, de az is tény, hogy a jövőben is nélkülözhetetlen lesz: mindnyájan foglalkozunk ugyanis témánk továbbfejlesztésével.

A kötet felépítése a következő: bevezetőjében tájékoztatást kapunk keletkezéséről, anyagáról, szerkesztéről, majd — mint ilyenkor szokás — a rövidítéseket sorolják fel a szerkesztők. Ezután következik maga a szövegközlés. A kötetet időrendi mutató, szómutató és névmutató zárja le.

A munkálatok leírásából megtudjuk, hogy a szerkesztők és munkatársaik sok időt és energiát kívánó széles körű feltáró munkát végeztek: átnéztek minden olyan hazai állami és egyházi levéltárat, valamint könyvtári kéziratot, ahol 1541 előtti anyag előfordulhatott; továbbá a Magyarországon kívüli levéltárak anyagát is átvizsgálták, részben az Országos Levéltár mikrofilmtárában, részben Ausztriában és Csehszlovákiában végzett helyszíni gyűjtések során.

A gyűjtés anyagát a következőképpen jellemzik a szerkesztők: „Kötetünk a teljességre törekedve tartalmazza mindazokat a már korábban is kiadott, illetőleg eddig ismeretlen, eredeti, levéltári jellegű, magyar nyelvű szövegemlékeket (leveleket — ezt a terminust kötetünkben nem csak a misszilisekre, hanem más iratokra is alkalmazzuk), amelyek 1541 előtt keletkeztek” (VIII). A kötet maga három fő részből áll, úgymint a törzsanyagból, a függelékből és a hasonmásokból. „A törzsanyagban az iratok kronologikus sorrendben folyamatos sorszámozással követik egymást” (XI). A hasonmás után az átirat következik, meghatározott szempontok szerint: a szöveg előtt áll a sorszám,

a keltezés, a cím, a fejregesztá, a lelőhely, az anyagi leírás, valamint a bevezető magyarázatok; a szövegközlés után pedig a bőséges jegyzetapparátus kap helyet. A szerkesztők részletesen ismertetik mind a szövegátírat, mind a jegyzetek összeállításának a szempontjait. A függelék is fontos része a kötetnek: „Ebben olyan, jellegüket tekintve a gyűjteményünkbe tartozó iratokat tárgyalunk, melyeket valaki valamikor 1541 előtti levélként publikált, de a keltezés téves vagy nem igazolható, illetőleg megemlítettek egy 1541 előtti magyar iratot szövegének idézése nélkül, de ezt nem találtuk meg” (XVI).

Az időrendi mutató jó szolgálatot tesz, ugyanis az összes olyan keltezés szerepel benne, amely ezekkel az iratokkal kapcsolatban a szakirodalomban felbukkant, tehát nem csak a törzsanyag és a függelék leveleinek a keltezései.

A szómutató az anyag nyelvészeti célú felhasználását kívánja megkönnyíteni. A törzsanyag iratainak minden szóalakját és szóelemét tartalmazza, olyan formában, ahogyan a szövegben szerepelnek, pl. *azzonjommal*, *Azzonjommal*, *azzonjomnak*, *Azzonjomnakis*. A levélíró által áthúzott és kijavított szóalakokat is közlik, ezek azonban a jegyzetekben találhatóak, nem a szövegközlésben. Kihagyták viszont a szómutatóból a latin részeket. A szóalakok értékelésébe nem fogtak bele, nem foglaltak állást a helyesírási sajátosságokat illetően — ez valóban nagyon messzire vezetett volna —, s ezért a pontos szóalakközlésre törekedtek. Teljesen érthető és elfogadható ez a megoldás, azonban a nyelvészt nem szolgálja ki teljes mértékben a szómutató. Azzal kell számolnunk ugyanis, hogy a keresett elemnél jóval többet kell végigpásztáznunk az alaki egybeesések miatt. Az igenevek kutatójának például ellenőriznie kell számos igealakot is, mert a szómutatóból nem lehet eldönteni a szófaji jelleget, azt, hogy múlt idejű igealakokkal vagy igenévvvel, esetleg igenév-igével állunk szemben stb. Elég sok egybeesésről van szó, s vannak efféle lehetőségek más szófajok esetében is. Felvetődhet az a gondolat — bizonyára fel is vetődött —, hogy a szómutató cédulázója a szöveggörnyezet ismeretében megjelölhetné a szófajt, de itt is számtalan a nehézség, s belátható, hogy ez a tevékenység is igen messzire vezetett volna.

Nagyon szép a kötet kiállítása. Régies jelleget adnak neki a barna betűk, melyek feltétlenül kellemesek a szemnek, ha nem is olyan élesek, mint a fekete nyomású betűk.

Mind a szerkesztők, mind a mellettük felsorakozó kutatógárda nagyszerű munkát végeztek, dicséret és köszönet illeti őket, s csak azt kívánhatjuk, hogy legyen erejük, türelmük és nem utolsósorban pénzük a sorozat többi kötetéhez. A támogatóknak, különösen a minisztériumnak tudnia kell, hogy milyen nagy szüksége van az ilyen kiadványokra nemcsak a nyelvtudománynak, hanem a történettudománynak is, s kiadásuk hozzátartozik nemzeti értékeink megmentéséhez és megőrzéséhez.

A. Jászó Anna

Patrick Hanks and Flavia Hodges: A Dictionary of Surnames. Special consultant for Jewish Names: David L. Gold. Oxford—New York. Oxford University Press. 1991. 826 oldal

Az angolul beszélő világ európai eredetű családneveinek nagyszabású nemzetközi szótárát kapja kezébe az olvasó. A bokrosítva elrendezett szócikkekben mintegy 70 000 családnévnek a jelentését, eredetét, alakváltozatait, területi elterjedését, kicsinyítő alakjait és egyéb származékait, más nyelvekben található rokonneveit stb. ismerhetjük meg. Mindedig híjjával voltunk egy ilyen sok nyelvre, számos részletre kiterjedő, mégis könnyen kezelhető és az érdeklődő nagyközönség által is használható kézikönyvnek.

Az angolul beszélő világ elsődleges gócpontját természetesen a Brit-szigetek alkotják. Ám Hanks és Hodges családnévszótárának családnevei nemcsak onnan valók, hanem az Amerikai Egyesült Államokból, Kanadából, Ausztráliából és máshonnan is. Ott pedig az angolul beszélőknek csupán egy töredéke visel brit eredetű családnevet. A többiek családneve nem a Brit-szigetektől, hanem jobbra a kontinentális Európa országaiból való. A családnévszótár ezeket a nem brit, de európai gyökerű családneveket is bemutatja. Az indiai, pakisztáni, kínai, japán stb. családnevek azonban csak esetleges későbbi kiadásban kerülhetnek sorra.

Európa családnevei meglehetősen egyneműek. A finn, észt, magyar, baszk és néhány kisebb nyelv kivételével az európai nyelvek rokonságban vannak egymással. Az öröklődő családnevek nagyjából azonos időben, mégpedig a XII. század után kezdtek állandósulni Nyugat- és Közép-Európában. (Az angol és a francia családnevek zöme a XIII—XIV. században alakult ki. Noha a családnevek kialakulása néhol a XIX. századig elhúzódott, általános érvényűnek számítható az a megállapítás, hogy a XI. században még nem voltak, a XV. században viszont már voltak családnevek.) A legrégebbi családnevek az apa nevéből keletkeztek (patronimikonok), de sok korai családnév utalt a származási vagy lakóhelyre.

Annak ellenére, hogy nyelvi szempontból Európa nem teljesen homogén, kulturális szempontból nagyjából mégiscsak egységet alkot. Például a magyar nyelvterületet idegen nyelvek veszik körül, de a magyar kultúrát, beleértve a névadási gyakorlatot is, jelentős mértékben befolyásolták Közép- és Kelet-Európa kultúrái.

Ideális esetben ahhoz, hogy az európai családnevek nemzetközi horizontú családnévszótára elkészülhessen, előzetesen fel kellene dolgozni valamennyi európai nyelv családnévrendszerét, és szótári formában közzé kellene tenni őket. Ez azonban mindeddig csupán a nagyobb európai nyelvekre vonatkozólag valósulhatott meg. Pl. Kázmér Miklósnak a magyar családnevek keletkezéstörténete tekintetében régóta érzett hiányt pótló műve (Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1172 oldal) is csak most, ez év májusában jelent meg. Ám Hanks és Hodges vállalkozását mégsem minősíthetjük elsiertettnek, korainak. A részletkérdésekben nagyszámú kiváló szakértőnek kérték ki a véleményét, s az innen-onnan szerzett információkat egységes elvek szerint fogalmazták bele szócikkeikbe. Olyan szintézist alkottak, amelynek egyes részleteit tovább lehet csiszolni, finomítani, de amely lendületet és szilárd kiindulást tud adni a jövő kutatóinak.

Kiss Lajos

Molnár Zoltán Miklós: Nyelv és nemzetiség. Maribor—Szombathely 1993. 101 oldal

Tanulságos kis könyv jelent meg Molnár Zoltán Miklós, a Maribori Egyetem (Szlovénia) Pedagógiai Kara Magyar Intézetének lektora munkájaként. A szerző három évet töltött a fenti intézményben, s az oktató- és kutatómunka mellett tanulmányozta a muravidéki magyar nyelvhasználat sajátosságait is Tanulságos, s egyben sajátos mű ez, mert egyszerre tanít magyarországi magyart és szlovéniai magyart, felhíva a figyelmet egymás nyelvhasználati szokásaira. Egyrésztől fényt derít a kisebbségi létben élő szlovéniai magyarok sajátos nyelvhasználati problémáira, tanítva őket a magyar nyelv helyes használatára a helyesírástól egészen a beszédig. S ez az, ami a szerző elsődleges célja volt, vagyis segítséget nyújtani azoknak az intézményeknek és személyeknek, akik a magyarokkal magyar nyelven kapcsolatba kerülnek.

Van azonban ennek a kis könyvecskének egy másodlagos, de nem kevésbé hasznos célja is: nekünk, magyarországiaknak is komoly tanulsággal szolgálhat olvasgatása. Mert például miközben a lendvai embert a helységnevek helyesírására tanítgatja, mi megtudhatjuk, hogy a Lendva-hegynék (mint természetföldrajzi képződménynék) van egy Lendvahegy része, ami a hegynék a Lendvához közel eső oldalán kialakult településrészt jelöli. De megtudhatjuk azt is, hogy ha a muravidéki ember azt mondja, hogy „Megporháltam a burgundit”, akkor ezen azt érti, hogy megkapálta a répát. Ugyanakkor a muravidéki embernek elmagyarázza, hogy mikor ajánlatos tájnyelvi szavakat használnia beszédében, s mikor nem. Azaz mind a muravidéki, mind a magyarországi magyarnak eligazítást ad, összehasonlítva nyelvüket.

A könyv hatvan rövid nyelvművelő cikket tartalmaz, melyek részben elhangzottak a Muravidéki Magyar Rádió nyelvművelő műsorában, illetve megjelentek a Népújságban, s ebből az anyagból állt össze ez a nyelvi ismeretterjesztő kiadvány. A cikkek nyolc téma köré csoportosulnak: „A nyelv és történetiség” című fejezet röviden a magyar nyelv hagyományairól szól, az „Írás és beszéd” a helyesírás és helyes kiejtés problémáiról, a „Szó és közlés”, „Közlés és szerkezet” témája a szókincs, illetve a nyelvtani szerkezet. A „Nyelv és változat”, „Nyelv és szépirodalom” a nyelv különböző rétegeiről és ezek használatáról szól. A „Nyelv és nyelv” a magyar és a szlovén nyelv egymásra hatásával foglalkozik. A „Nyelv és nemzeti-ség” című fejezet különös melegséggel szól azokról a muravidéki magyarokról, akik nemcsak akkor és ott használják anyanyelvüket, ahol és amikor ez nem ütközik nehézségekbe, hanem hajlandók a magyar nyelv használatáért, műveléséért fáradozni, olykor áldozatot is hozni.

Szende Virág

Szabó Dénes
1913—1994

Szabó Dénest a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nevében búcsúztatom, de búcsút kívánok venni tőle mint kollégától, mint tanáromtól is; s úgy gondolom, hogy e néhány szóval más jelen levő tanítványok búcsúzását is magamra vállalhatom, az ő nevükben is beszélhetek.

Időrendben először mint tanáromról kell megemlékeznem! Sudár alakjával, lobogó hajával, lelkesen csillogó szemmel áll előttem Szabó Dénes, amint óráit tartja a C épületben, amelyről ma már sokan azt sem tudják, hogy hol volt, pedig Pais Dezső, Eckhardt Sándor, Németh Gyula és Laziczius Gyula tanári működésének fénykora kapcsolódik ehhez az épülethez. Szabó tanár úr szavaiban mindig volt valami fiatalos, valami megragadóan újszerű. A nyelvtanról beszélt nekünk és a magyar nyelvemlékekről. Már akkor, amikor én hallgattam, jelentős munkásság állt mögötte: így pl. a sajnos csak sokszorosításban ránk maradt, de még ma is sokszor idézett „Magyar nyelvtan”-a, ami ma már könyvritkaság; a „Magyar nyelvemlékek” című (fontossága miatt több kiadást megért) egyetemi tankönyve; a „Dömösi alapítólevél hely- és víznevei” című tudományos dolgozata; sőt az „Első magyar népnyelvgyűjtő konferencia határozatai” című összeállítás is. Mondom, mindez már mögötte állt tudományos működésében, mikor én hallgatni kezdtem.

Ez időben tett a magyar tudománynak hallatlanul értékes szolgálatot azzal, hogy az Erdélyből fényképes kiadásra átkért Apor-kódexet kiadta. Hosszasan mesélt nekünk arról, hogy milyen nehéz volt a széthulló papírlapokat úgy összeállítani a fénykép lencséje előtt, hogy a kiesett töredékecskék a nekik megfelelő helyre kerüljenek. Ez az illesztgetés néha egy-egy oldalnál 10-15 percet is igénybe vett. — De szólhatnék a Guary-kódex, ill. a Jókai-kódex kiadásában játszott szerepéről is.

Azután jöttek az 56-os események! Szabó Dénesnek, aki a forradalmi bizottság tagja volt, Kubinyi Lászlóval együtt el kellett hagynia egyetemi állását, de professzorától, Pais Dezsőtől messzebb kerülve, a Nyelvtudományi Intézet Petőfi-szótári munkaközössége kutatójaként is maradandót alkotott.

Szerepe volt a szótár szerkesztési elveinek kidolgozásában, majd a szótár írásában. Mint munkatárs mindannyiónk szeretetét kivívta szerény modorával, szellemességével, ötletes tanácsaival.

Közben kivette részét a nagy tempóban, éppen a karácsonyi ünnepekre eső korrektúra végzésében is, amit „Mennyből az angyal”, a „Csordapásztorok” és más karácsonyi énekek fel-felhangzó dallama mellett végzett, hogy időre minden elkészüljön. De ugyanilyen szorgalommal írta közben nyelvkönyveit is.

Aztán szétváltak útjaink, de szerencsére még hosszú ideig közöttünk maradt; a nagyszótári osztály munkatársaként dolgozott még nyugdíjazása után több éven át az intézetben.

Életét nagy világesemények szabdalják szakaszokra: a második világháború befejezése

mint katonát (mint hadtápost) érte őt ausztriai tájakon. És Isten hazavezérelte, talán éppen húsvétkor. Az asztalnál ült a család, de Márta — jó megérzéssel — még várt az ebéd megkezdésével; és nem hiába, a csoda bekövetkezett: Dinnyuska megérkezett — oroszoktól hemzsegő területen jutva keresztül — pontban az ebéd kezdésére. De az 1956-os, sőt az 1989-es átalakulás is fordulópontot jelentett számára. Sajnos az utóbbi fordulat már betegeskedésének kezdetével esett egybe. Nem kívánom részletezni életének ez utóbbi dátumokhoz kötődő szakaszait, csak annyit említek meg, hogy életében sok méltánytalanság érte. Ezeknek legfőbb oka 1956-ban játszott egyetemi forradalmi bizottsági szerepe volt. A méltánytalanságok közül csak egy: a „Learn Hungarian” című kötete egyik kiadásának megjelenésekor javasoltam, hogy tegyék ki az intézeti faliújságra e fontos műnek legalább a borítóját; hadd dicsérje ez a szerző (a társszerző) szorgalmát. „Ne tegyék ki” — volt a válasz — „mert csak irigységet keltene!”. És a megjegyzőnek igaza volt; voltak ugyanis olyan évek, amikor a politikailag nem kedvelt személyeknek még a teljesítményüket is szinte szégyellniük kellett, s eredményeiket is el kellett titkolniuk. De most ne a méltatlankodás hangja szóljon! Szeretnék legstílszerűbben elbúcsúzni Szabó Dénestől; talán nem mással, mint két stíluskategóriával, amilyenekkel annyit foglalkoztunk egymás mellett ülve a Petőfi-szótár céduláit rendezve, szócikkeit írva. Az egyik stíluskategória legyen a fokozás, mely így ölt testet: sok gondot ad ugyan egy olyan szeretett személytől való búcsú, mint Szabó Dénestől, de még külön fájdalom az, hogy ebből a csodálatos generációból, az Eötvös Kollégium kiemelkedő tehetségeiből egyre kevesebben lesznek olyanok, akikkel még személyesen beszélniük lehet, hiszen többségüket elragadta már tőlünk a halál. De egy másik stíluskategóriára, a szembeállításra is mondok példát. Igaz ugyan, hogy Dénes tanár úr legutóbbi éveit megkeseríthette az a tény, hogy szinte mozgásképtelenül feküdt kórházi ágyában (ahonnan egy volt kolléganőjének azt üzenté, hogy „csak soha olyan helyzetbe ne kerüljön, mint amiben én most vagyok”), de ezzel szemben jóérzést, örömet kelthetett benne az a tudat, hogy felesége, Márta egy percre se hagyta magára, nap mint nap készítette a pépes ételeket, a választékos-ságra törekvő vitaminos-rostos innivalót, és mindez feledtette talán kissé gyengeségét, tehetetlenségét. Nos, e két stíluskategóriával és az ezekkel kapcsolatos gondolataimmal szeretnék most elbúcsúzni Tőled, kedves Dénes! Isten Veled, az örök világosság fényeskedjék mennyei utadon!

Büky Béla

Lavotha Ödön emlékezete

(Születésének 80. évfordulóján)

Személyesen nem ismertem Lavotha Ödönt. Amikor — 1967-ben — észt nyelvkönyvét kezdtem forgatni, ő már 9. éve külföldön élt, jó öt év óta Uppsalában. S amikor, hús esztendővel később, én kerültem három évre Uppsalába, akkor csak róla beszélgettem feleségével, Piroskával és lányával, Csillával, vele sajnos már nem. Korán eltávozott kollégánk életrajzi adatait, munkásságjegyzékét és életművének Erkki Itkonen finn nyelvész-akadémikustól származó kéziratos méltatását az azóta is Svédországban élő — és 1993-ban, bő 30 év után először hazalátogató — családja bocsátotta rendelkezésemre. E megkésített nekrológ a méltatlanul elfeledett Lavotha Ödön életútját és életművét hivatott bemutatni.

1.

Családja évszázadokra visszamenően tud, mindenekelőtt a zene területén nevezetes elődöket felmutatni. Közéjük tartozik izsépfalvi Lavotta János (1764—1820), a zeneszerző és hegedűművész, a verbunkos zene kiemelkedő képviselője, régi magyar népdalok mesteri feldolgozója, a legújabb időkben pedig Lavotta Rezső (1876—1962), operák és zenekari művek határainkon túl is ismert szerzője, tudós zeneesztéta.

Lavotta Ödön 1914. április 25-én született a Letenyétől alig tíz kilométernyire fekvő egykori Zala megyei Murakirályon (mai hivatalos horvát neve: Donji Kraljevec). A fővárosi Zrínyi Miklós Gimnáziumban, 1932-ben érettségizett, és beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar—latin szakára. Tanárai közé tudományunknak olyan nagyjai tartoztak, mint Gombocz Zoltán, Zsirai Miklós és Németh Gyula. Lavotta az egyetemi évek alatt a francia és a görög nyelvvel, filozófiával és pedagógiával is foglalkozott. Tanulmányainak befejezése után az 1937/38-as tanévet állami ösztöndíjasként az észtországi Tartuban töltötte. Itt elsősorban az egyetem finnugor tanszékének vezetőjétől, Julius Marktól részesült — mai kifejezéssel élve — posztgraduális képzésben. Hazatérve elkészítette a vogul tárgyas igeragozást tárgyaló egyetemi doktori értekezését, és 1941-ben finnugor összehasonlító nyelvészetből, magyar irodalomtörténetből és filozófiából doktorált a budapesti egyetemen.

Lavotta 1938 és 1947 között gimnáziumi tanárként működött Szekszárdon, Újpesten, majd Budapesten. Két kollégájával együtt ő alapította meg Magyarországon az első esti gimnáziumot (1945-ben Újpesten). 1947-től 1952-ig magyar nyelvészetet és latint tanított a budapesti Pedagógiai Főiskolán, s egyidejűleg oktatott az egyetem esti tagozatán is. 1952-től 1959-ig Lavotta az ELTE finnugor tanszékén dolgozott, rövid ideig tanársegédként, majd adjunktusként. Itt Zsirai Miklós munkatársa lett, sőt 1953 és 1955 között — amint professzorán a súlyos betegség elhatalmasodott — gyakorlatilag átvette a tanszékvezető munkáját.

1959. március 5-én kinevezték a helsinki egyetem magyar lektorává. Lavotta örömmel fogadta a megtisztelő kiküldetést, s az ötagú család hamarosan a finn fővárosba tette át székhelyét. Lavotta itt lektori teendői mellett, hároméves helsinki oktatói tevékenységének utolsó szakaszában — 1962 tavaszán —, Lauri Hakulinen professzort helyettesítve magyar nyelvtörténetet is előadott. 1962 őszén lemondott helsinki egyetemi állásáról. Családjával elhagyta Finnországot, és menekült státussal Svédországban telepedett le. Uppsalába kerülve Lavotta már az 1962/63-as tanévben bekapcsolódott az egyetemi oktatómunkába. 1967-ben az uppsalai egyetemen habilitált a magyar ható képzőről írt disszertációjával, s egy évvel később docensnek nevezték ki az egyetem finnugor tanszékén. 1972. március 30-án, nem egészen 58 éves korában ugyanitt, Uppsalában érte a halál.

2.

Közismert, hogy Lavotta belső munkatársa volt nyelvünk hétközetes értelmező szótárának (1949-től 1952-ig) és A magyar szókészlet finnugor elemei című mű előmunkálatai során részt vett — 1952 és 1959 között — a szöfejtő irodalom feldolgozásában. Azt azonban már kevesebben tudják, hogy finnországi munkavállalása idején Lavothát, a tapasztalt lexikográfust bevonták az új finn enciklopédia, a későbbi Uusi Tietosanakirja címmel megjelent kiadvány munkálataiba is (1960-tól 1962-ig).

Lavotta Ödön nyomtatásban megjelent munkáinak jegyzéke mintegy 60 tételből áll. E lista tanúsága szerint Lavotta hungarológus és finnugor nyelvész volt, akit a magyar és a rokon nyelvek tudományos és gyakorlati kérdésein kívül a nyelv elméleti kérdései is nagymértékben foglalkoztattak.

3.

Lavothának 1935-től kezdődően megjelent első írásai, mint oly sokaké, szövejtő tanulmányok és könyvismertetések.

Magyar és finnugor etimológiai cikkei (vö. MNy. 31: 189—191, 333, 34: 249—250, 37: 19—23, ill. Eesti Keel 17: 181—189, NyK. 53: 256—260) jól példázzák az etimológus igen nehéz, szerteágazó, gyakran nem időállónak bizonyuló erőfeszítéseit. Joggal vallja: „... a tudományban hév és fantázia mellett sok kitartó munkára is szükség van” (MNy. 57: 221).

Tudományos kiadványokat pályája során mindig szívesen ismertetett: magyar szóképzleti munkát, nyelvtörténeti tanulmányokat és forráskiadványt (vö. Tanáregyesületi Közlöny 1944. 143—144; Virittájä 1961. 335—339), finnugor — obi-ugor, permi, mordvin, finnségi — hang-, alak- és mondattani, szóképzleti munkákat, nyelvtanokat és nyelvkönyveket, szöveggyűjteményeket egyaránt (vö. NyK. 54: 247—253, 55: 301—305, Nyr. 78: 112—114, 81: 363—365, 82: 393—394, UAJb. 34: 246—247, Kratylos 8: 219, 9: 75—80). Lavotha igen lelkiismeretes recenzens volt, aki jeles mű esetében nem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel, de kidolgozatlanságot, henyeséget tapasztalva soha nem riadt vissza a szigorú bírálattól. Mindig szem előtt tartotta, hogy az ismertetésnek ki lesz az olvasója: elsősorban a szakemberek vagy pedig a nagyközönség; vö. pl. Kálmán Béla vogul nyelvkönyvének 1956-ban készült kétféle, egymástól teljesen elütő Lavotha-értékelését a hazai finnugor szakfolyóiratunkban és ebben a nyelvművelő folyóiratban (NyK. 59: 262—267, ill. Nyr. 80: 498—500). Figyelmet érdemel, hogy Kálmán később, Vogulian Chrestomathy (1965) és Chrestomathia Vogulica (1975) című munkáiban — ahogy látom — gyakran korrigálta Lavothának az első, magyar nyelvű kiadással kapcsolatban készített, bizony igen hosszúra nyúló hibajegyzékében felsorolt következtetlenségeket (ennek megfelelően az angol variánsról írt Lavotha-kritika — ha fenntartásokkal is — már jóval kedvezőbb, mint a magyar változaté volt; vö. UAJb. 40: 127—129).

4.

Lavotha magyar nyelvészeti munkássága nyelvünk történetének és mai rendszerének számos részterületét érintette, beleértve a nyelvoktatást és a nyelvművelést is.

A fő művének tekinthető Studien zu dem ungarischen Potenzialsuffix *hat/het* (Uppsala 1967. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 4. 231 l.) című disszertációjában Lavotha rendkívül széles horizonton és egyúttal példamutatóan mélyreható elemzéssel nemcsak a képző keletkezésének meggyőző magyarázatát adta meg és a *-hat/-het* önálló modus potentialis voltát bizonyította, hanem emellett fontos adalékokat szolgáltatott a magyar szóképzéstan történetéhez is. Módszertanilag is mintaszerű a monográfia szerkezeti felépítése: a ható képző eredetére irányuló korábbi kutatások ismertetése után a szerző megvizsgálta a *hat* igét nyelvemlékeinkben, majd alaktani szempontokat mérlegelt az ige képzővé válása kapcsán, sorra vette a *-hat/-het* igeképző funkcióit a legrégebbi kódexekben, tüzetesen elemezte a magyar *-h* igeképzőt és a vele alkotott képzőbokrokat, végül pedig a *-hat/-het* képzővel ellátott igealakokat a magyar igeragozási rendszerben. A zárófejezet előtt Lavotha igen behatóan és hozzáértéssel tekintette át a lehetőség kifejezési formáit a többi finnugor nyelvben, a vogultól a finnségi nyelvekig és a lappig. Nagy kár, hogy ez a valóban fontos magyar szóképzéstan-történeti mű nálunk a szakirodalomban teljességgel ismeretlen (maga az uppsalai sorozat nem; vö. a sorozatban egyidejűleg megjelent N. E. Hanségård-mű ismertetését: NyK. 71: 178—180). Ennélfogva rendkívül sajnálatos, hogy D. Bartha Katalin A magyar nyelv történeti nyelvtana (Akadémiai Kiadó, Bp. 1991., 1992.) egyébként kitűnő képzéstan fejezeteiben számos esetben tett ugyan említést a magyar ható képzőről (1: 60, 62—64, 67, 71, 74, 78—79, 83, 85, 102—103; 2/1: 62, 65, 68, 78—79, 81—83, 114—115),

de Lavotha művét — a fejezetvégi irodalomjegyzékek tanúsága szerint is — aligha vehette a kezébe. Egykori recenzió híján tehát még a kérdéskör hazai reprezentánsai sem szerezhettek e monográfia létezéséről tudomást. Lavotha műve ráadásul egy gondosan összeállított, kb. 1100 magyar fő- és származékszóból álló szómutatóval zárult (214—225. l.), mely az új, német nyelvű magyar etimológiai szótár jelenleg is folyó munkálatai során jelenthetett volna bizonyára segítséget bizonyos magyar igei származékok elemzéséhez és értelmezéséhez. Szinte szégyenkezve jegyzem még meg, hogy Lavotha 1967-ben publikált dolgozatának a Nyelvtudományi Intézet könyvtárában évtizedek óta bizonyíthatóan meglévő — 1976-ban már leltározott — példánya 1993 szeptemberéig e szakkönyvtár polcain felvágatlanul hevert.

Lavothának a magyar mondatszókrol készített finn nyelvű tanulmánya (Mägiste-Emlékkönyv [1960.] 180—187 és Virittjä 1961. 20—27) hasonlóképpen elkerülte magyar nyelvészeink figyelmét, így Kelemen József A mondatszók a magyar nyelvben címmel 1970-ben megjelent, forrásmunkákban is bámulatosan gazdag monográfiájában sincs nyoma.

Szomorú kortünetként értékelendő az a tény, hogy Lavotha életművének utolsó évtizedéről a hazai kritika egyáltalán nem vesz tudomást, s minthogy ő nem „állandóan Magyarországon élő szerző”, az MTA Nyelvtudományi Intézete Közleményei új folyamának 1—5. köteteként, az 1961—1965 közötti évekre vonatkozóan közzétett A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája sem tartja számon 1963-tól kezdődően a műveit.

Publikációinak jegyzéke alapján Lavotha 1953-ban, Budapesten leíró magyar nyelvtan címmel egyetemi jegyzetet adott ki. Két évtizeddel később Csilla lánya gondozásában látott napvilágot Ungersk grammatik című posztumusz munkája, a svédek részére írt első, svéd nyelvű magyar nyelvtan (Uppsala 1973. 284 l.). E magyar grammatika — legalábbis, ami a terjedelmének túlnyomó többségét kitevő alaktani részt illeti (35—275. l.; vö. elsősorban a 40—259. l. között található táblázatokat) — felépítésében és szerkezetében nagymértékben egyezik Lavotha korábban közzétett magyar nyelvkönyveinek nyelvtani anyagával. Lavotha Ödön két nyelvkönyve, az Unkarin oppikirja (társszerző: Viljo Tervonen; Helsinki 1961. 156+3 l.) és ennek nyomán a Lärobok i ungerska (Uppsala/Lund 1973. 2 lenyomat. 284 l.) egyaránt szójegyzékekkel ellátott köznapi szövegekből (18, ill. 15 olvasmányból) és nyelvtani vázlatból áll. Az olvasmányok mindkettőben szerves kiegészítői a nyelvünk rendszerét tömören bemutató fejezetének, sőt Lavotha, a tapasztalt egyetemi oktató szókészleti-terminológiai megfontolásból, kitűnő didaktikai érzékkal nemcsak a nyelvtani fejezetekben, finnül vagy svédül, hanem egy-egy olvasmányos beszélgetés keretében (61—66., ill. 89—94. l.) magyarul is ismerteti a magyar grammatikának a külföldiek számára nehezen megemészthető területeit: a kérdő mondatok hanglejtését, a névelőhasználatot és a tárgyias igeragozást. Az olvasókönyvek gördülékeny szövegei bemutatják hazánkat, a magyar kultúra értékeit, és sok hasznos tudnivalót is tartalmaznak. Arra a kérdésre azonban csak az oktatás gyakorlata tud választ adni, hogy a hallgatóknak hogyan sikerül megküzdeni a meglehetősen terjedelmes és — a tankönyvben kissé előrelapozva — bizony tartalmilag sem könnyű olvasmányokkal. A svéd változatnak, az első svéd nyelvű magyar nyelvkönyvnek kb. 2500 szavas, példamutató magyar—svéd szójegyzéke utal minden egyes ige- és névszónak a nyelvtani táblázatokon részletesen ismertetett ragozási típusára. E szójegyzék előzménye az 1967-ben, sokszorosítványként az uppsalai egyetemisták rendelkezésére bocsátott kis magyar—svéd szójegyzék, amely a finn nyelvű magyar nyelvkönyv svéd anyanyelvű tanulói számára készült. Itt érdemes megjegyezni, hogy közel 25 esztendeje kéziratban hever Lavotha kb. 65—70 000 szócikket tartalmazó magyar—svéd szótára (Ungersk—svensk ordbok). (Kár, hogy ennek a maga idejében hézagpótlónak számító, hatalmas anyagnak nem akadt kiadója, s azt Kiefer Ferenc sem hasznosíthatta 1984-ben, az Akadémia Kiadónál publikált Magyar—svéd szótárában.) Lavothának különösen svéd nyelvű olvasókönyvét fogadta külföldön kedvező kritika (vö. pl. UAjb. 45: 324—325, 46: 164—169). G.

Kobilarov a szerző világos, áttekinthető munkáját, melynek nyelvtani része a magyar igei és névszói paradigmákat kivétel nélkül felsorolja, csoportos és egyéni nyelvtanulás céljára is igen alkalmasnak találta.

Lavotha pályájának kezdeti szakaszában több dolgozatot is készített nyelvtanításunk témakörében (1946-ban Az anyanyelvi oktatás kérdései és A magyar nyelvtan tanításáról címmel jelentek meg közleményei a Köznevelésben). Ekkortájt írt néhány nyelvművelő cikket is, így az *és* kötőszóról (Magyarosan 17: 89—90), valamint névelőink használatáról (Nyr. 74: 438—440). Az utóbbiban tételesen felsorolta, számos példával is illusztrálta, hogy a magyarban mikor kell és milyen esetben nem szabad határozott, illetőleg határozatlan névelőt használni. Feltűnő, hogy egy magyar nyelvész-nyelvművelő szemében 1950-ben az *előadódik*, *megesik*, *megtörténik*, *előfordul* helyett álló, valójában idegenszerű és terjengős *előadja magát* használata „a legkirívóbb magyartalanságok közé tartozik” (Nyr. 74: 440). Igaz, akkor még nem volt ismeretes a *vezetés* ’vezetőség, vezetők’, vagy a *kettőször(ös)*, a *huszonkettő* (óra tíz perckor) és a *kettőszáz* (méteres síkfutás), vagy — sok egyéb mellett — a *vállalat, aki...* típusú szerkesztésmód, hogy a gyakran hibásan leírt idegen szavak és kifejezések sokaságát ne is említsem, közel fél évszázaddal később, a *Menedzser shop*- és a *Bombon Hemingway*-féle szörnyszülöttek korában.

5.

Lavotha Ödön finnugor nyelvészeti munkásságának fő területe a másik két ugor nyelvnek, továbbá a finnségi nyelveknek elsősorban alak- és mondattana. Gondos ismertetései, összehasonlítási céllal közölt rokon nyelvi példaanyaga azonban arra utalnak, hogy a volgai s még inkább a permi nyelvek területén is otthonosan mozgott. Ennek igazolására — a finnugor nyelvekben a lehetőség kifejezésének már ismertetett módozatai mellett — vö. pl. a rokon nyelvi visszaható igék leíró és történeti szempontú vizsgálatát (Pais-Emlékkönyv [1956.] 630—634; németül: *Annales Universitatis Budapestinensis. Sectio Philologica* 1 [1957.] 21—25). Kevesen tudják — de munkásságjegyzéke elénk tárja —, hogy Lavotha Finnugor népek és nyelvek címmel kis egyetemi jegyzetet is összeállított (1954-ben) a budapesti magyar és finnugor szakos hallgatók részére.

Szűkebb értelemben vett finnugrisztikai (obugrisztikai, a finne és az észtre irányuló) kutatásait e folyóiratban csak jelentőségénél kisebb terjedelemben ismertethetem.

Az obi-ugor nyelvek közül Lavotha a vogult részletesen előnyben, de ide tartozó értekezéseiben rendszeresen tekintettel volt az osztjakra is. 1941-ben kiadott doktori disszertációjának témája A tárgyias igeragozás mondattana a vogulban (Finnugor Értekezések 5. 21 + [1] l.), s később mintaszerűen felépített dolgozatában vizsgálta meg a tárgy jelölését a vogulban (vö. NyK. 54: 200—218), sorra véve a jelöletlen és jelölt tárgynak, majd pedig az aktív (alanyi és tárgyias ragozású) és passzív igei állítmánynak a szerepét a vogul tárgyias szerkezetekben. Kimutatta, hogy a vogul tárgy eredetileg jelöletlen volt. Noha az ugor nyelvekben — és a mordvinban — a tárgyias igealakok a határozottságra utalnak, a vogulban azonban a várt tárgyias alak helyett olykor alanyi jelentkezik; a szabályostól eltérő alakokban az alanyi és a tárgyias igeragozásnak, „két nagyrészt egyező funkciójú, részben alakilag is azonos nyelvi jelenségnek keveredését, felcserélt használatát kell látnunk” (FgrÉrt. 5: 21). Lavothát rendkívüli mértékben foglalkoztatták az igenemek — az aktívum és a passzívum — kérdései, valamint az utóbbihoz közel álló visszaható kategória (vö. NyK. 60: 93—100 és JSFOu. 62/4: 1—34). Véleménye szerint az obi-ugor nyelvek passzívumot akkor használnak, ha a cselekvés végpontja (az ún. *patients*), nem pedig végzője (az *agens*) a domináns képzet, melyet „formánssal egy kevésbé differenciált nyelvi állapot fokán az állítmány jelölt meg” (NyK. 60: 100). Már idézett dolgozatában Lavotha kimutatta, hogy a vogulban

miképpen válhatott a passzívum jele a visszahatás jelölőjévé (vö. pl. Pais-Emlékkönyv [1956.] 630—634). Egy obi-ugor fonológiai tárgyú előadásában akképp vélekedett, hogy a kvantitási korrelációk a vogulban és az osztjákban egymástól függetlenül, viszonylag későn jöttek létre (vö. UAJb. 41: 142—145).

Ami a finnségi nyelveket illeti, Lavotha az észtnak köztudomásúan az egyik legkitűnőbb külföldi (nem észt anyanyelvű) szakértője volt. Észt nyelvkönyv című kitűnő egyetemi tankönyvét (Tankönyvkiadó. Bp., 1960. 239 + [1] l.) a szakemberek egyaránt kimagasló teljesítménynek tartották (vö. Kálmán Béla: NyK. 63: 229—231; J. Mägiste: UAJb. 33: 275—277; J. Sivula: Virittäjä 1961. 249—250). Ebben az új típusú kresztomátiában a nyelvtan, az olvasmányok anyaga és a szójegyzék megközelítően azonos terjedelmet kapott, s a munka ragozási táblázatokkal, az ezekre utaló észt—magyar szójegyzékkel és tárgymutatóval vált egységes egésszé. E könyv — mintaszerű utalórendszere révén — könnyen használhatónak bizonyult Bereczkiné Kiisk Mai észt nyelvi óráin az 1960-as évek közepétől. Igen jól összeállított irodalmi szemelvényeit — erre Kálmán Béla is felhívta a figyelmet — e sorok írója is élvezettel olvasta. Mägiste a kresztomátia 7000—7500 szavas szójegyzékét az első kis észt—magyar szótárnak, az egész művet a legterjedelmesebb és legértékesebb nem-észt írta észt nyelvkönyvnek tartotta. A szerzőnek a kresztomátia nyelvtani fejezetén csupán csekély változtatásokat kellett elvégeznie, hogy a Societas Uralo-Altaica felkérésére az megjelenésén a társaság folyóiratának 9. számaként (Hamburg 1973. 116. l.). Ezt a némi késéssel közzétett grammatikát azonban Lavotha sajnos már nem vehette a kezébe. A finn nyelv tárgykörében 1957—58-ban, a budapesti Finnugor jegyzetek című sorozat 2. és 3. számaként a finnugor tanszék adjunktusa 95 oldalas finn nyelvtant és 45 oldalas finn szójegyzéket állított össze, s mindkettő megjelent utánnomásban is, 1959-ben, illetve 1963-ban. Helsinkiben magyar lektorként egy finn—magyar kapcsolatokkal foglalkozó gyűjteményes munka számára hazánkról készített rövid összegezést (Suomalais-unkarilaiset suhteet. Tampere 1960. 302—320. l.). Lavotha végezetül egy gondos és alapos szemlében áttekintette egy kis finnségi nyelvre, a vótra irányuló kutatások történetét Reguly Antaltól J. Mägistéig, G. Ränkig, P. Aristéig és Szabó Lászlóig (vö. UAJb. 34: 248—251). Ma a szabadságukat visszanyert — de anyanyelvük rovására mégis gyakran az oroszot használó — kisebb finnugor népekre vonatkoztatva különösen időszerűt, amit Lavotha Ödön, egy észt nyelvtudóst köszöntve, 1958-ban papírra vetett: „...a nyelvet gazdagítani, fejleszteni kell, de a nyelvújítás alapja csakis a beszélt többek közt a nyelv és a valóság, a nyelv és a gondolkodás viszonyáról, a domináló képzetnek kiemeléséről és mondattani viszonyba állításáról. Erkki Itkonen kéziratos értékelése szerint Lavotha Ödönnek a nyelvtudomány alapelveiről, például a mondat meghatározásáról vallott nézetei (vö. MSFOu. 125: 263—279) e területen nemzetközi eszmecsere alkalmával is figyelmet érdemelnének. Más tanulmányában Lavotha igen szuggesztív módon hangsúlyozta a beszédhelyzet különféle aspektusainak szerepét a kommunikációban (vö. pl.

6.

Hagyatékában Sprachphilosophie címmel fennmaradt egy töredékes nyelvfilozófiai mű. Lavotha nyomtatásban megjelent közleményeiben is gyakran megfigyelhetők a nyelvfilozófiának és a nyelvpszichológiának a nyomai. Ez vonatkozik többek között bemutatott vogul grammatikai tanulmányaira. Ez jellemzi Fokos Dávidnak A névragozás történetéből című vitaindító előadásához elhangzott hozzászólását is (vö. NyK. 58: 107—111), melyben a finnugor primér esetragok kialakulásának kérdéskörében felvetett egy sor elméleti kérdést, beszélt többek közt a nyelv és a valóság, a nyelv és a gondolkodás viszonyáról, a domináló képzetnek kiemeléséről és mondattani viszonyba állításáról. Erkki Itkonen kéziratos értékelése szerint Lavotha Ödönnek a nyelvtudomány alapelveiről, például a mondat meghatározásáról vallott nézetei (vö. MSFOu. 125: 263—279) e területen nemzetközi eszmecsere alkalmával is figyelmet érdemelnének. Más tanulmányában Lavotha igen szuggesztív módon hangsúlyozta a beszédhelyzet különféle aspektusainak szerepét a kommunikációban (vö. pl.

Virittájá 1961. 283—293). A nyelvészek, tudjuk jól, nem mindig voltak és vannak tekintettel a hanglejtés, a szünet, az arckifejezés stb. szerepére. Ezeket a jelentős információkat tartalmazó jelenségeket általában a stilisztika témakörébe szokás sorolni, mert a hagyományos mondattani leírás kereteibe nehéz őket beilleszteni.

7.

A nyelvtudós figyelemmel kísérte a finnugor népek szépirodalmát. Uppsalai hallgatói számára elkészítette egy magyar irodalmi antológia első, a 18. század végéig terjedő, 1968-ban sokszorosított változatban közzétett részét (*Antologi till ungersk litteraturhistoria. Del I. Den äldre litteraturen. 1500—1800*). Cikkkel köszöntötte, még itthon az első gyűjteményes észt kiadást Petőfi verseiből (vö. *Irodalomtörténet* 47 [1957.]: 238—239). Ő maga észtből A. Kitzberg drámáját, J. Liiv, O. Luts, A. H. Tammsaare, E. Vilde prózáját, finnől T. Pekkanen egyik regényét fordította le. Valamennyi áttüzetése Magyarországon jelent meg, 1938 és 1981 között.

8.

Lavotha Ödön nemcsak jeles nyelvész volt, hanem rendkívül népszerű egyetemi előadó is. Tankönyveire éppúgy érvényes az, amit ő írt Papp István finn nyelvkönyvéről: „a tudós szerző egyben kiváló pedagógus is” (vö. *Nyr.* 82: 394).

A hungarológia és a nemzetközi finnugorisztika megfélekezett fájdalommal korai haláláról. A szakirodalomban egyetlen megemlékezésre leltem csupán, az is — *Nachwort der Herausgeber* címmel — voltaképpen egyfajta bújtatott nekrológ Décsy Gyula és Wolfgang Veenker tollából, az észt nyelvtan német változatának befejezéseként (115—116. l.). Másol csak kötelességszerűen vagy pusztán a rend kedvéért említették meg elhunytát, Helsinkiben egy finnugor társadalmi beszámoló, illetőleg uppsalai magyar nyelvkönyvének ismertetése kapcsán (vö. *JSFOu.* 72 [1973.]: 520; *UAJb.* 45 [1973.]: 324, 46 [1974.]: 165). Az óhazában pedig mély hallgatás. Itt is, ott is, mindenütt a kortársak közönye áradt az életének utolsó tíz esztendejét emigrációban töltő tudós iránt is.

*

Három éven át, 1959-től 1962-ig Erkki Itkonen, a helsinki egyetem finnugor tanszékének vezetője, az egyetemes finnugorisztika nagy alakja (1913—1992) volt a felettese. Megemlékezésem — az évtizedekkel megkésztet búcsúztató — befejezéseként Itkonen 1972. május 16-án készített, svéd nyelvű nyilatkozatának a Lavotha-életművet összegező befejező sorait szó szerint, magyar fordításban idézem: „Összbenyomásom szerint Lavotha Ödön csendes modora ellenére küzdő természetű volt, aki akkor volt igazán elemében, ha megrendíthetett elfogadott, de véleménye szerint nem eléggé megalapozott felfogásokat. Ezzel magyarázható, hogy a hagyományos iskola képviselői nem osztották minden esetben a véleményét. Lavotha széles körű tudását és jártasságát a finnugor nyelvekben senki sem vonta kétségbe. Én a magam részéről gazdag tudását értékeltem a vele folytatott számos eszmecsere alkalmával. Határozottan állíthatom, hogy a nemzetközi finnugorisztika Lavotha idő előtti halálával egyik legkitűnőbb kutatóját veszítette el.”

Zaicz Gábor

Implom József—helyesírási verseny

Az Implom József—versenyt az idén 1994. március 4-5-én rendezték meg Gyulán, az Erkel Ferenc Gimnáziumban. Ezen az évről évre rangosabb seregszemlén középiskolások ezrei vettek részt. A döntőre a megyei és a regionális elődöntők győztesei érkeztek. 114-en.

A hagyományoknak megfelelően az idén is neves nyelvészek tartottak előadásokat, míg a diákok a feladatokkal birkóztak. A megnyitón Szathmári István professzor, a zsűri elnöke szemiotikai nézőpontból vizsgálta a vetélkedés emblémáját, s értelmezte a toll, a galamb és a könyv együttesét, majd Cs. Nagy Lajos Implom József hagyatékának nyelvészeti feldolgozásáról számolt be. A feldolgozásból kitűnt, hogy jó névadót választott a verseny rendezőse: ugyanis Implom József mint ember, mint tanár és mint tudós is példa lehet a mai nemzedék előtt.

Az előadások elnöke, Rozgonyiné Molnár Emma volt. Az előadók közül Szathmári István gondolatmenete a helyesírásnak mint rendszernek a kialakulásához nyúlt vissza. Szerepelt ebben a visszatekintésben a kancellária, a felekezeti szokás, a nemesi tradíció. Békési Imre azt mutatta be, hogy a gondolatok tagolódása az írásban hogyan segíti az értelmezést. Péntek János, kolozsvári professzor a botanika, a településtörténet, a kultúra fejlődése és a népi gondolkodásmód viszonyhálózatába kapcsolta tárgyát. Seregy Lajos a számítógépes helyesírás témájáról szólt. Bemutatta a Lektor programot, s ismertette a felhasználás lehetőségeinek körét. N. Császi Ildikó igen nehezen tanítható kérdéssel foglalkozott: a több elemből álló földrajzi nevek írásmódjával. Benkes Zsuzsa szövegjátékokról adott elő. Arról, hogy a tanórák színesebb, a diákoknak és a tanároknak is örömet hozó feladataiban milyen nyelvi és nyelvművelő lehetőségek rejlenek. Nagy L. János Weöres Sándorról értekezett. Arról a költőről, akinek verses-rajzos együttesei átvezetik az elemzőt a nyelvészeti módszerek alkalmazásából a szemiotikai elmélet alkalmazása felé.

A versenyfeladatok két részből álltak: átlagos nehézségű tollbamondásból és tesztből. A tollbamondás témája a Budapesti Világkiállítás volt. A legjobb megoldás Kacsó Anitáé volt; csupán három hibapontot veszített.

A tesztlapon a gimnazisták 10, a többiek 9 feladattal küzdöttek meg. A pontok legtöbbször hagyományos típusú feladatok megoldásával: hibajavítással, elválasztással, dátumok írásával stb. szerezhették meg a résztvevők. Akadt néhány kreatív feladat is. Ezek ebben az évben az ikerszók, az egybeírás-különírás köréből adódtak. A szakmunkástanulók legjobbjá 85%-os, a szakközépiskolások és a határon túlról érkezettek győztese 91-92%-os, a nyertes gimnazista 94%-os teljesítményt ért el.

Közöljük a legjobbak nevét: Minier Márta (Svetits Katolikus Gimnázium, Debrecen, tanára Viski Erika); Borsos Gabriella (Vajda Péter Szakközépiskola, Szarvas, tanára Krajcsovic János); Eröss Gabriella (Magyar Tannyelvű Gimnázium, Kassa, tanára Molnár Andrea); Kovál Klaudia (Gyors- és Gépíró Szakiskola, Szolnok, nem jelölt meg felkészítő tanárt).

A verseny tehát eredményesen zárult: a legjobbak megérdemelték jutalmukat, nemkülönben a legalább ugyanannyit dolgozó és tanítványukért izguló tanárok. Jelesre vizsgázott az Erkel Gimnázium testülete is, különösen a javítás felelősségteljes munkáját végző csapat. A legfőbb eredmény azonban: újabb híveket, újabb támogatókat szerzett a helyesírás, a vendégszerető város és a magyarság.

-y -s

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A nyelvtudomány műhelyéből

Pete István: Mondataspektus vagy igeszemlélet? 232

Szó- és szólásmagyarázatok

Szűcs Judit: Belsőváros, belváros Csongrádon 248

Kicsi Sándor András: Sintó 249

Raisz Rózsa: Anyaszült meztelen, anyszűz meztelen, szűzanya meztelen, szűz meztelen 249

Szemle

Hegedűs Attila Papp Lajos szerk.: Középkori leveleink (Ismerteti: *A. Jászó Anna*) 252

Patrick Hanks and Flavia Hodges: A dictionary of Surnames (Ismerteti: *Kiss Lajos*) 253

Molnár Zoltán Miklós: Nyelv és nemzetiség (Ismerteti: *Szende Virág*) 254

A Nyelvőr hírei

Büky Béla: Szabó Dénes 1913—1994 256

Zaicz Gábor: Lavotha Ödön emlékének 257

-y -s: Implom József helyesírási verseny 264

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkincese. 1991. 290,— Ft.
197. **Szikszainé Nagy Irma:** Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. **Bárczi Géza** Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva.** 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Rice, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincz Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.